

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1995 Årgång 91 • Häfte 2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör, fil.dr. Gunnar Åselius, Militärhögskolan, SIMHA, box 27805, 115 93 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är 100:- per år, + porto (20:-), och betalas via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda genom utsändandet av årets första häfte. Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren, fil.dr. Britta Lövgren, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm. Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsle.

Redaktionsutskott: riksarkivarie Erik Norberg (samfundets ordförande), docent Göran Dahlbäck samt redaktören.

Manuskript sänds till redaktören. De bör inlämnas i två exemplar, maskinskrivna, med bred marginal och dubbelt radavstånd, text för sig och noter för sig. Artiklar och översikter mottages tacksamt på diskett, varvid använt ordbehandlingsprogram och filnamn anges.

Författare till artiklar och översikter får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer där deras bidrag varit infört.

Författare till bidrag i PHT får själva stå för kostnaderna vid ändringar mot manuskriptet.

Carl von Heinemann. En under emancipationstiden invandrad jude

Av *Sven Fritz*

Carl Heinemann föddes den 14/2 1807 i Sandersleben i hertigdömet Anhalt-Dessau. Hans far hette Salomon och var född den 10/12 1779, också i Sandersleben. Denne vigdes vid okänd tidpunkt i hemstaden med Täubchen Calmann. De fick fyra barn som nådde vuxen ålder: Carl, som var nummer 2 i ordningen, Fredrika, född 1805, gift med David Hirsch från Aschersleben och död 1843; Karolina, född 1810 och gift med Josef Fraenckel i Aschersleben samt Julius, född 1819. Täubchen Heinemann dog 1837,¹ och enligt den citerade "kyrkoboken" flyttade Salomon Heinemann "jämte sonen Carl till Stockholm efter hustruns död". Detta är emellertid en sanning med modifikation. Carl Heinemann fick först 1845 Kungl Maj:ts tillstånd att tills vidare vistas i Stockholm, och fadern blev för första gången skriven i Stockholm, i sonens hushåll, vid mantalsskrivningen för 1850, dvs kring årsskiftet 1849–50.

Carl Heinemann förblev stockholmare till sin död 1877. Under den tiden och några årtionden dessförinnan gjorde judar en betydande insats inom det utvecklade svenska näringslivet. Som huvudförutsättning härför har angetts deras expertis inom i Sverige ganska litet kända verksamhetsområden, deras inbördes släktskap och sammanhållning och deras vidsträckta och nära relationer till utländska släktingar och trosfränder på nyckelpositioner i affärslivet.² Carl Heinemann var i hög grad en företrädare för denna grupp av judar i Sverige, men hans insatser inom ekonomin liksom hans agerande som officiell tysk representant här i landet har bara behandlats sporadiskt i litteraturen. Den biografiska skiss som följer här bygger dels på en sammanställning av dessa spridda uppgifter, dels på en rätt stor del otryckt material.

¹ Mosaiska församlingens i Stockholm [äldre] kyrkobok, f 57. – När Carl von Heinemanns bouppteckning gjordes upp (1877–IV–489, SSA) levde av hans syskon Karolina Fraenckel i Aschersleben, men hon var nu änka, och Julius Heinemann, nu handlande i Berlin, medan Fredrika Hirsch var död. Paret Hirsch hade en dotter Ida, gift med fabrikören Isidor Philippsthal i Berlin. I bouppteckningen omtalas en av Salomon Heinemann 1853 skriven "uppsats" om släkten, "åtskilliga boet tillhöriga räkenskaper, till en del ofullständiga, samt åtskilliga brev och brevkopior". Dessa handlingar har tyvärr inte påträffats.

² Valentin, H, 1964, *Judarna i Sverige*, 85.

Sven Fritz, f. 1931, är biträdande professor i ekonomisk historia vid Stockholms universitet. Bland hans skrifter är *Studier i svenskt bankväsende 1772–1789* (1967), *Aktiebolaget Åkers styckebruk under Rutger von Seths ägotid* (1975), *Affärsbankernas aktieförvärrätt under 1900-talets första decennier* (1990) *Louis Fraenckel 1851–1911. Bankman och finansman* (1994).

Carl von Heinemann
(Foto: privat ägo).

Under Heinemanns tid i Sverige ökades den judiska befolkningen här starkt, och då inträffade det som kallats dess emancipation. Antalet mosaiska trosbekännare, den efter 1838 officiella beteckningen, trefaldigades från knappa tusen 1840 till nära 3 000 1880. Många av de svenska judarna var grosshandlare. I Stockholm, vars judiska bosättning sedan 1840 gått om Göteborgs, var i slutet av 60-talet 40 av ca 270 grosshandelsfirmor judiska, varav hälften i manufaktur-, textil- och kortvarubranchen, medan i Göteborg relationen var en tredjedel av ca 80, tämligen jämnt fördelade på textil-, kolonial- eller kommissionshandel. De judiska industrierna var framför allt inriktade på konsumtionsvaror för hemmamarknaden, och liksom i hela Central- och Västeuropa spelade judiska företagare en stor roll inom textiltillverkningen.³

Judarna juridiska frigörelse inleddes med en kunglig förordning av 30/6 1838 angående mosaiska trosbekännares skyldigheter och rättigheter. Den upphävde 1782 års judereglemente och proklamerade principen om samma rättigheter och

³ Ibid, 81, 84 f, 89.

skyldigheter under lagen för svenkar av mosaisk trosbekännelse som för andra svenskar. Åtskilliga inskränkningar kvarstod dock, men de föll efter hand bort. År 1849 förklarades de svenska judarna vittnesgilla, 1854 fick de rätt att bosätta sig i alla Sveriges städer, och 1860 utsträcktes denna rätt även till dem som inte var födda i Sverige; utländsk jude som fått tillstånd att tills vidare uppehålla sig i Sverige måste dock till 1872 bo i Stockholm, Göteborg, Norrköping eller Karskrona. Vid kommunalreformen 1862 blev de kommunalt valbara, och 1865 års riksdagsordning gav dem rösträtt vid riksdagsval på samma villkor som andra svenskar, men de kunde inte bli riksdagsledamöter eller ämbetsmän. Detta rättades till 1870, och detta beslut, från vilket statsrådsämbetet och lärartjänster i kristendom och teologi undantogs, ansågs i hela landet som utomordentligt epokgörande. Då hade dessutom i den allmänna liberaliseringen passtvänget fallit bort 1860, och 1864 hade näringsfrihetsförordningen givit svenskar av alla trosbekännelser rätt att överallt fritt välja näring; utlännings rättighet att här besitta egendom och utöva näring var dock underkastad särskild prövning.⁴

Mindre än tre år efter judeemancipationens genomförande i Sverige 1870 började antisemitismen snabbt sprida sig över den europeiska kontinenten, men hit nådde den inte. Sverige blev ett av de få länder i Europa där judarnas likställighet blev effektivt genomförd. Den liberala tyske politikern och bankiren Ludwig Bamberger uppger att det var 1873 under bakslaget efter den första grundartiden och i förbindelse med att "vinden ovanifrån" slog om mot reaktion i Tyskland som klimatet för judarna försämrades.⁵

Frihandelns genombrott 1856–64 hade blivit till stor nytta för de judiska affärsmännen inte minst på grund av dessas nära relationer till utländska firmor. Det liberala genombrottet hade också medfört att de starka motsättningarna mellan borgare och judar försvann. Samtidigt med att de yttre sammansvetsande trycket lättat försvagades också judarnas sammanhållande traditioner. I Sverige uppstod visserligen ingen motsvarighet till de högre tyska judekretsarnas övergång till kristendomen, men reformjudendomen, som under dessa årtionden trängde in, medförde stora förändringar i gudstjänstlivet och judendomens karaktär, i inställningen till omgivningen, den judiska gemenskapen och det judiska arvet. De mosaiska församlingarna i Stockholm och Göteborg blev liberala i liv och kult, medan församlingen i Malmö (av 1873) stod på ortodox grund.⁶

Heinemann hade som nämnts 1845 fått uppehållstillstånd i Sverige. Den 3/8 1847 upptogs han av Kungl Ma:t såsom svensk undersåte, och sedan storhertiglaga justitieämbetet intygat att han inte längre var Anhalt-Dessauisk undersåte fick han den 26/1 1848 i Överståthållarämbetet avlägga svensk trohetsed. Han blev således just i rätt tid svensk medborgare för att bli delaktig av de svenska judarnas emancipation. Till en början titulerades han handelsagent, men den 15/1 1849 beviljades han av Handelskollegiet burskap som grosshandlare i Stockholm sedan han styrkt god vandel och nödiga insikter i "handelskonsten". Enligt intyg från Stockholms mosaiska församlings föreståndare av 31/12 1848 hade han under de "tre år han vistats här" uppfört sig

⁴ Ibid, 77–80, 104–111; Valentin, H, 1924, *Judarnas historia i Sverige* 441 f, 444 f.

⁵ Valentin 1964, 109; Bamberger, L, 1899, *Erinnerungen*, 258.

⁶ Valentin 1964, 86, 94, 118–27, 156.

klanderfritt och väl, och enligt två stockholmsgrosshandlare kunde han ”skriva läsligt, räkna quattuor species i enkla tal och bråk” samt ”föra bok och räkning på det för handel i allmänhet övliga sättet”. Formellt vann han burskap den 13/2 1849 sedan han erlagt fastställda avgifter, ställt föreskriven borgen för sex års utskylder till staden och avlagt tro-, huldhets- och borgared.⁷

Med titeln handelsagent hade Heinemann vid årsskiftet 1845–46 även gjort entré i folkbokföringen. Han bodde då på Stadssmedjegatan 15. (Så hette då den del av nuvarande Västerlånggatan som låg norr om Storkyrkobrinken, och nr 15 var andra huset från denna.) Där bodde han fortfarande två år senare,⁸ men kring årsskiftet 1848–49 hade han flyttat ett litet stycke, till Storkyrkobrinken 7, i hörnan av Västerlånggatan. Hushållet hade nu utökats med Heinemanns far Salomon, ” f.d. handlande”, en bokhållare och en städerska. Under de närmaste åren skedde små förändringar i hans mantalsuppgifter. Inga kontorsanställda redovisas och i slutet av 1852 och 1853 hade han två systrar Möller inneboende, den ena städerska på ångfartyget Gauthiod och den andra ”syjungfru”.⁹ Inneboendet florerade visserligen i 1800-talets Stockholm, men i detta fall kan det sammantaget med hans uppgifter till bevillningsberedningen tyda på att han upplevde sin ekonomiska situation som lite kärv. Vid mitten av 50-talet började det emellertid gå uppåt.

Industriengagemang

Vad slags varuhandel Heinemann som grosshandlare ägnade sig åt är inte bekant. I likhet med många svenska yrkesbröder men till skillnad från de få andra representanterna för utländska finansintressen som fanns här bedrev han inte bara bankirrärelse utan också industriell verksamhet, och denna kan ju ha utvecklat sig ur handelsrörelsen. Senare kom han som ombud för utländskt kapital också att ägna sig åt bolagsbildning i det oindustrialiserade Sverige och industriella förmedlingsaffärer.

Hans stora industriella engagemang var Carlsviks AB, som med början 1857 anlade en stor textilfabrik på området mellan Hantverkargatan och Mälarstranden på Kungsholmen i Stockholm, där Carlsviksgatan än i dag påminner om denna djärva men misslyckade satsning. Vid grundandet deltog ett par av Stockholms ledande judiska familjer. Det var visserligen ett textilföretag, men bolaget var inte såsom ofta judiska firmor ett familjeföretag vad gällde ledning och kapitalmobilisering.

Carlsviks AB grundades på initiativ av Heinemann, österrikiske generalkonsuln Carl Benedicks, grosshandelsfirman Michaelson & Co och gross-

⁷ Handelskollegiets prot, huvudserien, 30/1 49 jämte bilagor: C H:s ansökan, utdrag ur prot hos ÖÄ för policeärenden 26/1 48, intyg av grosshandlarna P Stenberg och Ad Kreszman och från mosaiska församlingen; Handelskollegiet. Borgare som vunnit burskap i Stockholm. Handlande, sjökaptener m fl 1847–1859. SSA.

⁸ Mantalsuppgift, Staden inre och västra (Neptunus större nr 8) 1846:1216, 1848: 1075, Överståthållarämbetets för uppbördsärenden arkiv. SSA. – När exakt han flyttade till Stockholm är okänt. Han återfinns helt naturligt inte i Storkyrkoförsamlingens inflyttningslängder och Mosaiska församlingens folkbokföring ger inte några inflyttningsdata.

⁹ Mu, Staden västra 1850: 415, 1853:418, 1854: 384, 1855: 375; Mantalslängd, Staden västra, Mercurius nr 2, 1850–55; Överståthållarämbetets för uppbördsärenden arkiv. SSA. – Fr o m mtl 1851 anmärks att Salomon Heinemann uppsagt burskap. Någon sådan uppsägning finns dock inte i registren över i Stockholm uppsagda burskap, och han återfinns inte heller i registren över i Stockholm beviljade burskap.

handlaren J G Palmgren. Bolagsordningen fastställdes av Kungl Maj:t den 30/1 1857 men ändrades redan 6/8 1858. Bolagets ändamål vidgades därvid från väveri- till spinneri- och väverirörelse och aktiekapitalet höjdes från 800 000 rdr rmt fördelat på 100 aktier till 1 200 000 rdr fördelat på 150 aktier à 8 000 rdr.¹⁰

I interimsstyrelsen ingick inte Benedicks men Heinemann, generalkonsul Gottlieb Michaelson och Palmgren. Den senare ersattes dock vid konstituerande bolagsstämman den 27/5 1857 med konsul J J Fenger, och med den sammansättningen omvaldes styrelsen 1858–61.¹¹ Därefter upphör anmälningarna till magistraten, men Heinemann som alltsedan starten varit företagets disponent undertecknade ännu i slutet av 1862 i den egenskapen bolagets mantalsuppgift. Under 1863 skildes han under okända omständigheter från företaget, men som nedan framgår förefaller en finansiell rekonstruktion det året sannolik. Ny disponent blev den kände industrimannen Carl Frans Lundström, delägare i Jönköpings tändsticksfabrik, grundare av ett gjuteri som blev Jönköpings mekaniska verkstad och av Strands väveri som just 1863 brann ner.¹²

Fabriken jämte arbetarbostäder byggdes med en gång ut till hela sin omfattning, och den anses ha representerat höjden av teknisk modernitet. Anläggningen bestod av ett tjugotal hus, men den dominerades helt av den byggnad som inrymde nästan hela produktionen. Den var stor som en fotbollsplan, 105 x 60 meter, med tolv rader fönster i ett sågtandstak. Både den och tillverkningen byggde på engelsk teknik. Taket, en järn- och glaskonstruktion, bars upp av 121 gjutjärnskolonner. Den stora fabriksalen som rymde omkring 200 maskiner omtalades som Sveriges största rum. Den värmdes upp av ångpannornas överskottsvärme, som leddes i rör under taket så att snö och is på detta smälte. Kolonnerna som bar upp taket var ihåliga och fungerade som avloppsrör för regn- och smältvatten, samma system som användes när Crystal Palace byggdes till världsutställningen i London 1851.¹³

Carlsviks fabrik var enligt Hammarström den största i Stockholm och skall i början av 60-talet ha sysselsatt 300–400 personer.¹⁴ Att döma av mantalslängderna vore dock 200–300 anställda en korrektare siffra. Av dem framgår också att byggandet av fabriken pågick ännu i slutet av år 1857, under det att produktionen ett år senare var i gång med engelska undersåtar på de ledande tekniska befattningarna: verkmästaren, färgarmästaren och maskinisten. Dessutom var en färgeriarbetare, två pressare och fyra andra arbetare engelsmän.¹⁵

Fabriken var ett kombinerat kamullspinneri och ylleväveri och skulle tillverka en i Sverige ny produkt, lättare kamgarnsstyger, till en del blandade med bomull, i en samtida källa karakteriserade som ”tunnare tyger till fruntimmerskläder”. 1860 redovisades ett tillverkningsvärde på 731 000 rdr rmt, vilket då i

¹⁰ Civildepartementet, Huvudarkivet F IV a:1, Bolagsordningar 1848–1860. RA.

¹¹ Magistratens firmabok 1857–1887; Protokoll och handlingar angående bolag och firmor 1856–62, 5/6 57, 17/12 58, 3/6 59, 5/7 61; Magistratens och rådhusrättens arkiv. SSA.

¹² Mu, Kungsholmen, 1863:1712–1713; 1864: 1816; Mtl. Kungsholmen 1865, Göken 8/37, 9/39; N E Baehrendtz, Carl Frans Lundström. – SMK. – Enligt Civildepartementets Register över bolagsordningar 1848–1877 (Huvudarkivet D VII:1) ändrades Carlsviks bolagsordning 19/9 62, 19/6 63 och 20/10 65, men dessa ändringar har inte lämnat något spår i serien Bolagsordningar 1861–1873 (Huvudarkivet F IV a:2).

¹³ F Bédoire, ”Den stora arbetsplatsen.” – *Samfundet S:t Eriks årsbok 1981*, 33–36; *Stockholms gatunamn*, 101 f; *Sveriges industriella etablissementer 1874–1879*, häfte 8, 61 ff.

¹⁴ Hammarström, I, 1970, *Stockholm i svensk ekonomi*, 221.

¹⁵ Mtl, Kungsholmen 1858–62, Göken 8/37, 9/39.

Stockholm endast överträffades av Tanto sockerbruks, och under de närmaste åren skall det ha stigit ytterligare för att 1863 sjunka. Vad nedgången egentligen berodde på förefaller oklart. Hammarström talar både om bomullshungern under det amerikanska inbördeskriget och om för liten marknad på grund av ökande konkurrens från engelsk import. Produktionen lades efter 1863 om till traditionell klädestillverkning och friska pengar sköts till i form av förlagslån från grosshandelsfirmor i staden. 1870 lämnade Lundström företagsledningen, och Carlsviks AB sålde anläggningen till ett nytt bolag, Kungsholms AB.¹⁶

Carlsviks AB:s finansiella utveckling är nästan helt okänd. Dess aktiekapital var stort för branschen, 50 % större än aktiekapitalet på 60-talet i de största av de textilföretag som ingår i Gårdlunds finansieringsundersökning.¹⁷ Om dess passiva i övrigt är endast två poster kända. Det beviljades 1860 ett stort lån i Riksgäldskontoret, 500 000 rdr rmt, av de upplånade medel som kontoret inte omedelbart behövde för statsutgifter och som i början av 60-talet placerades i lån till företag mot styrelseledamöternas solidariska borgen. Carlsviks lån uppsades av fullmäktige vid 1863 års kris,¹⁸ och återbetalningen måste vid vikande försäljning ha medfört en stark påfrestning på bolagets likviditet. På hösten 1862 hade det också av stadsmäklaren Johan Holm tagit upp ett reverslån på 20 000 rdr rmt mot 6 % årsränta och solidarisk borgen av styrelseledamöterna Fenger och Heinemann. Reversen belånades av Holm i Enskilda Banken den 31/12 1863 och löstes av Carlsviks AB den 19/1 1865, kort före Holms jättekonkurs.¹⁹

Inte många brev av Heinemanns hand är idag kända. Flertalet utgörs av en serie brev eller biljetter till M J Crusenstolpe från åren 1857–1863.²⁰ Breven visar att Heinemann skrev svenska perfekt, och av några av dem framgår att han försökte använda sin du-broder, den nu gamle men tidigare mycket uppmärksammade skriftställaren och publicisten (död 1865) som reklam- och spökskrivare.²¹ I ett par brev från 1859 försökte Heinemann locka den litet svår-fångade Crusenstolpe att komma och bese Carlsviksfabriken (5/4 och 12/10). Om ett brev från 1857 kan ha gällt det då aktuella fabriksbolaget framgår tyvärr inte, men det illustrerar övertalningstekniken. Heinemann lovar att inom några dagar ge Crusenstolpe ”alla uppgifter” i den icke specificerade frågan, ”ty jag litat bestämt på att du har tid och utrymme åt en sak, som måste på det livligaste intressera dig, ty en rättskaffens publicist kan inte vara liknöjd åskådare, då allmänheten genom det största oförstånd och brist på all sakkunskap bliver i en för dess säkerhet så maktpåliggande sak så grymt vilseledd”. (14/3)

¹⁶ Hammarström 1970, 221 f; *Sveriges industriella etablissementer 1874–1879*, häfte 8, 62; – Kungsholms bolag blev inte heller någon framgång. Om detta rapporterade A O Wallenberg till sonen Knut den 6/5 77: ”Kungsholms bolag har slutbetalt till Banken och jag har utträtt ur det bolaget. Där strök 30 000 kr utom räntor. Stråles prat och oförmåga hava därtill väsentligen bidragit.” (Brevväxling mellan far och son, I, 268.)

¹⁷ Gårdlund, T, 1947, *Svensk industrifinansiering under genombrottskedet 1830–1913*, 136*–205*. – Holmens Bruks- och Fabriks AB hade ett större aktiekapital, men det var inte ett rent textilföretag.

¹⁸ Nygren, I, 1989, ”När lång upplåning blev korta krediter 1840–1905.” – *Upplåning och utveckling. Riksgäldskontoret 1789–1890*, 187 f.

¹⁹ Konkursakter, serie 2, 1865:131, bil 177. SSA.

²⁰ Eriksbergsarkivet. Autografsamlingen, vol 96. RA.

²¹ Med vad resultat har inte undersökts. Crusenstolpe medverkade mot slutet av sitt liv med politiska och andra artiklar i en rad tidningar och tidskrifter. Han förfäktade enligt Valentin (1924, 404) efter 1838 judevänliga åsikter.

Om Heinemanns deltagande i bolagsbildningar utöver Carlsviks AB och i industriella förmedlingsaffärer finns i det kända materialet som rör honom bara tre notiser. År 1863 uppträder han i korrespondens angående bildandet av ett "Åminne bolag" som ombud för två utländska finansmän som ägde eller var delägare i två ansedda tyska bankirhus, nämligen H.J. Merck & Co i Hamburg, som han var mellanhand åt även i valutaaffärer och kreditförmedling, och Gebrüder Bethmann i Frankfurt am Main.²² I den andra notisen höjer prövningskommittén år 1872 hans taxerade inkomst med 40 000 rdr rmt med hänvisning till att han under året berett sig en så stor "tillfällig förtjänst" genom sin befattning med försäljningen av Swabensverks bruk.²³ Slutligen anmärks i mantalslängden för 1874 om honom utan någon som helst upplysning om bakgrund eller sammanhang: "Obs! Livränta å 8 000 av Dickson." Uppenbart har han också uppburit en sådan, ty hans bouppteckning upptar en tillgångspost på 1 652 kr "återstoden av en livränta från Göteborg".²⁴

Av tidsskäl har dessa tre notiser här bara delvis kunnat sättas in i större sammanhang. Trots det framgår det emellertid att Heinemann hörde till en grupp av invandrade, främst andra generationens judiska grosshandlare med engagemang i äldre industri och goda förbindelser med den internationella storfinansens. Hos dem fanns ambitioner att starta hypermodern industri i det utvecklade Sverige, inte bara inom textilbranschen utan också inom järnhanteringen. Men eftersom dessa initiativ misslyckades eller aldrig förverkligades har de nästan inte beaktats.

Bildandet av ett Åminne bolag 1862–63 med utländskt deltagande låter sig väl infoga i ett större sammanhang, medan själva bolagets existens eller art väcker frågor. Gjutjärnet var vid denna tid på frammarsch som viktigt material i en rad artiklar, i synnerhet inom verkstadsindustrin, och Åminne bruk i Småland utvecklades till producent framför allt av ett på sjömalm baserat gjuteritackjärn, som var mycket efterfrågat på grund av sina goda egenskaper såsom råvara för maskindelar utsatta för hårt slitage.²⁵ Just åren 1862–63 präglades i de ekonomiskt utvecklade länderna i Europa av stort intresse för att exploatera utvecklade områden som Skandinavien, och Hamburg var ett finansiellt centrum som sedan gammalt var förtroget med de ekonomiska förhållandena i Norden.²⁶

Bolaget har uppenbart kommit till, ty ett år efter Heinemann skrev ryttmästaren och godsägaren Magnus Hallenborg till Lewenhaupt att han efter påstötning från "Åminnedirektionen" översände sitt "conterfej att placeras uti nämnde bolags arkivum [!]" Men vad slags bolag var det och hur länge bestod det? Trots talet om aktier och direktion, dvs styrelse, kan det inte ha varit fråga om ett svenskt aktiebolag, ty enligt 1848 års aktiebolagslag skulle alla sådana

²² Heinemann t Adam Lewenhaupt 13/1 63 och hans bokhållare t dens s d. Brev till Adam Lewenhaupt d ä, vol 103, Sjöholmsarkivet. RA. – Heinemann meddelade hovmannen och arkivsamlaren, som tydligen hade industriella intressen också, att de blivande utländska "aktieägarna uti Åminne bolag" var friherre Ernst von Merck Hamburg och bankiren Franz Borgnis, delägare i Gebr Bethmann, och bokhållaren kompletterade med uppgiften att antalet aktier för von Merck var tre och för Borgnis två.

²³ Prövningsnämndens prot 18/12 72 § 920, Överståthållarämbetets för uppboordsärenden arkiv. SSA.

²⁴ Mtl, Kungsholmen 1874, Mälaren 12, 15; Bouppteckning 1877–IV–489. SSA.

²⁵ Berglund, B, 1989, "Gjutjärnets tidsålder." – *Svensk järngjutning 1850–1910*, 136, 215 f.

²⁶ Söderlund, E, 1964, *Skandinaviska Banken i det svenska bankväsendets historia 1864–1914*, 5.

bolags bolagsordningar fastställas av Kungl Maj:t, och det har inte skett i detta fall.²⁷ Någon bolagsbildning berörs inte i den ovan anförda studien av bruket, utan detta framställs där liksom i äldre uppslagsverk såsom successivt ägt av medlemmar av familjerna Danckwardt och Lilljecreutz.²⁸

Heinemanns befattning med försäljningen av Swabensverks bruk i Alfta socken i södra Hälsingland hade också en intressant förhistoria. Bruket hade 1857 förvärvats av grosshandelsfirman Cantzler & Co i Stockholm. Det hade i början av 60-talet enligt mantalslängden åtta privilegierade stångjärnshårdar för 2 250 skeppund årligt smide och obegränsat rekognitionssmide, en masugn, en husbehovssåg och en dito mjölkvarn. Carl Henrik Cantzler, grosshandelsfirmans grundare dog 1861, och sönerna Carl och Henrik, som sedan länge var meddelägare, hade planer på något nytt. Firmans snus- och tobaksfabrik såldes,²⁹ och tillsammans med andra av Heinemanns affärsvänner, Carl Benedicks och grosshandelsbolaget Michaelson & Co, samt några icke identifierade herrar³⁰ stiftade de Swabensverks AB, vars bolagsordning stadfästes den 14/12 1860. Bolaget skulle av Canzler & Co köpa Swabensverks bruk för att där idka sågverksrörelse och ”tillverka järn ävensom att bereda stål efter den s. k. Bessemerska metoden, till vars användande de [stiftarna] enligt uppgift skaffat sig tillstånd av patentinnehavaren”. Aktiekapitalet skulle utgöra 800 000 rdr rmt, och inbetalningarna skulle kunna ske i svenskt mynt, thaler preussisk courant eller francs efter kursen 800 rdr = 300 thaler eller 1 125 francs. När teckningen uppgick till 500 000 rdr skulle verksamheten få starta. Styrelsen skulle ha sitt säte i Stockholm.³¹

Av stiftarna hade inte bara firman Canzler engagemang i järnhanteringen. Carl Benedicks, som ledde grosshandels- och bankfirman Michaelson & Benedicks, sålde det järn hans bröder framställde på Gysinge och Gottlieb Michaelson och hans bröder i Michaelson & Co ägde sen 1830-talet Schebo bruk.³² Synbarligen tänkte sig stiftarna dels att utländskt kapital skulle delta i det nya bolaget dels att detta skulle utveckla den nya stålindustrin på grundval av sågverksrörelse, den plan som Stora Kopparberg och Uddeholm senare skulle komma att framgångsrikt utföra.³³ Det kan också i sammanhanget noteras att Carl Canzler är känd för akvareller från Högbo bruk och Edskens masugn, målade under åren 1858–60. De åskådliggör K F Göranssons första försök med bessemerblåsning, och med hänsyn till de nu framlagda omständigheterna var kanske Cantzlers intresse för motivet inte enbart konstnärligt.

Av Swabensverks AB blev emellertid av okänd anledning ingenting. Enligt mantalslängderna övertog det aldrig Swabensverks järnbruk, utan detta förblev till 70-talets början i det Cantzlerska sterbhusets ägo. Aktiebolaget blev aldrig

²⁷ Civildepartementet. Huvudarkivet. D VII:1 Register över bolagsbildningar 1848–77; F IV a: 2, Bolagsordningar 1861–1873. RA.

²⁸ Berglund 1989, 135.

²⁹ Eva Vennberg, Carl Henrik Cantzler, Carl Fredrik Cantzler, SBL; Th Nyman, släkten Cantzler, SMK.

³⁰ And Berg och N Björnbeck

³¹ Civildepartementet, Huvudarkivet, F IV a: 1 Bolagsordningar 1848–1860. RA.

³² Bertil Boëthius, Michael Benedicks, SBL; Claes Rosengvist, Knut Gottlieb Michaelson [brorson till Gottlieb M], SBL; Rosman, H & Munthe, A, 1945, *Släkten Arfwedson. Bilder ur Stockholms handelshistoria under tre århundraden*, 457 f; Söderlund 1964, 64 ff.

³³ Glete, J, 1987, *Ågande och industriell omvandling. Ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850–1950*, 169.

heller anmält till magistraten i Stockholm så som det skulle ha skett, eftersom styrelsen skulle ha sitt säte i Stockholm.³⁴

Försäljningen av bruket, som Heinemann hade så lönsam befattning med, var också en icke alldeles ordinär affär i det att köparen var Adolph von Hansemann, ledaren för den stora, då ännu industrigrundande banken Disconto-Gesellschaft, så småningom nr 2 av Tysklands stora universalbanker. Enligt köpekontrakt av 30/6 1872 hade det Cantzlerska sterbhuset till Union Actien Gesellschaft für Bergbau Eisen und Stahl Industrie zu Dortmund sålt bruket med tillhörande jordbruksfastigheter, gruvor och gruvdelar för 250 000 thaler preussisk courant eller 667 500 rdr rmt eller kronor, varav hälften för bruket och hälften för gruvor och gruvandelar som låg i annat tingslag. Köpekontraktet transporterades emellertid den 22/10 1872 "till hela sitt innehåll" på Hansemann, och detta stod rimligen i samband med att Disconto-Gesellschaft 1872 blev engagerat i Dortmunder Union. Bruket hade enligt köpebrevet av 1/11 1872 två smedjor, åtta härdar, fyra hamrar, krossverk, rostugn, masugn, ugn för tillverkning av "Achatii stål", kolhus, husbehovssåg och kvarn och var inklusive jordbruksfastigheterna (men exklusive gruvorna som låg i annat fögderi) taxerat till nära 270 000 rdr. Kungl Maj:ts förvärvstillstånd meddelades den 26/8 1873.³⁵

Vad slutligen gäller Heinemanns mellanhavanden med Dicksons i Göteborg ger den genomgångna litteraturen ingen klar anknytningspunkt. Den enda affär som i tiden stämmer med notisen i mantalslängden är Oscar Dicksons försäljning av Gideå-Husumverken 1874, men det är svårt att begripa varför Heinemanns tjänster skulle ha behövts, eftersom köparen var ett aktiebolag med en annan känd Göteborgsfirma som största aktieägare, nämligen Olof Wijk & Co. Året före hade Dickson påbörjat byggandet av en ångsåg vid lastageplatsen Svartvik, som skulle ersätta den stora vattensågen i Matfors, men det finns ingenting som antyder att denna investering skulle ha krävt någon slags kreditförmedling som Heinemann kunde ha stått för.³⁶

Bankirrörelsen

Heinemanns bankirrärelse omfattade nog framför allt förmedling av betalningar mellan Sverige och utlandet och av utländsk kredit till Sverige. Denna tjänstesektor dominerades ännu på 1860-talet och kanske något decennium ytterligare av grosshandelshusen. Dessutom fanns det ett litet antal ombud för utländska finansintressen som Heinemann. Köp och försäljning av växlar på utlandet sköttes också av Riksbanken och mäklare, medan det däremot bara var tre, fyra affärsbanker som i större utsträckning sysslade med utländska växelaffärer.³⁷

³⁴ Magistratens firmabok 1857–1887, SSA; Länsräkenskaper, Gävleborgs län, Hälsinglands södra fögderi, mtl 1862–64, 1870–74. RA.

³⁵ Svea hovrätts arkiv. Renoverade småprotokoll. Häradsrätterna. Gävleborgs län, Hälsinglands södra domsaga, lagfartsprot 11/10 73, fol 198–211; Länsräkenskaper, Gävleborgs län, Hälsinglands södra fögderi, taxeringslängd 1874. RA. Born K E 1983, *International Banking in the 19th and 20th Centuries*, 89.

³⁶ Attman, A, 1963, *Göteborgs stadsfullmäktige 1863–1962* I: 1, 60 f, 64; W Carlgren, Oscar Dickson, SBL; Glète 1987, 167.

³⁷ Söderlund 1964, 98 ff.

Sådana mellanhandsaffärer anses ha varit lönsamma för dem som hade den förmodligen ganska sällsynta skicklighet och de utländska förbindelser som behövdes. Mellanhänderna hade två uppgifter att fylla: dels att köpa långa växlar och sälja korta, dels att byta ut överskott av växlar i vissa valutor mot andra som det var underskott på. Såväl importen till Sverige som exporten från Sverige betalades vid denna tid med växlar dragna på utlandet, men exportväxlarna var utställda framför allt i pund och var långa, under det att importörerna behövde korta växlar i synnerhet i hamburger banco. Heinemann kunde sålunda dra sådana växlar på sina tyska huvudmän och täcka dem med långa växlar i lämpliga valutor. Säkerligen hade han också växelkredit hos dem, så att han kunde undgå att realisera sina valutor när kursförhållandena var ogynnsamma.³⁸

Givetvis förekom det i denna trafik inte bara affärsväxlar utan också låneväxlar. I synnerhet gällde detta i stadsmäklaren Johan Holms omfattande affärer som slutade med en mycket stor konkurs 1865, men det uppges också att Heinemann och andra representanter för utländska finanshus anlätades för försträckningar till affärsbanker. Holm finansierade i stor utsträckning den bankrörelse och de andra affärsföretag som han drev genom växeldragningar på utlandet. Som stadsmäklare hade han inte rätt att trassera i eget namn, men han kunde låta andra dra låneväxlar åt sig. I regel trasserade Heinemann och en lång rad handelshus och affärsmän i Stockholm för Holms räkning direkt på utländska banker och bankirer. I ersättning fick de provision, och Holm deponerade säkerheter hos dem, ibland även hos de utländska acceptanterna, för den risk de utsatte sig för. Någon fordran i Holms konkurs bevakade Heinemann inte.³⁹

Enligt Hallendorff hade Heinemann som representant för bankirfirmor i Frankfurt am Main tagit livlig del i de svenska statslåneoperationerna under 1860-talets järnvägsbyggande. Detta är en överdrift vad gällde hans tidiga förbindelser med Riksgäldskontoret, som skötte statens upplåning, och åt den andra stora upplånaren, Hypoteksbanken, som efter 1861 centraliserade hypoteksföreningarnas upplåning men som Hallendorff inte nämner, förmedlade han inte utlandslån förrän under sina sista år.

När statens första järnvägslån togs upp vid mitten av 1850-talet fanns det sedan fyra årtionden ingen egentlig kapitalmarknad i Sverige. Tidens fondmarknader dominerades helt av statspapper, men här existerade inga långfristiga statsskuldsbevis, obligationer eller andra. De försök som till en början gjordes att inom landet emittera verkliga obligationslån var inte framgångsrika. Ouppsägbara obligationer som inte erbjöd högre ränta än bankernas depositionsbevis och lägre ränta än goda reverser var ingen lockande placering. De institutioner som ville ta upp långa amorteringslån fick emittera dem utomlands, där det fanns utvecklade kapitalmarknader som hade lägre räntenivå än den svenska och

³⁸ Ibid, 45 f.

³⁹ Ibid 56 f, 124. – På begäran av H.J. Merck & Co i Hamburg och till säkerhet för dessas fordringar på Holm på grund av för dennes räkning verkställda trasseringar deponerade sålunda Holm den 19/12 64 hos Heinemann av Högbo Stål- och Jernverks AB till Holm eller order ställda och av denne endosserade reverser på 70 000 rdr, sex månaders löptid och 6 % ränta. (Konkursakter serie 2, 1865:131, bilaga 349.SSA.) I detta fall deponerades väl säkerheterna hos Heinemann i hans egenskap av ombud för Merck & Co, men det kunde också ha varit i hans egenskap av konsul.

där placeringar i obligationer därför var mycket mer likvida än här. Svenska emissionsaffärer kunde i början vara mycket lönsamma för låneövertagarna, därför att marknaden i Sverige var så outvecklad. Det krävdes en expertis som tämligen få finanshus och banker förfogade över; vid mitten av 50-talet var det nog bara en och annan representant för utländska finansintressen som stod till buds.⁴⁰

Carl Heinemann medverkade som ombud för bankirhuset Raphael Erlanger i Frankfurt am Main, senare von Erlanger & Söhne, vid statens järnvägslån 1860 och kanske också vid 1863–64 och 1866 års misslyckade emissioner.⁴¹ Det Erlangerska huset ledde det konsortium som övertog det förstnämnda och deltog i de två senare. 1858 års järnvägslån, det första utländska statslånet sedan den statliga upplåningen återupptagits, avslöts också med firman Erlanger men av Riksgäldskontorets utsända ombud, presidenten Fredrik Åkerman, som efter misslyckade upplåningsförsök i Paris och London begett sig till Frankfurt am Main.⁴²

1860 års lån avslöts den 26/4. Beloppet var 10 mill Thaler eller något mer än 25 mill rdr, räntefoten $4\frac{1}{2}$ %, amorteringstiden $38\frac{1}{2}$ år och övertagningskursen 94 %. Efter några veckor överflyttades emellertid 2 mill Thaler till ett premieobligationslån på vilket årligen skulle utlottas $4\frac{1}{2}$ % av lånebeloppet i vinster. På denna del av lånet beräknades ingen kapitalrabatt, men konsortiet⁴³ medgavs rätt att sälja 2,4 mill Thaler premieobligationer (à 10 Thaler) och behövde bara redovisa 2 millioner till Riksgäldskontoret. 400 000 Thaler obligationer sålda för egen räkning till pari motsvarade för övertagarna över 1 mill rdr, medan 6 % kapitalrabatt skulle ha motsvarat 320 000 rdr.

Statsrevisorerna kritiserade 1860 års lån hårt. Det var ovärdigt den svenska staten att själv inrätta ett premielån, när lotteriinrättningar var förbjudna i landet liksom försäljningar för in- och utländska lotteriers räkning. Dessutom var låneövertagarnas vinst oskäligt stor. I sitt svar anförde riksgäldsfullmäktige dels att vid premieobligationer gick inte, till skillnad från vid lotterier, insatsen förlorad, dels att låneövertagarna för risk och mångfaldiga mödor måste få en vinst, och den var för övrigt enligt de beräkningar som presenterades inte så stor.⁴⁴

Även i denna fråga försökte Heinemann få Crusenstolpe att påverka den allmänna opinionen. Enligt brev av 27/11 1860 överlämnade han ”alla tidningar som omnämner premielånet samt min lilla uppsats som verkligen icke innehåller allt man kunde säga till dess [premielånets] förmån, emedan man icke bör i förtid skjuta bort allt sitt krut, men den innefattar likväl så mycket att om den

⁴⁰ Hallendorff, C, 1921, *Svenska Handelsbanken 1871–1921*, 109; Söderlund 1964, 90 f, 93, 159.

⁴¹ Denna tillbakablick bygger på Hildebrand; K, 1934, *Riksgäldskontoret 1789–1934. – Sveriges Riksdag XIII*, 154–158, 167 och Söderlund 1964, 14, 37, 158 ff.

⁴² I 1858 års lån, 7,6 mill Thaler = 20 mill rdr rmt (rdr rmt omdöptes 1873 till krona), 40 års amorteringstid och räntefot beräknad till $4\frac{1}{2}$ % per år, deltog de nya tyska créditmobilier-bankerna Darmstädter Bank, Disconto-Gesellschaft i Berlin och Mittel-Deutsche Creditbank i Meiningen. 1864 års lån på 2 mill pund övertogs enligt Hildebrand av J H Schröder & Co i London, Raphael Erlanger och Gebrüder Bethmann i Frankfurt am Main samt Emil Erlanger & Co i Paris. (Andra uppgifter hos Söderlund.) 1866 års lån på 9 mill Thaler övertogs av von Erlanger & Söhne, Gebrüder Bethmann och Norddeutsche Bank in Hamburg. Kapitalmarknaderna oroades 1864 av dansk-tyska kriget och 1866 av det tysk-österrikiska, och av båda lånen placerades bara en mindre del.

⁴³ Jämte Erlangers deltog Gebrüder Bethmann samt H J Merck & C och Norddeutsche Bank.

⁴⁴ Hildebrand 1934, 157 f.

genom din oöverträffliga penna kommer till allmänhetens kunskap, den skall kunna sätta allmänna omdömet. Fullmäktiges svar på revisorernas anmärkningar finner du i dagens Post-tidningar, det går rakt på sak, ehuru det endast besvarar de gjorda anmärkningarna". Brevets PS sätter så pricken över i:t: "Jag tager mig friheten påminna att du för ingen del får taga det som 'insänt' utan som ditt eget verk!"⁴⁵

Om Crusenstolpe ställde upp som spökskrivare är obekant. Om han gjorde det, så lät riksdagen i alla fall inte påverka sig. Statsutskottet instämde med revisorerna i att premieobligationer inte överensstämde med ständernas lånebe-myndigande, och riksdagen uttalade efter hårda debatter i stånden att de åsikter som gjort sig gällande i riksgäldsfullmäktige inte borde vinna förnyad tillämpning.

På 1860-talet hårdnade konkurrensen om förmedlingen av obligationslån när först Stockholms Enskilda Bank 1861 och 1863 och året därefter Skandinaviska Kreditaktiebolaget började intressera sig för emissionsaffärer. Kreditbolaget lyckades då som första svenska bank organisera ett utländskt konsortium som med framgång och god förtjänst övertog det temporära statslån på 8,1 mill mark hamburger banco, drygt 10 mill rdr, vilket Riksgäldskontoret tog upp efter misslyckandet med pundlånet, till 6 % ränta och 97 % kurs. Kreditbolaget övertog också successivt med ringa avans en stor post av 1866 års misslyckade järnväglån. Till och med 1874 intog Kreditbolaget därefter en dominerande ställning i den statliga upplåningen.⁴⁷ Också i sina affärer med Hypoteksbanken hade bolaget framgång. Det övertog stora poster av de obligationer i svenskt mynt som var de enda som Hypoteksbanken emitterade 1864–1872, och när denna 1874 åter vände sig till de utländska kapitalmarknaderna organiserade Kreditbolaget det tyska konsortium som övertog ett lån på 36 mill riksmark, hälften fast och hälften i option, mot 4½ % ränta och till 94 % kurs. Konsortiet leddes av Norddeutsche Bank och utöver Kreditbolaget deltog Gebrüder Bethman.

Efter 60-talets första år och fram till mitten av 70-talet kan således von Heine-manns deltagande i förmedlingen av utländska lån till staten och Hypo-tektsbanken inte ha varit så fasligt livligt. Men under sina sista levnadsår, ja intill några månader före sin död deltog han åter med framgång i konkurrensen.

Den 29/5 1875 beslöt Riksgäldskontoret att lägga upp ett 60-årigt amorte-ringslån med konverteringsrätt efter 15 år på 56 250 000 riksmark eller 50 mil-lioner kronor till 4½ % ränta. Efter underhandlingar med von Heinemann och Josef Baer som representanter för ett konsortium lett av von Erlanger & Söhne avslöts den 5/6 kontrakt. Konsortiet övertog 20 250 000 rm till 95½ % kurs. Enligt fullmäktige var Erlangers det enda avgivna, bestämda och tillfreds-ställande anbudet, men vilka andra som eventuellt avgivits framgår inte. Beslutet att acceptera anbudet motiverades med högt ränteläge och knapp pen-ningtillgång i Sverige. Att ta upp lånet i Sverige skulle därför menligt kunna

⁴⁵ Eriksbergsarkivet. Autografsamlingen, vol 96. RA.

⁴⁶ Hildebrand 1934, 158.

⁴⁷ Enligt Hildebrand anmärkte statsrevisorerna på det intima samarbetet mellan Rgk och banken: två av fullmäktige var ledamöter av bankens styrelse; de fick visserligen inte rösta i frågor som rörde Rgk:s mellanhavanden med banken men fick närvara och delta i diskussionerna.

påverka den inhemska kapitalmarknaden och inte bli så billigt. Tecken tydde också på att läget på marknaden inte skulle komma att förbättras under den närmaste tiden utan snarare försämrats.⁴⁸

Följande år kom emellertid skandinaverna igen. Chefen för Kreditbolagets Göteborgskontor, Theodor Mannheimer, lyckades intressera C J Hambro & Son i London för att överta årets svenska statslån.⁴⁹ Kontraktet avslöts med Hambros ensamma men lånet övertogs av ett konsortium i vilket också ingick Privatbanken i Köpenhamn, Société des d p ts et des comptes courants i Paris och Kreditbolaget, som skulle representera låneövertagarna i Sverige. L nebeloppet var 2 mill pund till 4½ % årsränta. Konsortiet övertog fast 1,5 mill pund, och Riksgäldskontoret deltog s lvt för resten. L net skulle amorteras inom 52  r; genom uppköp om obligationerna stod under pari, en bestämmelse som inte förekommit vid kontorets tidigare, i tyskt mynt förskrivna l n, och eljest genom utlottning och inl sning. Efter tio  r ägde kontoret rätt att konvertera l net.⁵⁰

Motiveringen för lånebeslutet inneh ll såväl penning- och valutapolitiska som marknadsmässiga argument, bl a ett slags likviditetspreferensresonemang. Att dra in de stora belopp som kontoret hade utestående f r förräntning i Sverige i stället för att låna skulle drabba "allmänna rörelsen", dvs likviditeten i samhällsekonomin. Det var vidare allmänt sett lättast f r kontoret att dra in ett l n i pund och nu skulle dessutom hela kreditmarknaden gynnas av det, ty tillgång på växlar och fordringar i pund underlättade en införsel av guld, som behövdes på grund av de nya oktrojerna f r de enskilda bankerna.⁵¹ Ett i England emitterat l n skulle också göra svenska statspapper kända hos den engelska allmänheten, och Hambros med sitt goda anseende var en nyttig förbindelse. Den tyska marknaden var dessutom föga gynnsam. Den engelska orienteringen gjorde det emellertid nödvändigt att snabbt komma till skott, ty den engelska marknaden skulle mest påverkas av de utrikespolitiska förvecklingarna i Orienten. Om krig utbröt där skulle det uppstå allmän obenägenhet att placera pengar på längre tid, och det "nuvarande låga diskontot i London antyder ej blott tillgången på kapital utan även, och måhända i  n högre grad, en obenägenhet hos affärsmän att inlåta sig i nya affärer...".

Efter en protest mot det nya l net s somm stridande mot 1875 års kontrakt, vilken på goda grunder kunde avvisas,⁵² inledde Erlanger och von Heinemann redan tre dar senare i stället en offensiv mot Kreditbolaget och dess tyska konsortium på Hypoteksbanksfronten. Vintern 1876 hade detta enligt 1874 års kontrakt erbjudits att överta resterande 18 mill rm obligationer till 94 % kurs, men anbudet hade avvisats.⁵³ Den 15/6 erbjöd sig Erlanger & Söhne vid besök i Hypoteksbanken av firmans prokurist Max Baer och von Heinemann att överta

⁴⁸ Riksgäldskontorets arkiv, Fullmäktiges l neprot i renskrift 29/5, 1/6, 2/6, 4/6, 5/6 1875. RA.

⁴⁹ Söderlund 1964, 160.

⁵⁰ Riksgäldskontorets arkiv, Fullmäktiges renskrivna l neprot 27/5, 29/5 1876. RA.

⁵¹ Genom kungl förordning av 12/6 1874 hade grunderna för de enskilda bankernas sedelutgivningsrätt förändrats. Den skulle inte längre vara knuten till deras redovisade innehav av riksbanksredlar, utan kassan vid en enskild banks huvudkontor skulle till minst 10 % utgöras av lagligen i riket gällande guldmynt, och bankens sedlar skulle alltid där kunna vid anfordran inl sas med sådant mynt. (Söderlund 1964, 179.)

⁵² Fullmäktiges renskrivna l neprot 30/5, 12/6, 22/6 1876.

⁵³ Sveriges Allmänna Hypoteksbanks arkiv, Allmänt prot 25/2, 8/3 1876. RA.

bankens svenska 5 % obligationer på så sätt att dessa skulle konverteras till 4½ % obligationer i riksmark. Bankstyrelsen fann sig emellertid förhindrad av 1874 års kontrakt att underhandla om en sådan operation.⁵⁴

I november gjorde von Heinemann på Erlangers vägnar en ny framstöt och föreslog att en ny obligationsserie skulle uppläggas. Ett förnyat anbud till Norddeutsche Bank avböjdes även det, nu med hänvisning till stockning i obligationsavsättningen i Tyskland. Av de redan övertagna 74:orna hade konsortiet ännu 4 mill rm osålda, och trots att kursen hade fallit till 93 ¾ % hade inga nämnvärda belopp kunnat säljas. Under dessa omständigheter tog Hypoteksbanken upp Erlangers propå och föreslog som bas för underhandlingar en ny obligationsserie på nominellt 45 mill rm, hälften fast övertagen och hälften efter särskild överenskommelse, räntefot 4½ %, 76 års amortering och 92½ % kurs för den övertagna delen.⁵⁵ Redan dagen därpå revs dock beslutet upp, ty Heinemann hade meddelat att ett så starkt prisfall hade inträffat på alla slags obligationer på de tyska börserna att det var lönlöst, ja kanske till skada att framträda som låntagare.

Motiveringen för att lägga upp ett nytt lån hade varit att då konsortiet som övertagit 1874 års lån inte velat överta de återstående obligationerna, skulle ingen annan heller vilja göra det, ty konsortiet ensamt ägde rätt att uppbära provision för de pantbrev och kuponger av lånet som inlöstes. Den uppoffringen var emellertid Erlanger & Söhne villiga att ta på sig för att komma till affärer med Hypoteksbanken. Sedan Heinemann den 13/2 1877 bragt frågan på tal formulerade bankstyrelsen ett förslag som snabbt accepterades. Bankirfirman skulle överta minst en million rm obligationer av 1874 års lån till 92 % kurs och få en förlängningsbar option att inom tre månader överta upp till ytterligare 8 mill rm obligationer. Den 3/5 begärdes förlängning av optionen, och den beviljades till 20/6, ty styrelsen befarade att priserna på bankens obligationer kunde falla, då avtalet med Erlangers gick ut och inget annat ”stort affärshus” hade intresse av att på de utländska börserna hålla uppe priset på dem.

Dagarna före midsommar 1877 drog det ihop sig till ett spännande avgörande, ty nu hade konkurrenterna varnat faran. Den 20/6 var Max Baer jämte Heinemann åter i banken, men det bud de då lade på de återstående 74:orna avböjdes. Dagen därpå lade Kreditbolagets stockholmschef Henrik Davidson på konkurrentkonsortiets vägnar ett bud, men även det avvisades. Den 22/6 återkom duellanterna med något förbättrade bud. Davidson höjde det fast övertagna beloppet till 8 mill rm och priset med ½ %-enhet till 90½ samt förkortade något optionstiden på resten, medan Baer, denna dag utan sekundanten Heinemann, bjöd 6 mill fast och resten i option, allt efter 91 ¾ % kurs, plus löfte, men utan bestämd förbindelse, att försöka höja den fasta delen till 7 millioner. På styrelsens försök att pressa parterna till att ytterligare förbättra sina bud, så att det ena

⁵⁴ I slutet av 1875 och början av 1876 underhandlade också den 1868 instiftade Allmänna Hypotekskassan för Sveriges Städer med von Heinemann om förmedling av ett amorteringslån som skulle placeras i Tyskland. Kassen hade 1874 utan framgång där försökt sälja obligationer av ett äldre i svenskt mynt förskrivet obligationslån. I mars 1876 hade grundvillkoren för ett avtal formulerats, men en månad senare meddelade Heinemann att hans affärsvänner i Tyskland ansåg det utsiktslöst att försöka placera nya värdepapper på den tyska marknaden, framför allt på grund av osäkerheten i den ”politiska ställningen”. (AHSS arkiv, Styrelseprot 28/2, 27/3, 24/4 76. RA.)

⁵⁵ SAHBA, Allmänt prot 5/12 1876. RA.

blev klart bättre än det andra, svarade Davidson för sitt konsortium att budet var ett ultimatum som inte kunde ändras, medan Baer förkortade inbetalningstiden för den fast övertagna delen något liksom också optionstiden för den återstående delen och tog hem spelet. Beslutet motiverades med en något högre nettokurs, beräknad till 90 5/8 % mot 90 1/16.⁵⁶

Generalkonsuln

Fastän tämligen okänd för eftervärlden tillvann sig Carl Heinemanns gärning i den lilla huvudstaden i utvecklingslandet i norr ganska stor officiell erkänsla. Den 11/4 1856 meddelades han exekvatur som preussisk konsul i Stockholm, dvs han fick tillstånd att utöva en konsuls funktioner.⁵⁷ Den 5/5 1860 blev han riddare av Vasaorden och den 10/5 1862 tilldelades han Nordstjärneordens rid-dartecken. Ordensmatriklarna innehåller tyvärr inga personuppgifter om den nye riddaren av de två ordnarna annat än att han i det förra fallet tituleras preussisk konsul och i det senare preussisk generalkonsul.⁵⁸ Själv kallade han sig 1864 Carl Heinemann, preussisk konsul och bayersk generalkonsul.⁵⁹ Han tilldelades också en rad tyska ordnar, av vilken någon mellan den 10/11 1868 och 9/11 1869 gav honom ett personligt adelskap. Vid det senare tillfället undertecknade han nämligen för första gången sin mantalsuppgift med den adliga namnformen.⁶⁰ År 1868 blev han också av Kungl Maj:t erkänd som Nordtyska förbundets generalkonsul i Stockholm.⁶¹

Att dra någon klar gräns mellan Heinemanns verksamhet som privat affärsman och som officiell tysk representant låter sig inte göra. En del av det som ovan förts till den privata sfären liksom också vissa av de påträffade spåren av hans opinionsbildande försök kan nog delvis ses som utflöden av den senare funktionen. I det politiska rampluset dyker han vid ett par tillfällen upp under Tysklands enande. På hösten 1863 hävdades i pressen att han propagerade mot att Sverige skulle ställa sig på Danmarks sida om Preussen gick i krig om de slesvigiska hertigdömena, därför att det skulle omöjliggöra en placering av ett stort järnvägsån i Tyskland, och i augusti 1870 skrev statsministern vid den norska regeringsavdelningen i Stockholm, Georg Sibbern, till försteministern i regeringen i Norge, Fredrik Stang, att Heinemann var ”en ilde seet Herre og mistaenkes for at skrive eggende Artikler til Preussiske Aviser”.⁶²

Under fransk-tyska kriget rådde enligt tyske ministern von Richthofen starka antityska stämningar i Stockholm. Marseljäsen spelades ofta på kafféerna och applåderades ivrigt, i synnerhet av officerare, och ministern fruktade rent av att han eller Heinemann skulle utsättas för obehagligheter från allmänhetens sida. Enligt korrespondens från Stockholm till *Kriegszeitung* var raseriet mot tyskarna så stort att varje tysk som gick på kaffé riskerade att bli utkastad vid

⁵⁶ Hur nettokurserna beräknades framgår inte.

⁵⁷ UD:s arkiv. Huvudarkivet. Diarier över föredragningsärenden 1856 nr 14.

⁵⁸ Kungl Slottet. Kungl Maj:ts Ordens arkiv. Matriklar över svenska ordensinnehavare.

⁵⁹ UD:s arkiv. Huvudarkivet. E II n Inkomna skrivelser från enskilda, vol 10, 35/1864.

⁶⁰ Mu. Kungsholmen. 1869:2521; 1870:2492.

⁶¹ Diarium i magistratsärenden 1864–1870, 1868 nr 471. SSA.

⁶² Gullberg, E, 1952, *Tyskland i svensk opinion 1856–1871*, 94, 313.

första tyska ord.⁶³ Den risken kan dock inte ha varit så stor för Heinemanns del. Dels behärskade han svenska fullständigt, även om han bröt något, dels hade han på det hela taget dragit sig tillbaka från affärerna och levde nog tämligen tillbakadraget långt ute på västra Kungsholmen.

Privatmannen

Under sin aktiva tid hade Heinemann kontor och bostad i Gamla Stan. Affärlivets och de rikares utflyttning därifrån hade ännu inte börjat. Som nybliven grosshandlare bodde han som nämnts Storkyrkobrinken 7, men på hösten 1860 flyttade han till en ännu fashionablare adress, Stortorget 3, det som nu kallas ”Grillska huset”. Under 60-talets tidigare år är han i smöret. Han leder det bolag som äger den modernaste och största fabriken i Stockholm, förmedlar utländska obligationslån och andra utländska krediter, hamnar i det politiska rampljuset, blir generalkonsul och förlänas svenska och tyska nådevedermålen. Hans aldrig bestridda taxerade årsinkomster ligger utomordentligt högt, på 25 000 à 30 000 rdr rmt.⁶⁴

Den stigande välmågan avspeglade sig också i den privata hushållningen. Redan under 50-talets andra hälft hade hushållet ökat med kokerska och en, småningom två pigor. År 1857 förvärvade Heinemann egendomen Hummersberg på Kungsholmen såsom malmgård eller sommarnöje och i samma veva anställs också en kusk. De långa resorna till Carlsvik och Hummersberg motiverade väl anskaffandet av ekipage.⁶⁵

Under 60 talets andra hälft föll Heinemanns taxerade inkomster starkt, till den i sig icke föraktliga nivån 10 000 rdr. Han hade måst lämna ledningen av Carlsviks AB, och förmedlandet av utländska obligationslån togs över av två expansiva nya banker, som även etablerade en allt starkare konkurrens om de lönsamma valutaaffärerna. Under ett par år på 70-talet gav dock industriella och låneförmedlingsaffärer åter mycket höga inkomstnivåer, 40 000 och 50 000 rdr.

60 år gammal flyttade Heinemann 1867 ut och skrev sig på Hummersberg, köpt tio år tidigare för 20 000 rdr av grosshandlaren Jacob Fischer.⁶⁶ Hushållerska blev nu en änka vid namn Carolina Ahlström som jämte sin dotter Selma bott på Hummersberg sedan 1859, de första åren skrivna såsom arbetare vid Carlsviksfabriken. Förutom dem ingick i hushållet kokerska, kusk och vid mantalsskrivningen 1873 och 1874 betjänt. Salomon Heinemann hade dött fem år tidigare mitt under sonens framgångar, över 82 år gammal.⁶⁷

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Det är synnerligen vanskligt att försöka beräkna vad dessa minimiårsinkomster med tidens beskedliga skatetryck motsvarade i köpkraft idag. Ekonomin var då ännu i långt mindre grad monetariserad; det var ännu ganska ont om pengar. En föreställning om hur mycket pengar det var fråga om får man om man betänker att denne ende mans taxerade inkomster för åren 1861–64 utgjorde inemot en tusendel av Riksbankens totala sedelcirkulation vid dessa fem års slut. Hans inkomster låg också sju gånger över det inkomststreck för valbarhet till den 1866 införda tvåkammarriksdagens första kammare som gjorde att endast ca 6 000 personer var valbara. De var 30 gånger så stora som den bevillingstaxerade inkomst på 800 kr som gav rösträtt till andra kammaren och som utestängde 4/5 av alla myndiga män från sådan rösträtt.

⁶⁵ Mtl, Staden västra, Mercurius 2, 1856–60; Staden inre, Cepheus 1/21 1861–67. – Redovisningen av de anställda på Heinemanns kontor är så ojämn att det är svårt att bygga några slutsatser på den.

⁶⁶ Fastighetsägarregister, Mälaren 105, senare 12,15. SSA.

⁶⁷ Mtl, Kungsholmen, Mälaren 12,15 1860–74; dödslistor 1862 norr, fol 114, 16/3 Förmyndarkammarens och justitiekollegiets arkiv, SSA.

Hummersberg låg lantligt på Kungsholmens norra strand med Karlbergs slott tvärs över Klara sjö. Sommartid hade man i ångbåtarnas tidevarv goda förbindelser med staden, ty enligt en biljett från Heinemann till Crusenstolpe 20/6 1863 avgick ett "ångfartyg" varje halvtimme.⁶⁸ Den nu försvunna bebyggelsen bestod av corps de logi och flygelbyggnad. Huvudbyggnaden hade tre våningar och var av bevarade bilder att döma mer imponant än vacker. Den var resultatet av ganska omfattande ombyggnader efter ritningat av J F Åbom. Året efter övertagandet hade Heinemann låtit bygga ett trapphus, och i samband med att gården blev åretruntbostad moderniserades husets uppvärmningssystem. Följande år lades en utbyggnad till det gamla huset och 1872–73 byggdes det stora torn som på bilderna dominerar husets fasad mot vattnet.⁶⁹ I ombyggt skick framstår huvudbyggnaden som vida fullare än det corps de logis som ligger på grannegendomen Mariedal,⁷⁰ vilken samtidigt med att Heinemann bosatte sig på Hummersberg övergick från grosshandlaränkan A M Scharp i garvaråldermannen Jacob Westins ägo.

Vid mantalsskrivningen på senhösten 1874 hade emellertid en revolution inträffat i den gamle generalkonsulns hushåll. Plötsligt fanns där en 21-årig fosterdotter, Fredrika Carolina Heinemann. Den gamla hushållerskan och hennes dotter liksom betjänten hade avflyttat, ny kokerska och piga hade städslats. Kvar på gården av de gamla tjänarna var endast kusken och trädgårdsdrängen som hade egna hushåll. För dem som var med och inte bara tittar på mantalsskrivningarnas årliga "foton" av hushållet tedde sig nog saken mindre överraskande, och med större kringsyn i folkbokföringsmaterialet klarnar bilden av Heinemanns familjeförhållanden och Fredrika Carolinas inte alldeles vanliga levnadsbana framträder.

Hon föddes den 6/10 1853 i Klara församling av "icke uppgivna" föräldrar, men moderns ålder anges i dopboken till 34 år. Vid dopet dagen efter var barnmorskan Catharina Petterson och bagargesällsänkan Cath Dahlström vittnen. Notisen har emellertid ett senare tillägg: "Fru Fredrika Albertina Lindell, född Dahlström, har i barnmorskan Pettersons närvaro förklarat att hon upptagit Fredrika Carolina som sin fosterdotter den 15/12 1858,"⁷¹ och det hade hon också enligt folkbokföringen.

Så långt var det en tämligen alldaglig historia i tidens Stockholm och inte minst i Klara. Den utomäktenskapliga fruktsamheten var utomordentligt hög i Stockholm och Östsvrige jämfört med andra delar av landet. En ogift mor behövde varken uppge sitt eget eller barnafaderns namn. I detta fall liksom i många andra var barnmorskan, hos vilken förlossningen skett, vittne, och den

⁶⁸ Eriksbergsarkivet. Autografsamlingen, vol 96.

⁶⁹ Byggnadsritningar 1858: 243–44, 1867: 681–82, 1868: 470–71, 1872: 472–74, 1873: 349–51. SSA. Bedoire, F, 1990, Den judiska emancipationen och industrialismens metropoler. Judiskt byggande i 1800-talets Wien, Göteborg och Stockholm. – Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 20. – Dessa tillbyggnader har av Fogelström tillskrivits den kände kommunalmannen och tekniske fabrikören Johan Olsson, Tjär-Olle kallad, som köpte egendomen av Heinemanns sterbhus. (Fogelström, P A, 1980, *En bok om Kungsholmen*, 141.) Olsson motiverade som nybliven ägare av Hummersberg 1880 i stadsfullmäktige om en stadsplan för Kungsholmen som skulle möjliggöra en järnvägslinje på Kungsholmen och ge plats för ett salutorg på strandslutningen alldeles öster om Hummersberg. (Lindberg, F, 1980, *Växande stad. Stockholms stadsfullmäktige 1862–1900*, 181 ff, 275 f.)

⁷⁰ Den eldsvåda som Stieg Trenter i detektivromanen *Eld i håg* låter anlägga i huset anställer bara begränsade skador.

⁷¹ Klara församlings oäkta barndopsbok 1817–1861, SSA.

andra kvinnan var förmodligen mormodern, ty det var säkert modern som fem år senare tog barnet till sig.

Vad som hänt Fredrika Carolina mellan 1853 och 1858 är höljt i dunkel liksom moderns och mormoderns bakgrund.⁷² Även i fortsättningen är det svårt att följa henne på vägen mot ett socialt avancemang som för tanken till My fair lady och åt Heinemann skänker drag av en svensk Pygmalion långt före G B Shaws.

Fredrika Albertina Lindell bodde, när hon 1858 tog Fredrika Carolina till sig, Stadssmedjegatan 15, dvs det hus som Heinemann bott i före 1850, och där hade hon bott sedan 1854. Hon var född den 13/6 1819 – och var alltså 34 år gammal 1853 – hon kallar sig bagargesällsänka, ”hyr ut rum” och har också en fosterson Carl August Dahlström född 15/8 1845.⁷³ Under år 1859 flyttade madam Lindell till Stortorget 3, dit Heinemann flyttade kontor och bostad året efter, men nu var Fredrika Carolina inte längre skriven hos henne utan bara sonen Carl August. Först 1868, vid femton års ålder är hon åter tillbaka. Under tiden hade fosterbrodern efter en sejour som arbetare vid Bolinders fabriker på Kungsholmen blivit teknolog. Själv konfirmerades hon den 28/5 1869 i Tyska församlingen och ådagalade ”mycket goda kunskaper i vår dyra salighetlära”.⁷⁴

I slutet av 1869 flyttade Fredrika Lindell åter med sina barn, nu till Kornhamnstorg 2, där de bodde i en av generalkonsul Heinemann förhyrd kontorslägenhet. Carl August Dahlström som nu blivit civilingenjör flyttade snart hemifrån, men mor och dotter bodde kvar några år. I april 1873 blev Fredrika Carolina officiellt upptagen som von Heinemanns ”adoptivdotter”. Kort därefter lämnade hon för gott moderns hushåll. I slutet av maj avflyttade hon till ”utrikes ort”. Hon kom åter 1874, flyttade in på Hummersberg och skrevs i Tyska församlingen.⁷⁵

⁷² Hon var enligt registren i SSA aldrig intagen på Allmänna barnhuset.

⁷³ Mu, Staden västra 1855: 1137; Mtl, Staden västra, Neptunus större nr 8 1855–59. – I registren till mantalsuppgifterna för åren 1850, 1853 och 1854 för Staden, dvs Gamla Stan, Klara och Kungsholms församlingar påträffas varken någon bagargesäll Lindell eller någon Fredrika Albertina Lindell, alternativt Dahlström eller någon bagargesällsänka Cath Dahlström. (I Klara nedre finns 1854–57 en änkefru C Dahlström, men hon lämnar inte mantalsuppgift. Mu, Klara nedre 1854: 1394½, 1855:1406; Mtl, Klara nedre, Lappen 3 1853–58.) Bagargesällen Lindell har inte heller återfunnits i registren till Förmyndarkammarens och justitiëkollegetets dödslistor för Stockholm 1850–54. Fredrika Albertina Lindell finns varken i Storkyrkoförsamlingens husförhörslängder före 1858–59 eller i dess inflyttningslängder 1845–60.

En möjlighet som inte helt kan uteslutas är att Fredrika Albertina Lindell var identisk med Fredrika Lundell, född 13/6 19 liksom den förra, och som var skriven som städerska i Heinemanns hushåll enligt mtl Staden västra, Mercurius 2 1850–54. Någon namnkontroll existerade inte på den tiden, och Fredrika Albertina Lindell är senare inte så noga med sitt namn. Hon kallar sig själv Fredrika Augusta ett par gånger på 60-talet och i början av 70-talet bara Fredrika. (Mu, Staden inre, 1863:678; Mtl Staden inre Cepheus 1/21 1863, 1867; Staden södra och västra, Cerberus 1/5 1870–73.)

⁷⁴ Mtl, Staden inre, Cepheus 1/21 1860–69; Communionsbuch 1862 bis 1882; Konfirmationsbetyg för Fredrika Carolina Dahlström av 4/6 69, Bilagor till inflyttningslängd 1874, Tyska församlingens arkiv, SSA. – Tyvärr kan man högst ofullständigt följa FCD:s flyttningar i den kyrkliga folkbokföringen. Hennes flyttning från modern mellan mantalskrivningarna för 1859 och 1860 finns inte registrerad i Storkyrkoförsamlingens utflyttningslängd 1857–61, trots att hon försvinner ur husförhörslängden. Däremot står hon antecknad i församlingens inflyttningslängd 1868–71 men först under 20/9 69 och med adressen Kornhamnstorg 2, fastän hon enligt mantalskrivningen i slutet av 1868 bodde hos modern vid Stortorget. Inflyttningsnotisen är också egendomlig i det att i spalten ”senaste utskrivningsort och tid” står: ”Konfirmerad i Tyskan den 6/4 [!] 69”, medan det för alla andra står ett församlings- eller ortnamn. Förmodligen betyder det att hon efter återkomsten till modern 1868 var skriven i Tyska församlingen, men det kan inte avgöras, då församlingens in- och utflyttningslängder inte är bevarade.

⁷⁵ Det i föregående not anförda konfirmationsbetyget har två påteckningar. Den ena lyder: ”På grund av en utav Herr Generalkonsuln och Riddaren von Heineman hit inlämnad begäran..... kommer ovannämnda

Som framgått förbjöd lagstiftningen till 1863 blandäktenskap mellan kristna och judar, och även om detta inte varit fallet så hade nog sociala skäl uteslutit ett äktenskap mellan Fredrika Albertina Lindell och Carl Heinemann.⁷⁶ Synbarligen har dock denne sett till att ha Fredrika Albertina och barnen boende i sin närhet och väl svarat för familjens uppehälle och Carl Augusts högre studier. Rimligen har han också försökt ge sin dotter en ståndsmässig uppfostran och en sådan social bakgrund att hon kunde tas upp i hans hem och komma in i den ”fina” världen i det Oscariska Sverige. Konfirmationen och kyrkskrivningen i Tyska församlingen var förmodligen ett led i en sådan strategi, och de talar för att Fredrika Carolina under sin bortovaro 1859–68 och utrikessejouren 1873–74 vistats i Tyskland, kanske i pension.

Von Heinemanns nya familjeliv blev inte långvarigt. Redan 1876 hade han i taxeringsbesvär anfört, att han drev ”varken import eller export”, inte heller hade ”befattning vid bolag eller konsulat” utan ”vid 70 års ålder” skötte sin ”bräckliga hälsa”.⁷⁷ Kanske var det på grund av sjukdom som han inte var med till slutet av duellen med Davidson i Hypoteksbanken vid midsommar 1877. I vilket fall reste han vid någon senare tidpunkt till kurorten Suderode, där han kunde avnjuta specialiteten ”Soolbad”, dvs bad i vatten från en koksaltkälla (Soole) utspätt med varmt vatten. I Suderode var han också nära släkten, ty badorten låg i nordöstra förbergen till Harz, i kretsen Quedlingburg, ca två mil väster om Aschersleben. Här insjuknade generalkonsuln och avled den 14 september 1877. Vid hans sjukbädd hade funnits både dottern Fredrika Carolina och system Karolina Fraenckel.⁷⁸ Sjukdomen i Suderode, hemtransporten av den döde och begravningen i Stockholm blev ganska dyrbar. Utgifterna härför uppgick enligt bouppteckningen till 12 000 kr eller större delen av boets skulder på 17 000.

Bouppteckningen förrättades den 11/12 1877. Utredningsmännen var Louis Fraenckel, den yngste av Heinemanns tre systersöner som nyligen invandrat till Sverige, hans affärsvän, vice konsuln Henrik Cantzler och hovrättsrådet Carl Johan Schöning som också hörde till kretsen⁷⁹. Schöning hade jämte Kantzler tidigare under hösten av rådhusrätten förordnats till förmyndare för fröken Heinemann, som frånsett vissa legat var von Heinemanns universalarvinge.

Av bouppteckningens nettobehållning på 106 000 kr svarade Hummersbergs taxeringsvärde för 50 000 och dess lösegendom för 22 000. Därav var de stora posterna ”guld och silver”, ”möbler och husgeråd” (däribland en rikhaltig glasuppsättning), ”tavlor och andra konst saker” samt ”åkdon och körredskap”

Fredrika Carolina Dahlström hädanefter såsom hans adoptivdotter att föra namnet Fredrika Carolina Heinemann. Stockholm d. 21 April 1873. Johan Rothlieb, pastor i S:t Gertruds församling.” Den andra påteckningen är gjord av en annan präst i församlingen och är daterad 2/5 73: ”Avflyttar till utrikes ort, äktenskapsledig, välfredad och i övrigt lika attesterad från Nicolai förs.” (Motsvarande uppgift under 29/5 73 i Storkyrkoförsamlingens utflyttningslängd 1869–1874.) Eftersom det hamnat som bilaga till Tyska församlingens inflyttningslängd 1874, har det påtecknade konfirmationsbetyget, som också attesterade att Fredrika Carolina var född 6/10 53 och döpt i Klara församling den 7/10, tydligen använts som flyttningsbetyg.

⁷⁶ Religiösa skäls eventuella betydelse för någondera parten kan inte bedömas.

⁷⁷ Taxeringsnämndens i 2:a distriktet prot 1876, § 152. SSA.

⁷⁸ Bouppteckning 1877–IV–489. SSA. – Troligen hade von Heinemann insjuknat någon dag före den 3/9, ty då lyfte änkefru Fraenckel hos herr Vogel i Quedlingburg som var Heinemanns resebankir 2 000 rm som sedermera förvaltats av Fredrika Carolina.

⁷⁹ Han hade sålunda ombesörjt de juridiska formaliteterna i Sverige åt von Hansemann vid köpet av Swabensverks bruk (o s 8 f).

(inklusive två hästar). För små belopp svarade böcker, kartor och en mindre myntsamling, 237 buteljer olika viner, 11 krus och buteljer likör, kumminbrännvin och konjak samt en stor samling tomglas, närmare bestämt 1 427 buteljer och flaskor, till antalet noga specificerade efter tidigare innehåll: champagne, franskt vin, rhenvin, punsch, genever, apollinaris-, karlsbader- och sodavatten, öl och tyskt öl, olja.

Resten av tillgångarna bestod av 10 000 kr nästan uteslutande svenska statens obligationer plus 1 000 kr Hypoteksbanksobligationer, men där fanns också tre premieobligationer utgivna av lika många utländska stater och till all lycka för fröken Heinemann bara två av det snart fallna Göteborgs Handelskompanis järnvägspremieobligationer à 12,50. Vidare fanns drygt 6 000 kr 5 och 4½ % depositionsbevis tämligen jämnt fördelade på utgivarna Stockholms Handelsbank, Sundsvalls Enskilda Bank och bankfirman Guilletmot & Weylandt. Övriga penningfordringar utgjordes framför allt av en fordran enligt kontokurant på firman H J Merck & Co i Hamburg (icke hemtagen negocieringsprovision för utlandslån?), indragen för 18 700 kr, återstoden av livräntan från Göteborg 1 652 kr samt 4 000 rm hos bankiren Vogler i Quedlingburg, vilket nog var rester av reskassan. Slutligen fanns där ett antal helt obetydliga fordringar på privatpersoner och i kontanter omkring 9 000 kr, delvis kvar av reskassan, delvis medel som husföreståndarinnan haft om hand för utgifter hemma på Hummersberg.

Bouppteckningen ger bilden av en äldre herre som på det hela taget dragit sig tillbaka från affärerna, och höll ett gott bord, åtminstone till fest och för representation, men nog kunde ha ett visst intresse av de tillskott av medel som de sista årens förmedling av stora utlandslån bör ha gett. Den noggranna specifikationen av tomglasen var nog ett uttryck för vardaglig sparsamhet; de representerade ett värde i pengar som det var ont om och skulle därför tas upp. Av det tidigare industriella engagemanget syns inget spår. Mantalsuppgifterna från Heinemanns senare år tyder inte heller på någon affärsverksamhet att tala om. I det kontor som han hyrde i huset Kornhamnstorg 2 bodde ju som nämnts först Fredrika Lindell med sina barn, och från slutet av 1874 hans f d hushållerska Carolina Ahlström.⁸⁰

För Fredrika Carolina Heinemann innebar inte faderns död ett stopp i den sociala karriären. Sedan Hummersberg sålts till fabrikören Johan Olsson gifte hon sig 1881 med en sexton år äldre kapten och sedermera major vid Kungl andra livgardet. De nygifta bodde Fyrverkargatan 17 (nu Sibyllegatan), men var kyrkskrivna i Andra livgardets församling.⁸¹

⁸⁰ Mu Nicolai södra och västra 1875: 807, 1876: 829, 1877: 857. – Dottern Selma Ahlström var återbördad till Heinemanns hushåll, nu som husföreståndarinna. Vart Fredrika Albertina Lindell tog vägen är obekant. När hon dog 1904 upprättade dottern Fredrika Carolina den bouppteckning som resulterade i s k fattigbevis. (1904–03–no. SSA.)

⁸¹ Andra livgardesförsamlingens lysningsbok; mantalsbok, rote 10 (Ladugårdsland), Järnlodet 14; SSA. Stockholms adresskalender 1881, 1883; Svenska arméns rulla 1887, 1898.

Giacomo Casanova und Göran Sprengtporten

Hans-Bernd Spies

Im Juni 1795 lernten sich in dem böhmischen Badeort Teplitz (tschechisch: Teplice) zwei europaweit bekannte Abenteurer unterschiedlicher Art kennen: der Italiener Giacomo Girolamo Casanova (1725–1798)¹, der sich 1759 das erfundene französische Adelsprädikat ‘Chevalier de Seingalt’ zugelegt hatte, und der Schwede Friherre Göran Magnus Sprengtporten (1740–1819)². Ersterer, als Sohn eines venezianischen Schauspielerehepaares geboren, hatte nach Abschluß seines Studiums des römischen und des kanonischen Rechtes an der Universität Padua (italienisch: Padova) mit dem Dr. iur. utr. (1742) ein mehr als vier Jahrzehnte währendes Reiseleben voller Höhen und Tiefen durch Europa und an fast alle bedeutenden Fürstenhöfe geführt und schließlich 1785 im Alter von 60 Jahren das Angebot des böhmischen Adligen Joseph Karl Emanuel Graf von

¹ Zu diesem sei zunächst auf die vollständige Ausgabe seiner Memoiren verwiesen: Jacques Casanova de Seingalt, *Historie de ma vie*, Bd. 1–6, Wiesbaden/Paris 1960–1962; an Biographien seien genannt: Félicien Marceau, *Une insolente liberté. Les aventures de Casanova*, Paris 1983; Heinz von Sauter, *Der wirkliche Casanova. Eine Biographie*, Stuttgart 1987; J[ames] Rives Childs, *Casanova. A new perspective*, New York 1988; außerdem ist hinzuweisen auf J[ames] Rives Childs, *Casanoviana. An annotated world bibliography of Jacques Casanova de Seingalt and of works concerning him*, Wien 1956, sowie auf folgende Casanova-Zeitschriften mit bibliographischem Teil: *Casanova Gleanings. Revue internationale d'études casanoviennes et dix-huitièmistes* (Untertitel erst ab Jahrgang 17) 1–23 (1958–1980) und *L'Intermédiaire des Casanovistes. Études et informations casanoviennes* 1 ff. (1984 ff.).

² Zu diesem, der 1809 in den russischen Grafenstand erhoben werden sollte, vgl. Erik Birck, "Georg (Göran) Magnus Sprengtporten", in: *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok* (künftig: SMK), Bd. 7, Stockholm 1954, S. 156–157, und im Rahmen der Casanova-Forschung: Helmut Watzlawick, "A companion in exile: General Sprengtporten", in: *Casanova Gleanings* (wie Anm. 1) 21 (1978), S. 47–54, sowie Helmut Watzlawick u. Alexander Stroeve, "Casanova et Sprengtporten leur Correspondance", in: *L'Intermédiaire* (wie Anm. 1) 10 (1993), S. 1–19, bes. S. 2 f. In den Gesamtdarstellungen von Casanovas Leben – so z. B. in den in Anm. 1 genannten Biographien von Marceau, Sauter und Childs – wird Sprengtporten gewöhnlich nicht erwähnt; eine Ausnahme bildet Gustav Gugitz, *Giacomo Casanova und sein Lebensroman. Historische Studien zu seinen Memoiren*, Wien/Prag/Leipzig 1921, S. 354: "Gewiß bewirkte es die Nähe von Teplitz, daß wir unter den Besuchern von Dux die interessantesten Namen finden, und es würde sich der Mühe verlohnen, diese einmal möglichst erschöpfend aufzuzeigen. [...] Da Sah man [...] die Elise von der Recke [...], geistvolle Männer wie General Sprengtporten [...] fanden sich ein".

Hans-Bernd Spies, f. 1949, Dr.phil. i historia, är chef för Stadt- und Stiftsarchiv i Aschaffenburg, Tyskland. Bland hans skrifter är *Wirtschaft und Verwaltung der Grafschaft Wittgenstein-Wittgenstein 1796–1806* (1975) och *Schloß Johannisburg in Aschaffenburg und Schloß Skokloster am Mälarsee in Schweden* (1986) samt talrika uppsatser med bl.a. skandinavisk och personhistorisk inriktning.

Giacomo Casanova
(Miniatur (Dux 1796) av brodern
Francesco Casanova. Privat ägo).

Waldstein-Wartenberg (1755–1814)³ angenommen, dessen Bibliothekar auf Schloß Dux (tschechisch: Duchcov) zu werden und dort seinen Lebensabend⁴ zu verbringen.

Der gut 15 Jahre jüngere Skandinavier, auf dem Hof Gammelbacka in der Gemeinde Borgå (finnish: Porvoo) in Finnland geboren, hatte wie seine beiden älteren Halbbrüder Johan Wilhelm (1720–1795)⁵ und Jakob Magnus Sprengtporten (1727–1786)⁶ die Offizierslaufbahn in schwedischen Diensten eingeschlagen und war, nachdem er sich auf mehreren Feldzügen ausgezeichnet und dann kriegswissenschaftliche Studien getrieben hatte, 1770 Major bei den leichten Dragonern in Finnland geworden. 1772 nahm Göran Sprengtporten an dem von seinem Halbbruder Jakob Magnus angeführten erfolgreichen Staatsstreich König Gustafs III. (1746–1792)⁷ gegen die schwedische Adels Herrschaft,

³ Zu diesem, der dem Zweig Dux-Leitomischl seiner Familie angehörte, vgl. Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*, Bd. 52, Wien 1885, S. 226; ebd.: "Die Erinnerung an ihn hat sich vornehmlich durch sein hochsinniges Verhalten gegen den Abenteurer Casanova von Seingalt bewahrt."

⁴ Zu Casanovas letzten Lebensjahren in Dux vgl. außer Gugitz (wie Anm. 2), S. 362–389 u. 33*ff., Sauter (wie Anm. 1), S. 328–351, und Childs, *Casanova* (wie Anm. 1), S. 286–292, vor allem Josef Polišenský, "Casanova en Bohême", in: *Casanova Gleanings* (wie Anm. 1) 23 (1980), S. 5–10, und Enrico Straub, "Casanova e la Boemia", in: *L'Intermédiaire* (wie Anm. 1) 7 (1990), S. 1–17.

⁵ Zu diesem vgl. Erik Birck, "Johan Wilhelm Sprengtporten", in: SMK, Bd. 7 (wie Anm. 2), S. 154–155. Der gemeinsame Vater der drei Brüder war der Major Magnus Wilhelm Sprengtport, dessen Vater aus Deutschland stammte; vgl. ebd., S. 154.

⁶ Zu diesem vgl. Erik Birck, "Jakob Magnus Sprengtporten", in: ebd., S. 155–156.

⁷ Zu diesem, von 1771 bis zu seiner Ermordung König von Schweden, vgl. Kjell Kumlien, "Gustav III", in: SMK (wie Anm. 2), Bd. 3, Stockholm 1946, S. 159–162; zu seiner Regierungszeit zusammenfassend Ingvar

der die sogenannte Freiheitszeit beendete⁸, teil. Aber bereits im nächsten Jahr änderte sich Göran Sprengtportens Einstellung gegenüber dem König und dessen Revolution.

1774, nachdem der jüngere seiner Halbbrüder entgegen seinem Rat den Abschied genommen hatte, erhielt Göran Sprengtporten⁹ als Oberst das Kommando über die leichten Dragoner in Finnland und im folgenden Jahr das über die Landesverteidigung in Savolaks. Diese Tätigkeit nutzte er zur Verbesserung des dortigen Militärwesens. 1776 entwarf er einen Verteidigungsplan für Finnland, der allerdings nur zum Teil gebilligt wurde, weshalb er im nächsten Jahr um seinen Abschied nachsuchte, der ihm jedoch nicht genehmigt wurde.

Nach einem längeren Aufenthalt in Stockholm (1777/78) begab sich Sprengtporten 1779 zunächst nach Preußen, dort vergeblich eine Anstellung suchend, und anschließend – mit Unterstützung Gustafs III. – nach Paris, wo er gleichfalls erfolglos war und außerdem die bewilligten Gelder bald verbraucht hatte. 1780 traf er sich mit dem König in Spa, den er dort erneut um Abschied und Pension bat – ersterer wurde ihm gewährt, letztere hingegen nicht. Als Sprengtporten nach einiger Zeit wieder in schwedische Dienste treten wollte, wurde ihm auch das abgeschlagen. Da sein Versuch, ein Kommando über französische Truppen in Amerika zu bekommen, trotz offizieller schwedischer Förderung mißlang, kehrte er 1781 über Stockholm nach Finnland zurück. Im folgenden Jahr wurde ihm schließlich eine Pension zugesprochen.

1785/86, Sprengtporten war mehr und mehr in Opposition zu Gustaf III. wegen dessen von ihm heftig kritizierter Landwirtschaftspolitik in Finnland geraten, stand er als Oberst in der Armee der Republik der Vereinigten Niederlande, von wo aus er bestehende Kontakte zu Rußland pflegte und dem russischen Gesandten in Den Haag einen Plan für die Selbständigkeit Finnlands unterbreitete. Trotzdem versuchte Sprengtporten weiterhin, wieder in schwedische Dienste zu kommen; erst als er 1786 in St. Petersburg zum russischen Generalmajor ernannt worden war, gab er diese Absicht auf. Zu Beginn des russisch-schwedischen Krieges 1788–1790¹⁰ erinnerte Gustaf III. Sprengtporten erfolglos an dessen Pflicht als schwedischer Bürger, denn schon bald kämpfte der Offizier auf russischer Seite gegen sein Vaterland und wurde 1789 in der Schlacht bei Porrassalmi schwer verwundet. Im gleichen Jahr wurde er vom Hofgericht in Åbo wegen Hochverrates in Abwesenheit zum Tode verurteilt, eine Entscheidung, deren Aufhebung die russische Seite bei den späteren Friedensverhandlungen mit Schweden nicht durchzusetzen vermochte.

Andersson, *Sveriges historia*, Stockholm ⁵1960, S. 289–311, und Sten Carlsson, *Tiden efter 1718* (Sten Carlsson u. Jerker Rosén, *Svensk historia*, Bd. 1), Stockholm ³1970, S. 151–206.

⁸ Zur Freiheitszeit und zu Gustafs III. Staatsstreich vgl. Andersson (wie Anm. 7), S. 266–298, und Carlsson, *Tiden* (wie Anm. 7), S. 75–160.

⁹ Zu den weiteren Abschnitten über Sprengtporten vgl. außer der in Anm. 2 genannten Literatur auch Olof Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, Bd. 2,2: 1721–1792, Stockholm 1957, S. 275, 303 f. u. 320, Andersson (wie Anm. 7), S. 306 u. 389, sowie Carlsson, *Tiden* (wie Anm. 7), S. 183 ff. u. 230.

¹⁰ Zu diesem Krieg vgl. Jägerskiöld (wie Anm. 9), S. 317–336 u. 374, Andersson (wie Anm. 7), S. 306 ff., und Carlsson, *Tiden* (wie Anm. 7), S. 186–193.

Während der Jahre 1790–1792 lebte der gesundheitlich schwer angeschlagene Sprengtporten zumeist in Aachen, um durch die dortigen Bäder zu genesen. 1793 kehre er nach Rußland zurück und lebte – von dort ausgewiesen – 1795–1798 in Böhmen, wo er vor allem in Teplitz kurte. Seine Ausweisung aus Rußland war deshalb erfolgt, weil er als führender Kopf der schwedischen Opposition im Ausland mit dem tödlichen Attentat (1792) Jacob Johan Anckarströms (1762–1792)¹¹ auf König Gustaf III. in Verbindung gebracht wurde.

Über die vermutlich erste Begegnung zwischen Sprengtporten und Casanova schrieb der damals 17jährige Karl Joseph Prinz von Clary und Aldringen (1777–1831)¹², Enkel des als Feldherr und Schriftsteller bekannten Karl Joseph Fürst de Ligne (1735–1814)¹³, in dessen Schloß in Teplitz das Treffen stattfand, am 30. Juni 1795 in sein Tagebuch¹⁴:

”Mr de Wallstein¹⁵ et Casanova ont dînés ici; après dîner on a présenté Mr de Sprengboorten général russe [...]. Le général Sprengboorden, vulgairement appelé Springporten et par Casanova Sprinke’port, est une preuve de la règle qu’il ne faut se presser de juger les gens avant de les connoître à fond. Au commencement de notre séjour et du sien, il nous parut très aimable mais étant devenu amoureux [...] il devint triste et ennuyeux, à la fin de son séjour lorsque nous le découvrièmes démocrate enragé, il devint insupportable et odieux à tout le monde. Il connoit grand-papa¹⁶ qu’il avoit vu en Russie. Il est né Suédois, mais il a toujours été contraire au parti du roi [...]; il reçut pendant la petite guerre de Finlande une blessure horrible¹⁷; étant à terre il avoit ramassé une bayonette à côté de lui, pour s’achever, s’il avoit été pris: il fut 5 mois dans l’endroit où il avoit été blessé, hors d’état d’être transporté à Pétersbourg. [...] Les avis sont partagés sur le compte de sa blessure, les uns la trouvent très honorable parce qu’il l’a reçue en se vengeant; les autres se servent de la même raison pour le condamner. Pour moi, j’avoue que je ne saurois trouver son action louable, car au bout du compte il a toujours trahi son roi et sa patrie et servi contre elle! [...] Le général a aussi une blessure à la main, que lui a fait un pistolet qui a crevé, de sorte qu’il a un doigt beaucoup

¹¹ Zu diesem vgl. Gustaf Utterström, ”Jacob Johan Anckarström”, in: SMK (wie Anm. 2), Bd. 1, Stockholm 1942, S. 81–82.

¹² Zu dem am 2. Dezember 1777 geborenen, damals also nach 17jährigen Prinzen Clary – nach dem Tode seines Vaters (1826) wurde er Fürst –, der sich nach einer Bildungsreise durch Europa und einer zweijährigen Tätigkeit bei der niederösterreichischen Regierung in Wien später hauptsächlich der Verwaltung seiner Güter widmete, vgl. Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben*, Bd. 2, Wien 1857, S. 381 f.

¹³ Zu diesem, ”als Feldherr wie als Schriftsteller ein letzter grandioser Vertreter des vorrevolutionären, französisch inspirierten Europa”, vgl. Johannes Kunisch, ”Karl Joseph Fürst de Ligne”, in: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 14, Berlin 1985, S. 548–549.

¹⁴ Auszüge aus den Tagebüchern Clarys veröffentlicht bei Marco Leeflang, ”Casanova par les yeux du jeune Clary,” in: *Casanova Gleanings* (wie Anm. 1) 20 (1977), S. 18–26, und Watzlawick/Stroev (wie Anm. 2), S. 4 f., Zitat ebd.

¹⁵ Joseph Karl Emanuel Graf von Waldstein-Wartenberg; vgl. Anm. 3.

¹⁶ Karl Joseph Fürst de Ligne hatte Sprengtporten demnach 1787 während seines Rußlandaufenthaltes kennengelernt; vgl. dazu Kunisch (wie Anm. 13), S. 549.

¹⁷ Sprengtporten war während des russisch-schwedischen Krieges 1788–1790 in der Schlacht bei Porrassalmi (1789) schwer verwundet worden.

plus court que l'autre et un petits os qui sort au milieu de la main; il joue fort bien du violoncelle ce qui est très difficile depuis cette blessure de la main gauche; car il est obligé de transposer tout ce qu'il joue."

Vorstehende Tagebucheintragung zeigt einerseits, daß Sprengtporten in der Teplitzer Adelsgesellschaft bald die ihm zunächst entgegengebrachte Wertschätzung verlor, da er als Demokrat entlarvt und von vielen außerdem als Verräter an König und Vaterland betrachtet wurde; andererseits geht aus dieser biographischen Skizze auch hervor, daß der Offizier ein musischer Mensch war, der trotz einer Verstümmelung an einem Finger und der Mitte seiner linken Hand Violoncello spielte. Casanova scheint die negative Ansicht über Sprengtporten weder geteilt noch ihn als langweilig empfunden zu haben, denn er blieb bis zu dessen Rückkehr nach Rußland mit diesem Mann in freundschaftlicher Verbindung.

Nach ihrem ersten Treffen irgendwann im Juni 1795 – die zitierte Tagebucheintragung des Prinzen Clary vom 30. Juni jenes Jahres berichtet nicht nur über diesen Tag, sondern über einen etwas größeren Zeitraum – hielten Sprengtporten und Casanova die einmal geknüpft Verbindung aufrecht. So war Casanova am 7. August bei Sprengtporten zum Mittagessen¹⁸, und einige Tage darauf setzte, von letzterem ausgehend, ihre Korrespondenz, von der insgesamt 18 Briefe überliefert sind¹⁹, ein. Auf einen nicht erhaltenen kurzen Brief Sprengtportens antwortete Casanova diesem umgehend am 18. August²⁰ und begann folgendermaßen:

"Monsieur le lieutenant général mon cher maître, Hyer je fu malade; je le suis encore aujourd'hui; demain je le serais moins, et après-demain j'aurai l'honneur, et le plaisir de vous voir bien portant comme je l'espère. Nous confabulirons, et nous discuterons les questions, dont vous m'honorez dans votre petite lettre, que je ne suis pas sûr d'avoir parfaitement déchiffrée."

Schon dieser Briefanfang belegt, daß die beiden Männer in der kurzen Zeit seit ihrem Kennenlernen bereits lange und tief sinnige Gespräche miteinander geführt hatten; ganz nebenbei geht daraus ebenfalls hervor, daß Sprengtporten eine

¹⁸ Vgl. Tagebucheintragung Clarys vom 7. August 1795 – Druck: Leeftang (wie Anm. 14), S. 21; hier gegenüber diesem Druck 'donoit' korrigiert zu 'dinoit' –: "Casanova dinoit aujourd'hui chez le général Springporten. Il est venu chez maman avant diner."

¹⁹ Es sind bisher sechs Briefe Casanovas an Sprengtporten sowie zwölf Briefe Sprengtportens an Casanova als überliefert bekannt und publiziert; Druck: Watzlawick/Stroev (wie Anm. 2), S. 7 f., 13 f., 15 ff. u. 19 bzw. 8 ff., 11 f., 15 u. 17 f.

²⁰ Druck: ebd., S. 7. f., Zitat S. 7. Der vorausgehende und nicht überlieferte kurze Brief Sprengtportens ist sowohl durch den zitierten Auszug aus Casanovas Brief als auch durch die undatierte Antwort Sprengtportens darauf belegt; ebd., S. 8: "Je tâcherois mon cher Ami de vous exprimer le plus lisiblement qu'il me soit possible le plaisir que m'a causé la réponse que vous me fait l'honneur de m'envoyer à ma petite lettre d'hier; mais un habitude de bientôt près de 50 ans que j'écris et vous connoisses la force des habitudes me rende tellement esclave d'une seule manière d'écrire ville que si je ne peut me livrer à celle là, je griffonne pesamment et sans suite les peu de pauvres lignes qui peuvent sortir de ma tête mal organisé." Aus besagtem Brief Casanovas geht auch hervor, daß mit dem verlorenen kurzen Brief Sprengtportens ihre Korrespondenz begonnen hatte; ebd., S. 7: "Un commerce épistolaire avec vous, mon aimable général, me seroit balsamique, et m'endoctrineroit, si je pouvois relever votre écriture. J'ai presque tout deviné à l'exception de huit à dix mots; et notez que je n'aime pas à deviner, car je dois rester dans l'incertitude."

Elisa v.d. Recke, 1797
(Målning av Anton Graff.
Staatliche Museen zu Berlin –
Preußischer Kulturbesitz –
Nationalgalerie, Berlin).

schwer leserliche Handschrift hatte, für die er sich in seiner Antwort auch bei Casanova entschuldigte²¹. Casanova ging in seinem ersten Brief an Sprengtporten kurz auf philosophische und politische Gegenstände ein²², die sie erörtert

²¹ Dieser erste erhaltene Brief Sprengtportens an Casanova ist undatiert, wahrscheinlich wurde er am 19. August 1795 aufgesetzt, jedenfalls am Tag nach dem verlorenen ersten Brief Sprengtportens an Casanova (vgl. im ersten Zitat in Anm. 20 die Stelle: "ma petite lettre d'hier"). Man kann davon ausgehen, daß der verlorene kurze Brief Sprengtportens aus Teplitz Casanova im nur etwa 7 km Luftlinie entfernten Dux durch einen Boten am Nachmittag des 18. August erreichte und der Empfänger noch am gleichen Tag antwortete; dieser datierte Brief Casanovas ging dann am anderen Tag nach Teplitz, wo Sprengtporten dem Boten seine Antwort gleich mitgab; vgl. den vermutlich vom 2. Januar 1797 stammenden Brief Sprengtportens an Casanova, ebd., S. 11, worin es nach der Datierung "à 1. heure" heißt: "Un moment après le départ de votre mesager". Auch die umgekehrte Verfahrensweise kam vor; vgl. Brief Casanovas an Sprengtporten vom 6. November 1796 aus Dux, ebd., S. 10 f., dies S. 10: "Je ne vous ai pas répondu hier pour ne pas faire beaucoup attendre votre mesager". Hinsichtlich der Entschuldigung Sprengtportens wegen seiner schlechten Handschrift vgl. das erste Zitat in Anm. 20.

²² Ebd., S. 7: "Par cette raison je n'ose pas vous donner par écrit mon avis, ni sur l'immatérialité de l'âme par la remarque que vous faites que souvent elle raisonne mieux quand son état est dérangé, ni sur l'impossibilité de la ruine d'un grand royaume dépendante d'une guerre en force de l'observation historique que vous faites des 80 ans qui ne purent pas ruiner la France. Nous parlerons. Ce que je peux vous dire en passant c'est que *la pensée* est certainement immatérielle, comme tous les effets examinés simplement, et séparément de leurs causes soit que ces causes soient immatérielles, comme vous supposez qu'elles puissent être; soit qu'elles soient matérielles, comme je crois fermement qu'elles doivent être puisqu'il est démontré que toute supposition de *percussion* est absurde sans la préexistence du corps qui doit la faire naître. L'esprit, tel que vous le définissez, ne peut *nec tangere, nec tangi*. Dans la force de cette vérité, je vous l'abandonne."

hatten. Ähnliche Themen und auch solche literaturbezogener Art²³ sollten in den folgenden 2½ Jahren immer wieder Inhalt ihrer Unterhaltungen sein. Sprengtporten gehörte schließlich zu den ersten Lesern des Manuskriptes der Lebenserinnerungen Casanovas²⁴.

Nicht einmal drei Wochen nachdem Casanovas erster Brief bei ihm eingetroffen war²⁵, hatte Sprengtporten gemeinsam mit dem Grafen Waldstein einen Unfall, denn dessen Kutsche stürzte bei einer Fahrt am 5. September um, was den Grafen, obwohl er und der Generalleutnant verletzt worden waren, sehr erheiterte; Prinz Clary schrieb über diesen Vorfall am gleichen Abend in sein Tagebuch²⁶:

”Le soir mr de Walst. arriva ici la main toute ensanglantée d’une chute [...] [...] Mr de Sprinkeport (comme dit Cas.) étoit avec lui et tomba je ne sais pas trop comment sur la jambe malade et en souffre assez. W. riait comme une fou; il n’auroit pas donné cette chute pour l’ou du Pérou, quoiqu’il n’avoit aucune nouvelle de ses jolis chevaux, cela ne l’inquiétoit par plus que s’il avoit perdu une paire de gands. [...] Mr de Spr. est au lit, sa jambe lui fait mal; il a espérance de rester l’hiver tant cette chute l’a retardé.”

Daß Casanovas gute Meinung über Sprengtporten nicht allgemein geteilt wurde, sondern sie eher zu den Ausnahmen gehörte, belegt auch ein Brief des damals als Privatmann in Bayreuth lebenden Karl Friedrich Graf von König (1752/58–1839)²⁷, den dieser am 13. September 1796, also gut ein Jahr nach dem geschilderten Unfall, aus der fränkischen Stadt nach Dux schrieb²⁸ und dem Empfänger darin erklärte, daß er noch keinen Umgang mit dem als zum Umfeld des Mordes an König Gustaf III. von Schweden gezählten und als Verräter angesehenen Sprengtporten gepflogen habe, der in Bayreuth von allen außer von Elisa von der Recke²⁹ gemieden werde. Casanova muß Sprengtporten gegenüber König unmißverständlich in Schutz genommen haben³⁰, denn dieser entgegnete am 25. Oktober³¹, gerne alles glauben zu wollen, was der Duxer Biblio-

²³ Vgl. Casanova an Sprengtporten, 28. Januar 1797, überschrieben mit ”Dialogue entre le philosophe S et le philosophe K” (ebd., S. 13 f.) dgl., vom 12. September 1797 (ebd., S. 16 f.) sowie Sprengtporten an Casanova, 15. Dezember 1797 (ebd., S. 17), dgl. vom 1. Februar 1798 (ebd., S. 18).

²⁴ Einen wahrscheinlich im März 1797 an Casanova gerichteten Brief schloß Sprengtporten folgendermaßen – ebd., S. 15–: ”Vos mémoires finis de retour”. Casanova hatte seine Lebenserinnerungen mit einer Vorrede 1797 abgeschlossen; vgl. Casanova, *Histoire* (wie Anm. 1), Bd. 1,1, S. VII–XXI, hier S. XI: ”Dans cette année 1797, à l’âge de soixante et douze ans, où je peux dire *vixi*”.

²⁵ Vgl. Anm. 21.

²⁶ Watzlawick/Stroev, S. 5 (vgl. Anm. 14).

²⁷ Zu diesem vgl. die Einleitung des Herausgebers zu Königs Briefen an Casanova in: Casanova, *Briefe* (wie Anm. 28), Bd. 2, S. 305 ff.

²⁸ Druck der Briefe Königs an Casanova in deutscher Übersetzung: Giacomo Casanova Chevalier de Seingalt, *Gesammelte Briefe*, Bd. 1–2, hrsg. v. Enrico Straub, Berlin 1969–1970, dies Bd. 2, S. 305–374 u. 499–523, der angeführte Brief ebd., S. 346 ff. u. 514. f., die entsprechende Stelle S. 346 f. Zur Auswertung der Briefe Königs an Casanova unter landesgeschichtlichem Gesichtspunkt vgl. Hans-Bernd Spies, ”Casanova und die Lande am Main,” in: *Mitteilungen aus dem Stadt- und Stiftsarchiv Aschaffenburg 1* (1983–1986), S. 135–144, dies S. 141–144.

²⁹ Zu dieser siehe unten Anm. 43.

³⁰ Er sind keine Briefe Casanovas an König überliefert; vgl. Casanova, *Briefe* (wie Anm. 28), Bd. 2, S. 305 u. 500.

³¹ Druck dieses Briefes: ebd., S. 349 ff. u. 515, die entsprechende Stelle S. 350.

thekar ihm über den Schweden geschrieben habe, doch die in Bayreuth umlaufenden Schilderungen seien völlig anders³².

Im Frühjahr des übernächsten Jahres kehrte Sprengtporten nach Rußland zurück³³, wo er zum General befördert wurde und das Kommando über ein Infanterieregiment erhielt. Ende 1800 war er als russischer Sondergesandter in Paris, das er Anfang 1801 wieder verließ³⁴. Nach seiner Rückkunft wurde er mit der Visitation der russischen Südgrenze betraut. 1808 stellt er einen Plan zur Eroberung Finnlands auf, der anschließend im russisch-schwedischen Krieg³⁵ verwirklicht wurde. Ende des Jahres wurde Sprengtporten erster russischer Generalgouverneur Finnlands, gab dieses Amt aber Mitte 1809 wieder auf und zog sich, in den Grafenstand erhoben, völlig ins Privatleben zurück, das er bis zu seinem Tod im Jahre 1819 teils in St. Petersburg, teils auf seinen Gütern im Südosten Finnlands verbrachte.

Vor seiner Abreise aus Böhmen nach Rußland hatte Sprengtporten Casanova die bei diesem entliehenen, entweder aus der Schloßbibliothek Dux oder aus des Venezianers Privatbesitz stammenden Bücher zurückgeschickt, denn am 17. März 1798 bat er den Freund, ihm auf seine Rechnung einen Boten zur Abholung zu senden, und kündigte, sich nach einer Nacht mit Fieber und Schüttelfrost noch nicht wieder ganz wohl fühlend, seinen Abschiedsbesuch für den nächsten Tag an³⁶:

”Je vous envoye la liste des livres que vous m’aves prêté. Que je vous enverrais demain si vous voules mander pour mon compte un messenger, qui voudroit les prendre. Je n’ai pas la force de vous faire mes adieux aujourd’hui, car j’ai été tourmenté toute la nuit par une fièvre, accompagné de frissons si fortes, que j’ai tremblé dans mon lit. Je crois que c’est parce que j’ai couché avec la porte du cabinet ouverte, et qu’il faisoit froid. [...]”

Je vous ferois donc demain mes adieux. Car je pars bientôt. – Ceci cher Ami vous suffit pour aujourd’hui. S.”

Offensichtlich fand der angekündigte Abschiedsbesuch nicht statt, denn Casanova bestätigte Sprengtporten am 19. März nicht nur den Empfang der

³² Bei Watzlawick (wie Anm. 2), S. 52, und Watzlawick/Stroev (wie Anm. 2), S. 6, Königs Bemerkungen über Sprengtporten alle auf Karlsbad (tschechisch: Karlovy Vary) bezogen, obwohl der Schreiber eindeutig zwischen Bayreuth und Karlsbad unterschied. Im Gegensatz zu König hatte der Italiener Pompeo Conte di Montevocchio (1786–1830), wie aus seinen Briefen an Casanova hervorgeht, eine bessere Meinung von Sprengtporten, denn die Erwähnungen des Schweden am 2. Dezember 1796 (*Élla mi favorisca sue nuove, mi ossequi distintamente il Sig.re Ge: Splingenporten.*), 28. Januar (?) 1797 (*”La ringrazio delle nozioni che La mi da del General Splingtporten.”*), 4. März 1797 (*”e il prospero stato di salute del Sig.e General Sprengtporten”*) und 11. Juni 1797 (*”Cosa fanno le Dame di Dux? Il Generale Sprengtporten [...]? e che so io.”*) lassen auf eine gewisse Hochachtung schließen; vgl. Elena Pompilj, *”Giacomo Casanova e Pompeo di Montevocchio”*, in: *L’Intermédiaire* (wie Anm. 1) 6 (1989), S. 19–33, zu Montevocchio S. 19 ff., die zitierten Briefe S. 24 f. (Zitat S. 25), 25 f. (Zitat S. 25), 27 f. (Zitat S. 28) u. 28 f. (Zitat S. 29).

³³ Zu seinem weiteren Lebenslauf vgl. die in Anm. 2 angeführte Literatur.

³⁴ Sprengtporten traf am 18. Dezember 1800 in Paris ein, sein Rekreditiv erhielt er vor dem 2. Januar 1801; vgl. Otto Friedrich Winter (Hrsg.), *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder*, Bd. 3: 1764–1815, Graz/Köln 1965, S. 354.

³⁵ Zum russisch-schwedischen Krieg 1808–1809 und zum anschließenden Friedensvertrag vgl. Sten Carlsson, *Den svenska utrikespolitikens historia 1792–1810*, in: ders. u. Torvald Höjer, *Den svenska utrikespolitikens historia*, Bd. 3: 1792–1844, Stockholm 1954, S. 9–147, dies S. 114–130 u. 147, Andersson (wie Anm. 7), S. 319–323 u. 328, sowie Carlsson, *Tiden* (wie Anm. 7), S. 228–234 u. 253–256.

³⁶ Druck dieses nur mit *”Samedi le 17 mars”* datierten Briefes: Watzlawick/Stroev (wie Anm. 2), S. 18.

Bücher, sondern auch den eines diesen beigefügten, nicht erhaltenen Abschiedsgrußes³⁷:

”J’ai reçu, mon noble et cher général, les livres, et l’adieu toujours triste. Je vous pronostique un très heureux voyage, et je souhaite de vivre pour recevoir de vos nouvelles, et pour ne pas perdre l’espoir de vous savoir tranquille et assez content.

Je vous remercie de m’avoir rendu l’avis du médecin, car les bains m’auroient peut-être coûté la vie.

Je vous réitère le conseil de ne pas partir, si vous ne vous portez pas très bien³⁸. Adieu. Je suis aux abois.

Je suis jusqu’ à mon dernier soupir, mon généreux Général, votre très humble, et très obéissant serviteur

Casanova”.

Vorstehender Brief, der letzte erhaltene aus der Korrespondenz zwischen Casanova und Sprengporten, wurde diesem aus Teplitz, das er bei Eintreffen seiner Post aus Dux bereits verlassen hatte³⁹, nach Dresden nachgeschickt⁴⁰. Eine Antwort Sprengportens, den dieser Brief Casanovas auf jeden Fall erreichte⁴¹, ist weder überliefert noch durch eine andere Quelle belegt, aber mit großer Wahrscheinlichkeit anzunehmen.

Einige Zeit darauf erwähnte Casanova seinen Freund Sprengporten noch einmal in einem nur unvollständig mit ”Dux Vendredi à midi” datierten Brief an eine namentlich nicht genannte Frau⁴², als die die damals berühmte baltendeutsche Schriftstellerin Elisa von der Recke (1754–1833)⁴³ identifiziert werden kann⁴⁴:

³⁷ Druck dieses nur mit ”Dux ce lundi 19 mars” datierten Briefes: ebd., S. 19; oben gegenüber diesem Druck im dritten Absatz ’ler conseil’ korrigiert zu ’le conseil’.

³⁸ Bezieht sich auf das von Sprengporten zwei Tage zuvor erwähnte Fieber mit Schüttelfrost. Abgesehen von seiner Verletzung kränkelte Sprengporten immer wieder; vgl. Tagebucheintragung des Prinzen Clary vom 24. Mai 1797, Watzlawick/Stroev, S. 5 (vgl. Anm. 14): ”Le général Sp. souffre le martyre de son rhumatisme; il est au lit et ne peut remuer ni pied ni patte.” Vgl. u. a. auch Sprengportens eigene Aussage in seinem Brief an Casanova vom 15. Dezember 1797, ebd., S. 17: ”Ma santé est devenu si fragile, que je ne peut faire un pas sans m’en ressentir. La solitude a des charmes pour l’esprit; elle guerri les infirmités du coeur; mais elle n’a pas la même puissance pour les infirmités du corps, quand la saison ne permet pas de courir les champs.”

³⁹ Am 21. März 1798 teilte Fürst de Ligne Casanova mit, daß Sprengporten im Begriff war, Teplitz zu verlassen; vgl. Watzlawick (wie Anm. 2), S. 53.

⁴⁰ Der von Casanova geschriebenen Anschrift ”A son Excellence Monsieur le baron Sprengporten lieutenant général etc. etc.” wurde von anderer Hand ”Dresde” hinzugefügt; vgl. Watzlawick/Stroev (wie Anm. 2), S. 19.

⁴¹ Das ergibt sich aus der Tatsache, daß sich dieser Brief im Nachlaß Sprengportens in St. Petersburg befindet; vgl. ebd., S. 1 u. 19.

⁴² Druck dieses Briefes: Furio Luccichenti, ”Due lettere inedite (o quasi) di Casanova”, in: *L’Intermédiaire* (wie Anm. 1) 9 (1992), S. 33–35, dies S. 35; oben gegenüber diesem Druck im ersten Absatz ’douloueuse’ korrigiert zu ’douloureuse’ und im letzten ’obéissant’ zu ’obéissant’. Dieser Brief war zuerst in deutscher Übersetzung veröffentlicht worden: Giacomo Casanova, *Briefwechsel*, hrsg. v. Aldo Ravà u. Gustav Gugitz (= Giacomo Casanova, Erinnerungen, Bd. 15), München/Leipzig 1913, S. 374–375, wo von Ravà bereits Elisa von der Recke als Empfängerin angesehen; französische Rückübersetzung nach dem deutschen Druck: Raoul Vèze, ”La dernière amie de Jacques Casanova: Cécile de Roggendorff (1797–1798) d’après une correspondance inédite”, in: *Pages Casanoviennes* 6 (1926), S. 1–156, dies S. 155 f.; ebd., S. 155: ”C’est ainsi qu’il écrivait, sans doute à Elise, peu de semaines avant sa mort, ces lignes vraiment troublantes.”

⁴³ Diese war die älteste Tochter des Johann Friedrich (seit 1779 Reichsfürst) von Medem (1722–1785) und seiner Frau Luise Dorothea, geb. Korff (+ 1758), und trug die Vornamen Charlotta Elisabeth Konstantia, gerufen Charlotte oder Lotte, aber als Dichterin nannte sie sich seit 1783 Elisa, und dieser Name verdrängte schließlich ihren ursprünglichen Rufnamen; sie war 1771 als 17jährige mit Georg Peter Magnus von der Recke (1739–1795) verheiratet worden, aber nach fünf Jahren trennte sich das Paar, und 1781 wurde ihre Ehe geschieden. Zu dieser vgl. die Einleitung des Herausgebers zur deutschen Ausgabe ihrer Korrespondenz mit

Georg (Göran)
Magnus
Sprengtporten
(Målning av
K.F. Brander,
Statens
konstmuséer,
Svenska
porträttarkivet,
Gripsholm).

”Madame

La nature m’a condamné à une mort lente par une maladie douloureuse, mais Dieu merci sa fin n’est pas éloignée.

Ne pouvant prendre aucune nourriture, ma faiblesse est devenue extrême tellement que je ne peux plus quitter mon lit. Sans cela, Madame, j’irais vous rendre mes devoirs.

Monsieur Springtporten m’a prevenu sur votre arrivée ici, et j’espérois alors de me retablir, mais actuellement je suis aux abois.

Jusqu’à mon dernier moment j’aurai l’honneur d’être Madame votre très humble, et très obéissant serviteur

Casanova”.

Casanova in: Casanova, *Briefe* (wie Anm. 28), Bd. 1, S. 334 ff., sowie Hans-Bernd Spies, ”Dalberg und Elisa von der Recke”, in: ders., *Carl von Dalberg 1744–1817. Beiträge zu seiner Biographie* (Veröffentlichungen des Geschichts- und Kunstvereins Aschaffenburg, Bd. 40), Aschaffenburg 1994, S. 84–96, bes. die S. 84, 86 u. 90 angeführte Literatur.

“ Vgl. Anm. 42 sowie Childs, *Casanova* (wie Anm. 1), S. 290: ”In one of his last letters, undated but obviously written on his deathbed to one of the friends most devoted to him during these days, the celebrated Elise von der Recke”.

Dieser Brief läßt sich trotz der äußerst ungenauen Datierung zeitlich leicht auf das Frühjahr 1798 eingrenzen, denn die Bemerkung über sein langsames Sterben aufgrund einer schmerzhaften Krankheit ist ein klarer Hinweis auf Casanovas Prostata-Hypertrophie (Harnverhalten), an der er seit Ende Januar litt und die allmählich durch Harnvergiftung (Urämie) zu seinem Tod am 4. Juni führen sollte⁴⁵. Die auch hier wie im Brief an Sprengtporten vom 19. März gebrauchte Wendung "je suis aux abois" deutet auf die sachliche und chronologische Nähe zum letzten überlieferten Schriftstück der mit jenem geführten Korrespondenz hin.

Die Antwort auf den oben zitierten, unvollständig datierten Brief Casanovas ist zweifellos der der damals selbst kranken Elisa von der Recke aus Teplitz vom 20. April, in dem sie ihr Mitgefühl mit dem auf dem Sterbebett liegenden Bibliothekar in Dux ausdrückte⁴⁶:

"Vôtre Lettre mon ami, m'a profondément attendrie! – quoique bien malade moi même, le premier beau jour m'amenera encore dans ce monde a vos coté! [...] J'espere vous révoir dans ce bas monde ou la joye et la douleur exerce nos facultés interieures. J'aimerois vous savoir encore bien lontemps mon contemporain, mais si vous rejoygnez mon incomparable Catherine⁴⁷ avent moi, par lui dirée qu'elle n'à jamais été aimé plus tendre – et plus purement que par votre amie Elise."

Casanova und Elisa von der Recke hatten sich zu einem unbekanntem Zeitpunkt vor dem Herbst 1796 kennengelernt⁴⁸. Als ersterer nach seinem mehrwöchigen Dresden-Aufenthalt von März/April 1797⁴⁹ im Begriff war, wieder nach Dux

⁴⁵ Vgl. Paul Meissner, "Casanova als Kranker und als Arzt", in: Giacomo Casanova, *Erinnerungen*, Bd. 13, hrsg. v. Heinrich Conrad, München/Leipzig 1909, S. 347–390, dies S. 388, Sauter (wie Anm. 1), S. 350 f., sowie Childs, *Casanova* (wie Anm. 1), S. 290. Der Verlauf von Casanovas Krankheit bis Anfang April 1798 ist anhand der Briefe der Cäcilie Gräfin von Roggendorff (1775–nach 1801) aus Wien nach Dux vom 14., 21. und 22. Februar, 3., 13., 17., 24. und 28. März sowie 5. und 14. April 1798 zu erkennen; Druck; Vèze (wie Anm. 42), S. 105–124; zur Briefschreiberin vgl. die Einleitung des Herausgebers zur deutschen Ausgabe ihrer Briefe an Casanova in: Casanova, *Briefe* (wie Anm. 28), Bd., 1, S. 269 ff.

⁴⁶ Druck: Aldo Ravà (Hrsg.), *Lettere di donna a Giacomo Casanova*, Milano 1912, S. 307 f., hier gegenüber dem Druck 'vi' korrigiert zu 'si'.

⁴⁷ Zu Katharina der Großen (1729–1796), 1762–1796 Zarin von Rußland, zweite dieses Namens, die Elisa von der Recke 1796 in St. Petersburg mit großen Ehren empfangen hatte, vgl. u. a. Reinhold Neumann-Hoditz, *Katharina II. die Große mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek 1988, sowie Isabel de Madariaga, *Catherine the Great. A short history*, New Haven/London 1990.

⁴⁸ Das kann man nicht nur aus der Erwähnung der Schriftstellerin in dem oben angeführten Brief Königs vom 13. September 1796 (vgl. Anm. 28) schließen, sondern vor allem dem Brief Henriette von Schuckmann an Casanova aus Bayreuth vom 30. September 1796 entnehmen, mit dem sie den Duxer Bibliothekar bat, Elisa von der Recke Grüße auszurichten, falls diese sich noch in Teplitz aufhalte; Druck dieses Briefes in deutscher Übersetzung: Casanova, *Briefe* (wie Anm. 28), Bd. 1, S. 243 f. u. 387 f., die angeführte Stelle S. 244; zur Briefschreiberin vgl. die Einleitung des Herausgebers zur deutschen Ausgabe ihrer Briefe an Casanova in: ebd., S. 236 f. In den den Zeitraum vor Casanovas Tod abdeckenden und veröffentlichten Tagebüchern der Schriftstellerin, die nur bis 1795 reichen, ist Casanova nicht erwähnt; vgl. Paul Rachel (Hrsg.), *Elisa von der Recke. II. Tagebücher und Briefe aus ihren Wanderjahren*, Leipzig 1902, sowie Elisa von der Recke, *Mein Journal. Elisass neu aufgefundene Tagebücher aus den Jahren 1791 und 1793/95*, hrsg. v. Johannes Werner, Leipzig 1927.

⁴⁹ Mit ihrem Brief aus Dresden vom 6. März 1797 hatte Teresa Casanova ihren Onkel dorthin eingeladen – Druck ihrer Briefe an Casanova in deutscher Übersetzung in: Casanova, *Briefe* (wie Anm. 28), Bd. 1, S. 247–266 u. 389–391, dies S. 264 f. u. 391 –, am 17. April 1797 war er von seinem Dresden-Besuch wieder in Dux zurück, denn an diesem Tag schrieb er von dort an Elisa von der Recke – Druck: Ravà (wie Anm. 46), S. 304 ff. –; da diese erst am 16. Mai 1797 in Teplitz eintraf – Tagebucheintragung Clarys vom 28. Mai 1797, Leeftang (wie Anm. 14), S. 26: "Mad de Recke. [...] Elle est arrivée le 16 mai" –, andererseits aber der genannte Brief Casanovas ihren ohne Ortsangabe und Datum versehenen Brief vom 4. April 1797 – Druck: Ravà, S. 302 f. – beantwortete, muß Casanova diesen Brief noch in Dresden am Tag seiner Ausstellung

zurückzukehren, schickte ihm seine Nichte Teresa Casanova (1769–1842)⁵⁰ noch ein undatiertes Billet⁵¹ mit einem Brief Elisa von der Reckes für Sprengtporten zu. Diese Tatsache belegt, daß die spätestens im Herbst 1796 begründete gute Bekanntschaft zwischen der Schriftstellerin und Sprengtporten⁵² auf briefliche Weise weitergepflegt wurde und zumindest bis zu dessen Abreise nach Rußland fortbestand, wie Casanovas ergreifende Zeilen an diese zeigen.

Wie Casanovas Brief wurde auch die Antwort Elisa von der Reckes an einem Freitag geschrieben, nämlich am 20. April 1798⁵³. Mithin ergibt sich für die Datierung von Casanovas Brief der Zeitraum von Sprengtportens Brief an ihn vom 17. März bis zum 20. April; da aber Casanova an einem Freitag schrieb, bleiben nur der 23. und 30. März sowie der 6., 13. und 20. April übrig. Weil der 6. April in jenem Jahr Karfreitag war, scheidet er als Briefdatum aus, denn diesen Tag hätte Casanova nicht einfach als 'Vendredi', sondern vielmehr als 'Vendredi saint' bezeichnet. Da Casanovas Gesundheitszustand sich Ende März/Anfang April etwas gebessert hatte⁵⁴, sind auch die beiden genannten Märzfreitage auszuschließen⁵⁵. Bald jedoch trat eine Verschlechterung ein, und der behandelnde Teplitzer Arzt konnte Casanova am 15. April kaum Hoffnung machen⁵⁶. Deshalb dürfte der besagte Brief Casanovas an Elisa von der Recke eher vom 20. als vom 13. April stammen, was bedeuten würde, daß die Empfängerin ihn umgehend, also noch am selben Tag, beantwortete, was bei der geringen Entfernung zwischen Dux und Teplitz durchaus möglich und auch üblich war⁵⁷. Mithin läßt sich mit großer Wahrscheinlichkeit sagen, daß Sprengtporten am 20. April 1798 letztmals in einem Brief Casanovas erwähnt wurde.

Rund sieben Monate zuvor hatte Casanova am 12. September 1797 in seinem Brief an Sprengtporten⁵⁸ in einer angeblichen Beschreibung eines griechischen Philosophen ein Charakterbild des Schweden – diesen allerdings auf die Ähn-

erhalten haben, denn sonst hätte er dessen Schreibdatum nicht wissen können. Aufgrund des Briefinhaltes kann man sogar davon ausgehen, daß Casanova und Elisa von der Recke am 4. April 1797 oder am Tag zuvor in Dresden – nach ihrer Abreise aus dem Baltikum im März 1796 hielt sie sich längere Zeit dort auf; vgl. Recke/Werner (wie Anm. 48), S. 253 – miteinander gesprochen haben. Der erste erhaltene Brief Elisa von der Reckes an Casanova kann daher keinesfalls, wie vom Herausgeber der deutschen Übersetzung ihrer Korrespondenz behauptet – Casanova, *Briefe*, Bd. 1, S. 411 – in Teplitz geschrieben worden sein. Die sechs weiteren Briefe Elisa von der Reckes an Casanova – Druck: Ravà, S. 306–313 – haben Ortsangabe und Datum.⁵⁰ Zu dieser, 1798 verheiratete von Wessenig, vgl. die Einleitung des Herausgebers zur deutschen Ausgabe ihrer Briefe an Casanova in: Casanova, *Briefe* (wie Anm. 28), Bd. 1, S. 247 f.

⁵¹ Druck: ebd., S. 265 f., dieses Billet, ebd., S. 391, Anm. 31 bzw. S. 393, Anm. 11 mit "vermutlich Mitte März 1797" bzw. "vom Ende dieses Monats" datiert, kann frühestens am 4. April 1797 geschrieben worden sein, da Casanova sich an diesem Tag noch in Dresden aufhielt (vgl. Anm. 49).

⁵² Vgl. oben im Text bei Anm. 29.

⁵³ Zum Kalender des Jahres 1798 vgl. Hermann Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, hrsg. v. Jürgen Asch, Hannover¹² 1982, S. 178 f.

⁵⁴ Vgl. Briefe Cäcilie Gräfin von Roggendorffs aus Wien an Casanova vom 5. und – Antwort auf dessen Brief vom 2. April – und 14. April 1798 – Druck: Vèze (wie Anm. 42), S. 121 f. bzw. 122 ff., Zitate S. 121 bzw. 123 –: "Toute malade que je suis, mon ami, mon humeur est gaie et enjouée; c'est à vous seul que j'en ai l'obligation, Longin [= Casanova] se porte mieux et Zénobie [= Roggendorff] n'a plus de peines." bzw. "Les nouvelles que vous me donnez touchant votre santé m'ont comblée de joie".

⁵⁵ Da der Brief Elisa von der Reckes vom 20. April 1798 (vgl. Anm. 46) noch ganz die tiefe Erschütterung auf Casanovas Krankheitsnachricht widerspiegelt, kann dessen Brief zu dieser Zeit nicht drei oder gar vier Wochen alt gewesen sein.

⁵⁶ Vgl. Brief des Dr. med. Hansa aus Teplitz an Casanova vom 15. April 1798, Druck: Vèze (wie Anm. 42), S. 155.

⁵⁷ Vgl. Anm. 21.

⁵⁸ Druck: Watzlawick/Stroev (wie Anm. 2), S. 16 f., Zitat S. 16.

lichkeit mit der antiken Gestalt hinweisend: ”j’y trouve quelques uns de vos traits” – gezeichnet, das auch in einer unverschlüsselten Fassung überliefert ist⁵⁹:

”Le général Springporten n’est pas faux mais il a l’esprit faux. Il sait parler, mais il ne sait pas écouter. Il est généreux, mais donnant souvent quand il ne faut pas donner, et ne donnant pas quand il faut donner. Il aime les belles lettres, mais il ne sais pas apprécier à leur juste valeur les gens lettrés. Il ne se refuse pas à la dispute; mais il bat toujours la campagne. Quand il se surprend fautif il se pardonne avant de se condamner, et il écrit qu’en morale tous les axiomes sont faux ayant décidé que dans tout problème tout ce qu’on peut dire pour est égal à ce qu’on peut dire contre. Quand il conteste il est fâché que l’adversaire l’interrompt, tandis que sa maxime est de toujours l’interrompre, ce qui démontre que dans sa profession de militaire il est beaucoup plus fort dans la défense que pour l’attaque, et par conséquent plus fait pour faire briller la vertu qu’on appelle constance dans l’adversité, que la vertu modération dans l’essor de la fortune.

Aimable, poli, et fait pour la plus noble de toutes les compagnies, il a le secret d’y briller plus encore quand il garde le silence que quand il parle, mais dans les loix de la société il plie au despotisme, et dans le suffrage qu’il accorde au beau sexe la matière l’occupe plus que la forme. Il n’est ni délicat, ni pointilleux, ni difficile, et tout ceci en grâce d’un amour propre excessif qui lui fait craindre l’affront d’un démenti, dont il lui seroit impossible de tirer raison. Il est donc brave, quand il le faut, à mordre le frein, et il parvient vis-à-vis d’un ami sans conséquence à chanter la palinodie, mais persistant dans ses vieilles maximes abhorrant la pensée de se corriger. Cela ne sauroit arriver autrement dans la tête d’un homme qui dans ses pertes aime mieux attribuer la victoire à la valeur de son ennemi que confesser ses propres fautes qui la lui firent obtenir. Y a-t-il là de la grandeur d’âme? Non. C’est de l’orgueil espagnol, donc cependant l’espèce, selon quelques personnes, est assez respectable.

Malgré tout ce que j’ai dit, je conviens que ce charmant général est philosophe. S’il ne l’étoit pas comment pourroit il aimer la philosophie? Il l’aime, et il la traite comme l’amour, comme la littérature, et comme la vérité. Dans la philosophie il aime la théorie, dans l’amour la pratique⁶⁰, dans la littérature le clinquant, et dans la vérité le (derrière), car il ne peut chérir qu’un ami qui le flatte.

J’aime tellement cet homme que je suis fâché que les circonstances m’ayant mis dans l’obligation de l’aimer; aussi il a beau faire tout ce qu’il peut pour m’indisposer: il ne réussira pas.”

Dieses Charakterbild zeigt einen anderen Sprengtporten, als man gemeinhin gewohnt ist – keinen Anhänger des Königsmordes und keinen Veräter, auch keinen radikalen Demokraten, sondern einen interessanten, in mancher Hinsicht

⁵⁹ Druck: ebd., S. 6 f., Zitat S. 6.

⁶⁰ Zu verschiedenen Amouren Sprengtportens vgl. Tagebucheintragungen Clarys vom 30. Juni, 3. und 11. September 1795, Druck: ebd., S. 4 f. In seinem Brief an Sprengtporten vom 12. September 1797 – vgl. Anm. 58, Zitat S. 17 – hatte Casanova zu diesem Punkt folgendes geschrieben: ”Son penchant au beau sexe et décidé, et cela ne feroit aucun tort à la philosophie si on n’avoit découvert que la matière l’intéresse plus que la forme. Il s’attache à Cythère, et il ne se soucie pas qu’on dit qu’il n’est ni délicat, ni pointilleux, ni difficile; il me dit que voulant plaire à Cythère il ne pouvoit pas être autrement.”

widersprüchlichen, aber dennoch liebenswerten Menschen, dem Casanova trots dessens dilettantenhafter Art einen Sinn für Philosophie zubilligte. Aufgrund dieser Persönlichkeitsbeskrreibung und der Korrespondenz der beiden Freunde läßt sich sagen, daß Casanova den Schweden nicht nur, im Gegensatz etwa zur Teplitzer oder sonstigen Adelsgesellschaft, unvoreingenommen beurteilte, sondern aufgrund seiner Menschenkenntnis eine Charakterstudie lieferte, die dem wahren Sprengtporten sehr nahe kommt. Für künftige Studien über Sprengtporten sollten Casanovas Bemerkungen über ihn keinesfalls unberücksichtigt bleiben, sondern vielmehr eine wichtige Rolle spielen.

Hans-Bernd Spies, Giacomo Casanova och Göran Sprengtporten

I juni 1795 möttes den italienska äventyraren Giacomo Casanova (1725–1798) och den landsflyktige svenske friherren Göran Magnus Sprengtporten (1740–1819) i den böhmiska kurorten Teplitz (tjeckiska: Teplice).

Sprengtporten, var som var officer och som deltagit i Gustav III:s statskupp 1772, hade senare kommit att stå i opposition mot kungen. Efter att 1780 ha begärt avsked gick han så småningom i rysk tjänst, och kämpade under 1788–1790 års krig på rysk rida. Han dömdes härför i sin frånvaro till döden som landsförrädare, och landsförvisades senare även från Ryssland p.g.a. sin inbladning i attentatet mot Gustav III. Först 1798 kunde han återvända till S:t Petersburg.

Att döma av dagboksanteckningar från den vid mötet mellan Casanova och Sprengtporten närvarande prinsen Karl Josef av Clary und Aldringen (1777–1831) mottogs Sprengtporten med kyla i aristokratiska kretsar i Teplitz. Han hade förrätt sitt land och sin konung, och demonstrerade i samtal även opasande demokratiska åsikter. Casanovas bild av svensken var emellertid betydligt positivare, som framgår av bevarad korrespondens mellan honom och Sprengtporten från åren 1795–1798. För framtida studier över Göran Magnus Sprengtporten, sedemera den första ryske generalguvernören över Finland, kan Casanovas balanserade porträtt därför bli en viktig källa.

Kristina-symposium i Wenner-Gren Center

Av Jonas Nordin

Den 5 och 6 maj 1995 anordnade The Wenner-Gren Foundation ett internationellt symposium i Stockholm med namnet "Politics and culture in the age of Christina", som samlade ett drygt sextiotal deltagare från flera länder i Europa och Nordamerika. Symposiet var uppdelat i fyra sessioner med var sitt löst sammanhållet tema. Den första sessionen på fredag förmiddag ägnades politik och samhälle i Kristinatidens Europa. Den andra behandlade idé och tankeliv, främst utgående från Kristinas eget författarskap, medan lördagens båda sessioner i första hand var konsthistoriskt inriktade.

Första sessionens föredrag hölls av professor Theodore Rabb från Princeton University samt docent Jan Glete och fil.dr. Marie-Louise Rodén från Historiska institutionen vid Stockholms universitet; den senare satt även med i organisationskommittén tillsammans med professor Enzo Borsellino, Rom, och Torvard Laurent från The Wenner-Gren Foundation. För den personhistoriskt intresserade var denna del av symposiet kanske av mindre intresse, men Theodore Rabbs mycket intressanta föreläsning om "Politics and the arts in the age of Christina" väckte livlig debatt, och flera av de efterföljande föredragshållarna fick anledning att förhålla sig till hans teser. Rabb ville nedtona den politiska betydelsen av ikonografin i 1600-talets furstliga konstmanifestationer. Dessa kunde i första hand förmedla magnificens, men de djupare allegoriska implikationerna låg dolda för alla utom ett fåtal *conoscenti*. Ludvig XIV:s prestige ökade, med Rabbs ord, inte ett jota av att han framställdes som Apollon i Versaillesparken. Det som höjde hans anseende var det blotta faktum att han hade resurser att resa ryttarstatyer och anlägga fontäner i en omfattning som få andra kunde matcha.

Jonas Nordin, f. 1968, fil.kand., är doktorand i historia vid Stockholms universitet.

Konsekvensen av Rabbs teori blir att intresset för konstvetenskapen bör förflyttas från de ikonografiska undersökningarna i Panofskys efterföljd till mer av konstsociologiskt studium, där publikens emottagande och uppfattning av manifestationerna ställs i centrum. Rabb menade, att man knappast på någon nivå bör överskatta de samtida konstkonsumenternas kunskaper. Konstsamlandet avslöjar mer personliga preferenser och uttryck för vad man fann vackert än en intellektuell tillfredsställelse i att lösa de gåtor som den allegoriska framställningen formulerade.

Franscesco Calcaterra, Rom, som inte behärskade konferensspråket engelska delade istället ut sitt föredrag för genomläsning av deltagarna. Texten utgjorde ett bidrag till Kristinaforskningens historiografi från 1600-talet till mitten av det nuvarande seklet, där han ställde den relevanta frågan, om inte historiskskrivningens ofta omilda behandling av Kristina till stor del beror på hennes kön. Intellektuella kvinnor har genom alla tider fått namn att vara diaboliska och hysteriska istället för att få en saklig belysning av sina gärningar.

Funderingar i denna riktning hade tidigare även uttryckts av Kari Elisabeth Børresen från Oslo universitet, som inledde sitt föredrag med att efterlysa en modern textkritisk utgåva av Kristinas skrifter. Att någon sådan aldrig utgivits menade norskan till stor del kan förklaras av Kristinas roll som en svensk "Quisling". Överhuvudtaget har, enligt Børresens uppfattning, mycket av forskningen kring Kristina färgats av tendentiösa uppfattningar och detta gäller särskilt de religiösa forskarna.

Børresen påpekade vidare, att det saknas studier över Kristina från ett genusperspektiv, detta trots att hon är Nordens mest anmärkningsvärda kvinna efter den heliga Birgitta. Här har i alla fall Børresen tänkt att fylla något av tomrummet med sin pågående studie över Kristinas kvinnliga diskurs ("female discourse") i förhållande till hennes religiösa och politiska tänkande. Kristina hade ju, som bekant, efter sin faders befallning fått en helt manlig uppfostran och installerats inte som Sveriges drottning, utan som dess kung. Med ett uttryck lånat från Ernst Kantorowicz' berömda studie talade Børresen om "the queen's two bodies": hennes naturliga, kvinnliga kropp kontra hennes politiska, manliga. Denna skillnad mellan kön och genus har inte rätt kunnat uppfattas av alla forskare, som har en tendens att se inflytelserika kvinnors agerande som inspirerat av män, t.ex. Kristinas konversion som inspirerad av Descartes. Detta klassiska historiska problem måste närmas med stor försiktighet, menade Børresen, eftersom alla bevarade handlingar kring frågan uppenbarligen är tillrättalagda för att kunna tjäna som grund för en officiell skildring. Hennes slutsats var dock, att förbindelsen mellan konversionen och abdikationen är uppenbar.

Eva Hættner Aurelius, litteraturforskare från Linköping, kom till en annan slutsats i sitt föredrag "The great performance. Roles in Queen Christina's autobiography". Hon menade i och för sig, att frågan kanske fått för stort utrymme i forskningen eftersom abdikationen troligen hade ganska komplexa orsaker, men att man bör se Kristinas motvilja mot äktenskapet som den viktigaste bevekelsegrunden. Även i detta föredrag presenterades synpunkter på vad den moderna genusforskningen kan tillföra ett genomforskat problem. I samtiden uppfattades, enligt Hættner Aurelius, ingen skillnad mellan socialt och

biologiskt kön. Därvid utgjorde Kristina ett undantag, vilket hon även själv skall ha uppfattat. Som exempel på hur det här kan tillämpas pekade hon på Kristinas klädsel. Det finns flera exempel på hur kvinnor i samtiden anlägger en manlig klädedräkt. Skälen till detta kan i allmänhet hänföras till en av tre orsaker: Antingen av fattigdom, för att uttrycka patriotiska dygder eller för att kunna delta i krig eller resa ostörd. Inget av dessa skäl torde emellertid kunna vara tillämpligt för att förklara Kristinas beteende. Enligt Hættner Aurelius ville Kristina istället genom sin maskulina klädedräkt (ej mansdräkt!) framhäva sin jungfrulighet och kyskhet, vilket ger en återkoppling till aversionen mot kvinnligt beteende i allmänhet och mot äktenskapet i synnerhet, som den huvudsakliga orsaken till hennes abdikationsbeslut.

I sin självbiografi (av vilken även Hættner Aurelius önskade se en kritisk utgåva) anslöt sig Kristina till den klassiska hjältebiografien, och i synnerhet Plutarkos' biografi över Alexander den store. Kristina hade liksom Alexander fått den bästa uppfostran som kunde ges en furste – Alexander hade haft Aristoteles till lärare, medan Kristina undervisats av Descartes. De båda furstarnas upphöjda beteende då de emottog gästande ambassadörer beskrivs på ett likartat sätt och Kristina ville som Alexander kunna berömma sig av en asketisk natur. Av naturliga skäl kunde hon inte vinna ära på slagfältet, men i självbiografien beskrev hon abdikationen som en heroisk handling som både var djärv och oegennyttigt samt besparade Sverige faran av interna stridigheter.

Kopplingen till Alexandermyten togs även upp i Görel Cavalli Björkmans anförande om Kristina i porträttkonsten. Om Alexander härstammade från den mytologiske Herkules så var Kristina dotter till Nordens moderne Herkules. Hon antog också efter ankomsten till Rom namnet Kristina Alexandra, vilket väl i lika mån får ses som en hyllning till påven Alexander VII som till den antike fursten. I Sebastian Bourdons berömda ryttarporträtt som Kristina skänkte till Filip IV av Spanien avbildades hennes springare på ett manér som skulle erinra betraktaren om Alexander den stores Bukefalos. Detta förhållande har uppmärksamrats redan av Karl Erik Steneberg, men fick i detta sammanhang stå som korrektiv till Theodore Rabbs föredrag, då Cavalli Björkman menade att kopplingen stod klar redan för samtiden.

Stöd för sin uppfattning fick Rabb däremot av Per Bjurström som föreläste om Kristinas teckningssamling. Kristina uppvisade en föraktfull attityd till den nordeuropeiska målarkonsten, företrädd av namn som Albrecht Dürer. 1653 skrev hon i ett brev, att den målningssamling hon erhållit efter den svenska arméns erövring av Prag var mestadels utan värde, om man undantog de italienska mästarna. Dessa mellan 30 och 40 verk skulle hon dock med glädje byta ut mot blott två tavlor av Rafael, och detta skulle ändå göra de förra en allt för stor ära. Med all sannolikhet hade hon dock ännu aldrig sett en Rafael i verkligheten då hon anlände till Rom ett par år senare. Detta stöder Rabbs uppfattning i sin antydan, att 1600-talets furstliga konstsamlare inte i första hand handlade om konnässörskap utan mer om "conspicuous consumption", omfattande lyxkonsumtion i syfte att höja samlarens sociala prestige.

Enzo Borsellino, återigen, hade i sitt avslutande föredrag svårt att godta denna uppfattning och sökte bl.a. stöd i Kristinas maximer, där furstens roll som konsternas beskyddare flera gånger framhålls. Han poängterade emellertid, att

Kristina sällan anlidade samtida konstnärer för annat än dekorations- och inredningsarbeten i sitt palats. Detta faktum skulle också kunna användas som stöd för en motsatt uppfattning än den som Borsellino ville torgföra. I inredningskonsten, som i mycket sågs som en förlängning av hantverken, kunde man – och måste man – använda sig av sina samtida artister, men när det gällde stafflikonsten så var det rationellare att satsa på de döda mästare vilka man redan säkert visste hade uppnått odödlighet och höga priser.

Den antika kopplingen framhölls också av Borsellino. Kristina uttryckte i sina maximer åsikten, att konstnärer måste studera den klassiska konsten, inte för att kopiera, utan för att utveckla den och på samma sätt skulle furstarna studera Alexander den store. Borsellino uppehöll sig också vid en antik Kleopatrasbyst inköpt av Kristina i Rom. Här hade hon fått en förebild som både var kvinna och vars heroiska självmord i självupppoffring kunde jämföras med hennes egen tronavsägelse.

Jag har här bara kunnat behandlat några av föredragen och främst dem som haft personhistoriskt intresse. För den intresserade kan emellertid meddelas, att stiftelsen utlovat en publikation som samlar alla bidragen. Det är glädjande att den moderna forskningen förmår blåsa nytt liv i ett ämne som i förstone kan verka genomtröskat. Bland andra Jan Glete, Marie-Louise Rodén och Allan Ellenius visade också, att det inte bara går att hitta nya *små* pusselbitar, utan att man kan förena studiet av en person med ett makroperspektiv och få nya infallsvinklar på en hel epok både ur historisk och konstvetenskaplig synvinkel.

Sammantaget var symposiet en både välarrangerad och intresseväckande tillställning, inte minst tack vare de ofta livliga diskussionerna. Som så ofta låg dock tyngdpunkten för intresset på Kristinas kulturella verksamhet, vilket också gav studierna en viss slagsida åt tiden *efter* tronavsägelsen. Kristina var ändå, vilket ofta verkar glömmas bort, i tio års tid statschef i en av Europas stormakter. Ett område där denna artikels författare personligen skulle vilja se ett fördjupat studium, är Kristinas verksamhet som myndig härskarinna på den svenska tronen. Litteraturen om denna period av hennes liv har ofta bara ägnats åt förberedelserna för tronavsägelsen och dynastiskiftet, liksom exempelvis Karl XII:s historieskrivare ofta bara ägnar utrymme åt hans militära verksamhet och inte t.ex. hans civiladministrativa åtgärder. I det här sammanhanget kan det delvis ha sin förklaring i att det var ett internationellt symposium, och att de utländska forskarna sällan har möjlighet eller intresse av att undersöka hennes tid i Sverige. Av samma anledning är det tyvärr inte heller troligt, att förhållandena var annorlunda vid den Kristinakonferens som anordnades i Fermo och Rom under oktober månad 1995.

”Fru Peyron” och ”Malla Silfverstolpe”. Till frågan om gifta kvinnors efternamn i början av 1800-talet

Av *Hans Gillingstam*

Under utarbetandet av Svenskt biografiskt lexikons artikel om släkten Peyron kom jag tack vare lexikonets kortregister att observera att i skildringar av händelserna närmast efter statskuppen 1809 en ”fru Peyron” nämnes bland drottning Fredrikas kammarfruar¹. En av dessa skildringar har nämnts i en not i Cecilia af Klerckers översättning av drottning Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok². I registret till denna edition har denna ”fru Peyron” identifierats med en Anna Peyron, född Hunt, som var änka efter en Fredric Ulric Peyron; för identifieringen hänvisas till en friherrinna Adine Alströmer, född Peyron³, som härstammade från en yngre bror till Fredrik Ulric Peyron⁴.

Denna Anna Peyron har emellertid ej kunnat återfinnas i hovkalendern i motsats till de kolleger fru del Sasso och mamsell Friedlein som nämns i en av de ovannämnda skildringarna⁵. Tillsammans med dem förekommer emellertid i hovkalendern en fru Ulrica Antoinette Martineau, som var syster till Fredric Ulric Peyron⁶. Det är sålunda klart att hon är den åsyftade ”fru Peyron”, som alltså nämns med sin makes släktnamn i hovkalendern men med sitt flicknamn i de skildringar som var min utgångspunkt; friherrinnan Alströmers identifikation med svägerskan Anna Peyron är sålunda oriktig.

¹ *Excellensen grefve A. F. Skjöldebrands memoarer*, utgifna af Henrik Schück, 4 (1904), s. 15. ”Carl Jacob von Schantz’ anteckningar från åren 1809–1809” (PHT 1952), s. 26.

² *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok*, 8 (1939), s. 472, not 1.

³ *Ibidem*, s. 880.

⁴ [V. Örnberg.] *Svenska ättartal*, 9 (1893), s. 384. *Sveriges ridderskaps och adels kalender 1939* (tr. 1938), s. 17 och 813.

⁵ *Hof-calender för året 1809* (tr. 1808), s. 70.

⁶ Örnberg, a. a., s. 380.

Hans Gillingstam, f. 1925, FD i historia, har varit redaktör vid SBL. Bland hans skrifter är *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden* (1952–1953) samt en mycket omfattande produktion med genealogisk och personhistorisk inriktning, bl.a. i PHT sedan 1947.

Ovanstående lilla iakttagelse kompletterar på ett intressant sätt vad man vet om kvinnors efternamn i början av 1800-talet, nämligen att ”i socialt högre familjer” hustrur skrev sig ”med sitt eget släktnamn ända fram till 1800-talets mitt”, men att man ”i borgerliga kretsar” kan finna hustrun skriva sig med makens namn ”redan mot 1700-talets slut”⁷; bruket vacklar emellertid ”mer och längre än man tror”⁸.

I sammanhanget förtjänar påpekas att den memoarförfattarinna som i uppslagsböckerna⁹ biografierats under namnet ”Malla Silfverstolpe”, skrev sig med sitt flicknamn Montgomery¹⁰.

⁷ B. Hildebrand, *Handbok i släkt- och personforskning*, 1 (1961), s. 215; Jfr numera M. Wahlberg, ”Giftna kvinnors efternamn. Några exempel från 1800-talets Skåne (*Studie anthroponymica Scandinavia*, 12 1994, s. 115 ff).

⁸ Hildebrand, a.a. s. 360.

⁹ *Nordisk familjebok*, 25 (ny uppl., 1917), sp. 503. *Svensk uppslagsbok* 25 (2. uppl., 1953), sp. 1116. *Svenska män och kvinnor*, 7 (1954), s. 25 f.

¹⁰ E 4064, 4065, 4075, 4080, och 4085 samt Ericssbergsarkivets autografsamling, allt i RA. SBL, 25 (1985–87, s. 699–702.

Recensioner

Nydaka kloster

Claes Gejrot, *Diplomata Novevallensia. The Nydala Charters 1172–1280. A Critical Edition with an Introduction, a Commentary and Indices* (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Latina Stockholmiensia, XXXVII; 237 s.).

I denna urkundspublikation har sextio brev angående Nydala kloster i Småland utgivits (s. 73–137), vartill kommer svenska översättningar (s. 197–231). Titelns tidsgränser 1172–1280 är båda något oegentliga. Begynnelseåret 1172 härrör sålunda från att ett odaterat brev (s. 74) daterats till utfärdarens, kung Knuts, regering 1172 – cirka 1195; Knut regerade ju enligt Västgötalagens kungalängd under 23 år och dog enligt annalerna 1195 men enligt en obituariotis (DS X 168) 8 april 1196. Det äldsta närmare daterade brevet (s. 75) anses härröra från något av åren 1178–81. Slutåret 1280 återgår på diplomatarieeditionens datering av ett likaledes odaterat brev (s. 137) till cirka 1280, men en där som avliden nämnd Harok i Fiskaby i Sve-narums socken levde ännu 1307, då han datera-de sitt testamente.

Samtliga brev utom två har tidigare utgivits 1829 av J. G. Liljegren i *Diplomatarium Suecanum*. Gejrot ger exempel (s. 43 f.) på felläsningar där, som övertygar om behovet av en ny edition. De båda brev som saknas hos Liljegren är dels ett citerat brev av Birger jarl (s. 104), dels ett brev av biskop Henrik i Linköping från 2 mars 1279 (s. 133), vilket dock publicerats av Sven Tunberg i ett senare band av *Diplomatarium Suecanum* efter en vidimation från 1351. Båda är endast kända genom avskrifter i Nydala kopiebok i Kungliga Biblioteket, som anses ha tillkommit mellan oktober 1506 och april 1508 (s. 41, not 58).

Utgivaren påpekar (s. 7) att breven för Nydala kloster finns i större antal än breven för andra samtida kloster i Sverige. De är sålunda tre gånger så många (s. 15) som breven före 1280 för Alvstra kloster.

Editionen kompletteras med både allmänna kommentarer (s. 9–69) och kommentarer till de enskilda breven (s. 20–37 och 139–167), glos-sarium (s. 169–174), personregister (s. 174–177), ortregister (s. 177–181) och bibliografi (s. 231–237) samt en registrant över innehållet i

Nydala kopiebok, som även omfattar tiden efter 1280 (s. 183–196).

Särskilt intressant är diskussionen av olika författares misstankar om förfalskade nydala-brev (s. 37 ff.). Utgivaren konstaterar att endast ett brev (s. 120 och 220) i föreliggande edition med säkerhet kan betecknas som förfalskning.

Blott i ett par fall har jag vid genomgången av denna bok funnit anledning till invändningar, båda s. 9, not 3. Kung Sverker d. ä:s patronymikon var inte "Karlsson", ty hans far uppges ha hetat "Cornubæ" i Västgötalagens kungalängd, "Karnuka" eller "Kornike" i den gamla genealogien över hans släkt (N. Ahnlund i *Hist. tidskr.* 1945, s. 341 ff.). Hans gemål Ulfhild var inte "born in a Norwegian royal family" utan dotter till den norske stormannen Håkan Finns-son enligt den isländska 1200-talskällan *Fagrskinna* (A. Schück, *Drottning Ulvhilds härkomst*, PHT 1953, s. 28; jfr min framställning i PHT 1981, s. 19 med not 19).

Hans Gillingstam

Brynolf av Skara

Brynolf Algotsson – scenen, mannen, rollen. red. Karl-Erik Tysk (Skara 1995, 158 sid., ill., personreg. saknas).

Skara stift firade 1992 ett "Brynolfsår" till minne av Brynolf Algotsson, som var stiftets biskop 1278–1317. Seminariet för medeltidsforskning vid Lunds universitet anordnade i oktober detta år ett tvärvetenskapligt symposium i Skara. Föreliggande intressanta bok samlar de flesta föreläsningarna från detta tillfälle. Undertiteln speglar de tre grupper i vilka de ordnats: Brynolfs egentliga biografi behandlas i det enda bidraget under rubriken "Mannen", medan "Scenen" presenterar den värld i vilken Brynolf levde, bl.a. genom Birgit Sawyers och Carl F. Hallencreutz' goda översikter av den allmänhistoriska respektive kyrkohistoriska bakgrunden. "Rollen" redogör för det som framför allt bevarade hans namn till eftervärldens hans litterära produktion och hans helgonrykte. Sammantaget lyckas bidraget med att så allsidigt som möjligt belysa en medeltida människas liv. Möjligen kan man beklaga att helheten får

stå tillbaka för delarna, vilket väl var oundvikligt med tanke på symposieformatet. Det hade emellertid varit värdefullt om författarna hade tagit tillfället att före publiceringen revidera sina avsnitt med tanke på de övriga bidragen. Nu säger t.ex. Anders Piltz i inledningen att Brynolf åtnjöt helgonrykte vid sin bortgång 1317, medan Anders Fröjmarks bidrag "Brynolf Algotssons kanonisationsprocess" gör klart att biskopens helgonkult uppstod långt efter hans död. Likaså hade det varit välkommet om René Kieffer i sin utmärkte men väl allmänt hållna exposé över "Parisuniversitetet på Brynolfs tid" hade sagt något om undervisningens bruk av de verk som Brynolf enligt Anders Piltz "Brynolf och den liturgiska författarrollen" citerade i sina liturgiska kompositioner.

Det enda rent personhistoriska bidraget är Sven-Erik Pernlers revisionistiska essay "Brynolf Algotsson, lagmannsonen som blev biskop". Pernler söker ge biskopens insatser deras rätta proportioner och konstaterar övertygande att det är "svårt, att ur det samtida källmaterialet utläsa något verkligt extraordinärt hos eller om Brynolf, frånsett just hans diktarförmåga och det faktum att han var biskop under en påfallande lång tid" (s. 99). De insatser som brukar framhålls som anmärkningsvärda, t.ex. hans expansion av domkapitlet, var i själva verket tidstypiska. Ett par randanmärkingar förminskar inte värdet av Pernlers välgörande analys: I sin diskussion av Brynolfs födelseår synes han ta uppgiften om ett artonårigt studieuppehåll i Paris på allvar, vilket kan tyckas oförsiktigt med tanke på att den kommer från den långt senare kanonisationsprocessen. Man kan undra om inte så långa studier, vilka uppenbarligen inte resulterade i en magisterexamen, borde kvalificera Brynolf som överliggare. En diskussion av Brynolfs födelseår bör också använda de kronologiska uppgifter om hans bröder som finns i Jakob Koits artikel om Algotssonernas släkt i *Äldre svenska frälsesläkter* (1957–89). Denna artikel (som över huvud taget inte omnämns i boken) föreslår dessutom att Skarakanikern Nils Algotsson kan ha varit Brynolfs bror, medan Pernler kategoriskt förnekar detta. Såvitt jag kan se finns inga bevis vare sig för eller emot.

Brynolfs bror Folkes brudrov, vilket som beaktat ledde till en katastrof för Algotssonernas släkt, ges vederbörligt utrymme både av Pernler och av andra författare, särskilt i Sven-Bertil Janssons analys av de visor som diktades om händelsen. Jag saknar dock en diskussion av orsakerna till att Brynolf tilläts fortsätta som biskop av Skara medan hans fader lagmannen och hans broder Peter, kungens kansler, avsattes och åtminstone fyra av hans bröder var tvungna att framleva resten av sina liv i landsflykt

(inklusive Karl Algotsson som dock återvände till Sverige och omgående halshöggs). Var den kanoniska rättens stadganden om personligt skydd och oavsättlighet för biskopar så avskräckande att kung Magnus nöjde sig med att Brynolf svor att inte hjälpa sina bröder?

Strävandena för Brynolfs kanonisering, vilka ledde till hans saligförklaring 1492, behandlas ingående av Anders Fröjmark. Den franske historikern André Vauchez har utpekat Brynolfskulten som ett tydligt exempel på en kult som helt och hållet konstruerats av stiftets prästerskap.¹ Fröjmark säger sig vara frestad att sätta denna konstruktion i samband med den tes han drev i sin avhandling, nämligen att först Birgittakultens framgångar skulle ha uppväckt den svenska kyrkans medvetande om värdet av helgonkultur. Eftersom det dock finns antydningar om att Brynolfskulten existerade före Birgittas död, drar Fröjmark dock den något oklara slutsatsen att kulten var "mer än blott en produkt av det tidiga 1400-talets förmånliga konjunktur för helgonkultur i vårt land" (s. 146). Som jag påpekar i en recension av Fröjmarks avhandling (PHT 1992, s. 117–119) är skapandet av så många nya helgonkulturer i Sverige mot slutet av medeltiden en del av ett allmäneuropeiskt fenomen, för vilket det torde vara lönlöst att söka specifikt svenska orsaker.

Anders Winroth

Språkvetenskaplig festskrift med personhistoriska inslag

Spår av odling. Festskrift till Hugo Karlsson (Mejerbergs arkiv för svensk ordforskning, 19; Göteborg 1994; 16 + 287 s.).

Arkivchefen vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg Hugo Karlsson mottog på sin 65-årsdag en festskrift, som innehåller inte mindre än 32 bidrag, av vilka de flesta har språkvetenskapligt innehåll. Några har emellertid personhistoriskt intresse.

Främst bland de senare vill jag nämna Bengt R. Jonssons uppsats "Marskens hustrur. Förslag till lösning av ett klassiskt problem." Denna uppsats är av så mycket större intresse för denna tidskrift som nämnda problem diskuterats i inte mindre än fyra uppsatser i PHT 1944–45, 1957, 1960 och 1961. Diskussionen gällde en isländsk annalnotis, som uppger att Tyrgils Knutsson 1296 gifte sig med en dotter till den svenske kungen. Då den svenske kungens namn ej nämnes i annalen, framfördes till en början argument för att notisen gällde Magnus Ladulås"

¹ André Vauchez, *La sainteté en Occident aux derniers siècles du moyen âge* (1981, 2:a uppl. 1988), s. 263–264.

eller dennes detroniserade bror Valdemar. Först Filip Liljeholms postumt av mig 1960 publicerade uppsats laborerar med möjligheten att annalnoten är korrupt. Jonasson påpekar nu att det var just 1296 som den danske kungen Erik "menved" enligt en svensk och flera danska annaler gifte sig med kung Magnus' dotter Ingeborg. Om man räknar med att en rad vid avskrivning överhoppats i den diskuterade annaltexten, blir den förklarad. Än så länge hypotetiskt är Jonassons slutavsnitt, där han bebådar kommande argumentering för att den Birgitta, som enligt en gravsten i Riddarholmskyrkan var gift med Tyrgils Knutsson, skulle ha varit dotter till upprorsmannen Birger Filipsson (Aspenäs-ätten), att Tyrgils Knutssons far och farfar skulle ha varit riddaren Knut Filipsson resp. Filip Katarineson, i sin tur dotterson till Erik "den helige", och att jarlen Karl döve inte skulle vara identisk med Birger brosas och Magnus minneskölds bror Karl.

Av intresse för personhistoriker är också en uppsats av helt annat slag i denna festskrift, nämligen Sven Bensons uppsats om festskriftsföremålets efternamn, "Carlsson eller Karlsson". Där får man veta att de tre vanligaste svenska sonnamnen är Johansson, Andersson och Karlsson, alla betydligt vanligare än Nilsson och Eriksson, att enligt Språkdata i Göteborg namnet Karlsson är särskilt vanligt i Småland och Östergötland och ovanligast i Skåne och Norrland, vilket sammanställs med att förnamnet Karl i slutet av 1500-talet var vanligast i Småland men ej förekommer på danska runstenar. Efternamnen Johanssons och Karlssons frekvens kombineras med att förnamnen Johan och Karl snabbt blev populära, sedan Karl XIV Johan kommit till Sverige.

Sture Alléns bidrag behandlar senare års kaotiska utveckling i fråga om almanackans namn.

Lars-Otto Berg skriver om läskunnigheten i början av 1700-talet i bl.a. Rimbo socken i Uppland, där en skola inrättats 1677 av riksrådet Bengt Horn på Ekebyholm.

Hans Gillingstam

Birgittas uppenbarelser genom 650 år

Heliga Birgittas uppenbarelser 650 år. En jubileumsutställning av latinska handskrifter och editioner tryckta 1492–1992. Red. Carl-Gustaf Undhagen och Fredrik Vahlquist (Lund 1995, 62 sid., riktligt illustrerad i färg och svartvitt).

Tillfället för denna utställning i Lunds universitetsbibliotek är 650-årsminnet av den heliga Birgittas första längre uppenbarelser. Under de nära 30 år hon levde efter sin makes död 1344 kom hon att uppleva många fler, vilka på hennes

order skrevs ned, översattes till latin och samlades till det kanske märkligaste litterära verk som svensk medeltid producerade. Utställningen samlade både en del av verkets medeltida handskrifter, dess nio tryckta upplagor från 1492 till 1680 och de hittills utkomna delarna av den moderna vetenskapliga utgåvan. Att moderna textkritiska ansträngningar hyllas i utställningssammanhang är ovanligt men tillbörligt i detta fall med tanke på den kulturgärning som utförts i det tysta av ett väl kvalificerat utgivarteam. Katalogen innehåller beskrivningar av alla utställda handskrifter och de äldre trycken. De inledande översikterna behandlar uppenbarelsernas texthistoria (Birger Bergh), det förlorade praktexemplaret av uppenbarelserna som under medeltiden tillhörde Vadstena kloster (Carl-Gustaf Undhagen), Birgittahandskrifternas illustrationer (Merith Lindgren) och DN:s chefredaktör Fredrik Vult von Stejern (1851–1919), som sammanförde en förnämlig samling av Birgittalitteratur (Björn Bergman).

Anders Winroth

Fredebern och Engelbrekt

Herman Schück, *Engelbrektskrönikan. Tillkomsten och författaren*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Historiska serien, 22 (Stockholm 1994, 190 sid., ill.).

"Den så kallade Engelbrektskrönikan" är en av de mest omdiskuterade källorna till svensk medeltidshistoria. Detta inledande parti av Karlskrönikan har bedömts helt olika av olika forskare. En del har uttryckligen förnekat att Karlskrönikans första 2765 versrader någonsin utgjort ett självständigt verk, medan andra inte bara har trott på Engelbrektskrönikans separata existens utan också ansett sig kunna identifiera dess författare. Debatten om Engelbrektskrönikan var som livligast under 1930-talet men avstannade sedan utan att någon enighet eller större klarhet hade uppnåtts.

Att klarhet kan uppnås visas i Herman Schücks senaste bok, i vilken han på nytt granskar hela problemkomplexet och framför en lösning som av allt att döma kommer att förbli den definitiva. Karlskrönikans inledande parti är i den enda bevarade handskriften, Kungl. Bibliotekets kodex D 6, nedskrivna av i huvudsak två händer. Hand 2:s utskrift har sedermera överarbetats av andra skrivare, vilka bl.a. gjort texten mer gynnsam för Karl Knutsson. Hand 1:s utskrift företer betydligt färre ändringar, och Schück gör troligt att den utgör en renskrift av en text av hand 2 i överarbetat skick. Hans noggranna studium av hand 2:s text fastslår att den knappast kan ha skrivits senare än 1436, vilket visar att Engelbrektskrönikan verkligen

var ett självständigt verk, som senare omarbetades för att tjäna som inledning till en krönika förhålligande kung Karl.

Schück genomför en strukturell analys av Engelbrektskrönikans text och finner formella och innehållsmässiga egenheter, som han tolkar som vittnesbörd att krönikans författare mer eller mindre mekaniskt har infogad tidigare dikter i sitt verk. En del av dessa utgör tillfällighetsdikter, t.ex. det strofiskt komponerade, 50 rader långa kväde som behandlar ett utfall från det belägrade Stockholms slott. Andra skrevs i propagandasyften, såsom den 715 rader långa "käromålsdikten" som fick inleda krönikan. Detta parti företer tydliga paralleller med den inlaga som det svenska rådet år 1435 ingav till skiljedomarna i tvisten med kung Erik. Schück gör troligt att dikten tillkom vid detta tillfälle för att tjäna uppbyggande syften inom landet. Schück ser en infogad dikt även i skildringen av Engelbrekts död. Arrangerad i perioder och delvis med sekvensens rimflätning är den i krönikan uppdelad på två delar. Urskiljandet av dessa och andra självständiga dikter kan tyckas mer eller mindre övertygande i de enskilda fallen, men det förefaller klart att Schück har upptäckt ett väsentligt drag i författarens arbetsvanor. Därmed förändras i ett slag vår bild av 1400-talets litterära landskap: biskop Thomas Frihetsvisa framstår inte längre som en blift från en klar himmel.

Det är sedan länge känt att hand 2 tillhörde Johan Fredebern (alias Hans skrivare eller Hans djäkn), vilken på 1430-talet i egenskap av "rikets och rådets skrivare" skrev ut flera av riksrådets skrivelser. Huruvida han också var Engelbrektskrönikans författare har varit omvistat. Schück analyserar hand 2:s arbete i handskriften och jämför textens innehåll med vad som är känt om Fredeberns itinerarium och geografiska orientering. Slutsatsen blir att denne verkliga var författare till både krönikan och de infogade dikterna. Fredebern framträder i Schücks arbete inte endast som en genom lyckliga omständigheter namngiven skrivarhand utan som en individ vars biografi kan skrivas. Han framstår som "en överskridare av gränserna mellan frälsemannen, stadsbon och klerken, en man som skapar sig en ställning med pennan som redskap och vapen, men även åtar sig uppdrag i länsförvaltningen. Han kan sätta upp både statsrättsliga och civilrättsliga akter; han kan använda knytteln både till krönika, till politisk pamflett, till hjältekväde och till sällskapsdikt; han arbetar på beställning, men också på eget bevåg" (s. 149).

Schück kan dessutom tillföra Johan Fredeberns genealogi en tidigare inte känd men viktig detalj. Han har nämligen uppmärksammat två avtryck av Fredeberns sigill, som visar tre järn-

hattar med underliggande korslagd snodd. Detta visar sig vara samma vapenbild som användes av flera mecklenburgska släkter, i vilka namnet Vredebern förekommer. Det är alltså mycket troligt att Johan Fredebern var av mecklenburgsk släkt.

Schücks rön föranleder honom att diskutera Engelbrektskrönikans värde som historisk källa. Redan det faktum att den skrevs kort efter de skildrade händelserna av en person som hade närvarit vid flera av dem tenderar att öka historikerns tillit. Medan Schück själv, liksom särskilt Ingvar Andersson, tidigare har framhävt krönikeförfattarens beroende av skriftliga förlagor, betonar han nu att stora delar av texten uppenbarligen inte har någon skriftlig bakgrund. Gentemot Erik Lönnroth påpekar han att krönikan i allmänhet inte står i strid med brev och andra kvarlevor från Engelbrekts verksamhet utan "berikar dem genom att ge en välinformerad samtidas kunskaper och känslor inför en enastående individ" (s. 170).

Vad som framför allt imponerar i denna bok är Schücks förmåga att ta fasta på det väsentliga i ett utomordentligt tilltrasslat forskningsläge, formulera de angelägna frågorna och sedan genom en kraftfullt genomförd analys besvara dem. Resultatet är inte blott ett elegant författarporträtt utan även ett helt nytt forskningsläge för det händelserika 1430-talets politiska och litterära historia.

Anders Winroth

Simtuna och Torstuna härad i Uppland under medeltiden

Det medeltida Sverige, 1:8. Fjädrundaland: Simtuna, Torstuna. Av Olle Ferm, Mats Johansson och Sigurd Rahmqvist (Stockholm 1994. 255 s., kartor).

Ännu en gång har jag fått anledning bekantgöra att det från Vitterhetsakademien till Riksantikvarieämbetet 1982 överförda projektet "Det medeltida Sverige" kommit ut med ett nytt häfte. Om man bortser från ett par häften om östra Småland, har verket varit koncentrerat till Uppland och behandlat norra Roden i ett häfte 1972, delar av Tiundaland i fyra häften 1974–1988 och delar av Attundaland i två häften 1986 och 1992. Det senaste häftet är alltså det första för Fjädrundaland, varav här den nordvästra delen behandlas.

De båda häraderna Simtuna och Torstuna bildade under medeltiden inte någon administrativ enhet men hörde i mitten av 1500-talet till samma fögderi. De har här sammanförts av geografiska och praktiska skäl.

Simtuna härad omfattade socknarna Altuna, Enåker, Frösthult, Norrby, Simtuna och Tärna samt huvuddelen av Västerlövsta och tre byar av

Nora socken, som i övrigt hörde till Våla härad. Torstuna härad omfattade socknarna Härnevi, Torstuna, Vittinge och Österunda samt delar av Västerlövsta och Huddunge; sistnämnda socken hörde i övrigt till Våla härad.

Av de båda här (s. 32–33) publicerade statistiska tabellerna över jordeboksheter enligt Västmanlands handlingar 1538 framgår att de ojämförligt flesta gårdarna i båda häraderna var av skattenatur, 187 i Simtuna och 141½ i Torstuna, vartill kommer 39 skatteutjordar i det förra och 57 i det senare. Frälsets jordinnehav var i jämförelse härmed föga betydande, 80 gårdar i Simtuna och 59 i Torstuna, medan kyrkan hade endast 30 gårdar i vardera häradet. Skatthebmanen var särskilt talrika i socknarna Torstuna (65 gårdar och 21 utjordar), Simtuna (60 gårdar och 8 utjordar) och Norrby (45 gårdar och en utjord), frälsehebbmanen i Simtuna socken (44 gårdar), kyrkohebbmanen i Torstuna socken (15 gårdar).

Med frälsejordens ringa omfattning sammanhänger att antalet långvariga sätesgårdar var påfallande litet. Av det tiotal sätesgårdar som redovisas för Simtuna härad (s. 255) är det endast Revelsta i Altuna (s. 55–58) som kan dokumenteras genom sekler. Det kan tidigast beläggas 1345, då där bodde en Nils Jonsson, som behandlats i K. A. Karlinders uppsats Rosor eller Rutor (PHT 1922) och nämnes i livet senast 1351, då han var bland de riksråd som gick i borgen för kung Magnus' stora penninglån från påven. Hans son Magnus Nilsson, som bodde där 1356 och 1357 och var död 1360, ärvdes av sin systerdotter, vars make riddaren, sedermera riksrådet och lagmannen Sten Bengtsson (Bielke) innehade Revelsta 1371 och förekommer i brev som daterats där 1385 och 1387. Hans son riddaren, riksrådet och lagmannen Ture Stensson daterade brev där 1423. Denne, som dog redan 1425, hade givit Revelsta som morgongåva till sin andra hustru, Margareta Eriksdotter (Krummedige), som gifte om sig med riksrådet, sedermera drotsen Kristiern Nilsson (Vasa), med vilken hon blev mor till Gustav I:s farfar. Kristiern Nilsson daterade brev där 1428 och blev där 1439 överfallen och tillfångatagen av riksföreståndaren, sedermera konungen Karl Knutssons (Bonde) folk. Efter Ture Stenssons och Margareta Eriksdotters son riksrådet, marsken och lagmannen Ture Turesson, som bodde på Revelsta 1466, övertogs Revelsta av hans son riddaren, riksrådet och lagmannen Sten Turesson, vars sätesgård det var åtminstone 1493–1519. Dennes brorson riksrådet Ture Eriksson bodde där 1525 och hans änka Birgitta Bengtsdotter (Lillie) 1534–46. 1560 delades Revelsta mellan Ture Erikssons bror riksrådet Axel Erikssons arvingar.

De övriga gårdar i Simtuna härad, som uppfattats som sätesgårdar, kan alla beläggas som sådana endast under kortare perioder eller enstaka år och beboddes av föga kända personer. Den ende av dem, som kan beläggas ha fört vapen, är Olof Andersson (skäkta) i Hjalteberga i Simtuna socken (s. 102), som donerade jord i Södermanland till Vadstena kloster och fått sin sätesgård felidentifierad av J. Rancke, *Svenska medeltidsvapen*, 2 (1982), s. 550. I flera fall saknas belägg för patronymika, varför det förefaller tveksamt om det är fråga om lågfrälse eller bönder. Två av dem, Lars i Bärby och Anders i Kylösa, båda i Simtuna socken, vikarierade för den förutnämnde Sten Bengtsson (Bielke) som häradshövding i Simtuna 1379 resp. 1383–85. Endast i ett fall, Knapptibble i Frösthult, finns belägg för att gården varit sätesgård efter medeltidens slut, men tidsavståndet är betydande, ty medeltidsbeläggen härrör från åren 1509–12, och det av J. E. Almquist, *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden* (1960), s. 37, anförda belägget härrör först från 1604.

Från Torstuna härad redovisas blott två medeltida sätesgårdar, av vilka endast en långvarig, nämligen Skattmansö i Vittinge socken. Ett brev från 1345 daterades på "ø", som då uppgavs tillhöra Nils Skatman. Denne var häradshövding i Simtuna 1353 och förde i sitt vapen tre balkvis ordnade enkeltinnade rutor, samma vapen som den förutnämnde Nils Jonsson i Revelsta, men kan inte vara identisk med denne, eftersom de förekommer tillsammans i två brev från 1346 (jfr. K. A. Karlind i PHT 1922, s. 20). Enligt en gravsten i Simtuna kyrka dog en Ingevald Skatman 1299. 1358 nämnes Skattmansö som sätesgård för Ingrid Nilsdotter, tydligen en dotter till Nils Skatman. Ingen släktskap har kunnat beläggas mellan henne och västgötalagmannen Lars Björnssons (en bjälke) dotter Ingegerd Larsdotter, änka efter dalafogden Jösse Finnsson (hjørthorn), vilken kvinna bodde på Skattmansö åtminstone 1427–38. En släkttavla (s. 196) visar släktskapen mellan henne och hennes brorsdotterson Karl Matsson (Hälbonäs-ätten), som bodde där åtminstone 1493–97, och hur denne ärvdes av en halvsystemdotter, som ärvdes av halvkusiner på fädernet. En av de sistnämnda blev far till sedermera riksrådet Erland Björnsson (Bååt), som i slutet av 1500-talet ånyo gjorde Skattmansö till sätesgård.

Den andra sätesgården i Torstuna härad var Lydinge i Österunda socken, som i mitten av 1300-talet var sätesgård för bröderna Lars och Peter Jonsson (tre människoben i trekant). Den senare var gift med en systerdotter till ärkebiskopen Hemming Nilsson.

En gård, som aldrig blev sätesgård men var centrum för ett stort högadligt godscomplex, var

Ryssjö i Österunda socken. Det tillföll vid arvskiftet efter Bengt Jönsson (Oxenstierna) 1452 sonen David; se min avhandling *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden* (1952), s. 333 med not 411, där jag dock ej lyckades identifiera denna gård.

Hans Gillingsam

1600-talsstaten och dess städer

Anders Olsson, Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630–1660. *Bibliotheca Historica Lundensis* 84 (Lund 1995, 233 s).

Under de senaste decennierna har forskningen alltmer kommit att äga sig åt den svenska stormaktens uppbyggnad och inre struktur, för att på det sättet ge relief och förklaringar till den oerhörda kraftansträngning som de utrikespolitiska framgångarna innebar för det svenskfinska riket. Soldatutskrivningar och skatteuttag har beskrivits, liksom sociala förändringar och ekonomiska förhållanden i hemlandet. Alltfler forskare har, i olika omfattning, kommit fram till att den starka svenska statsmakten, egentligen föga förvånande, hämmades av kraftiga begränsningar i sin maktutövning. Det var ingen absolut stat som styrdes av Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna, utan kronan fick vara så god och förhandla med olika grupperingar i det svenska samhället, utan att vara säker på att helt kunna driva igenom sin vilja. Inte minst Eva Österberg har pekat på begränsningarna i den "absoluta statens" maktutövning, och att vi här finner avtrycken av lokalsamhällets möjligheter att påverka förhållanden eller i alla fall lindra olika former av pålagor, det må gälla soldatutskrivningar eller nya och ökade skatter.

I den här traditionen ska man se lundahistorikern Anders Olssons avhandling om Göteborg och Halmstad under kronans tryck åren 1630–1660. I sina försök att få städerna att växa, handeln att expandera och därmed generera större tull- och accisinkomster var kronan ytterst aktiv i sina försök att reglera städernas förhållanden. Detta gäller även för 1500-talet, men då var insatserna mer splittrade och mindre långt gående. Men i början av 1600-talet nygrundas ett betydande antal svenska städer, samtidigt som kronan på olika sätt, bl a genom olika handels- och seglationsförordningar, försökte styra handeln på vissa gynnsamma städer, främst Stockholm, medan uppståderna fick en underordnad roll i det tänkta stadssystemet.

I anslutning till detta försökte kronan även stärka sin politiska kontroll över städerna, främst genom att tillsätta sk kungliga borgmästare. Det kunde vara kronotjänstemän, ofta med akademisk utbildning från utländska universitet, men också pålitliga köpmän som hade täta

ekonomiska förbindelser med kronan. Syftet var att ta över det politiska greppet över städerna från de välbärgade köpmannasläkter, patriciat, som dominerade snart sagt alla rådstugor i Sverige. Denna process innebar dels att kronans direkta inflytande på den lokala politiken stärktes på de traditionella borgerliga maktgruppernas bekostnad, dels att en professionalisering eller byråkratisering ägde rum. Nu inträdde formellt utbildade och heltidsanställda avlönade tjänstemän på rådstugorna, istället för de köpmän som tidigare hade skött stadens affärer vid sidan av sin borgerliga näring. Samtidigt infördes i flera städer ett kollegialt styrelsesätt, efter mönster från den centrala statsförvaltningen.

Denna process var ingalunda smärtfri och innebar sannolikt mera ansträngningar och kompromissande än hjärnan bakom den, Axel Oxenstierna, torde ha anat när arbetet inleddes. Stockholm var det första målet och där pågick en envig mellan patriciatet på rådhuset och kronan under helt 1620-talet, innan de kungliga borgmästarna och rådmännen under 1630-talet slutgiltigt fick det dominerande inflytandet över stadens styrelse. Näst efter Stockholm var det Göteborg och Norrköping som stod i tur att behandlas på samma sätt, innan övriga städer fick sina kungliga borgmästare. Detta skedde under 1630- och 40-talen. Under 1650-talet hade utvecklingen gått så långt att kronan faktiskt beklagade att pendeln slagit för långt; nu kunde man knappt finna någon som förstod sig på handel i städernas rådstugor utan där flockades bara bokligt lärda utan förankring i det gemena borgerskapets verklighet. En del i denna utveckling var också försvenskningen av de ny-erövrade danska landskapen, som bl a innebar att svenska kungliga borgmästare också var ett sätt att stärka greppet över de f d östdanska landskapens städer.

I Anders Olssons avhandling undersöks Göteborg och Halmstad (efter 1645), som båda var viktiga gränsstäder, vilkas handel och försvar var av central betydelse ur Stockholms horisont. Författaren pekar på det ofta starka motståndet mot kungliga borgmästare och statliga ingripanden från städerna, ett motstånd vars rötter han vill finna i 1629 års riksdag. För de mindre städerna torde detta vara korrekt, men jag tror att man i detta sammanhang inte ska glömma den aldrig utfärdade 1619 års stadga om städernas administration. Häri drog Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna upp riktlinjerna för vad som skulle komma, i första hand med avseende på huvudstaden men också för landets övriga städer. Stadgans bestämmelser effektuerades aldrig på grund av hårt motstånd på Stockholms rådstuga, men dess intentioner förverkligades från början av 1630-talet i praktiken steg för steg i huvudstaden och därefter i övriga städer.

Häri fanns hela programmet med kungliga borgmästare och kollegialt styrelsesätt. Utan stockholmarnas ihärdiga, om än försiktigtvis aldrig öppet uttalade, motstånd under hela 1620-talet hade frågan säkert aktualiserats tidigare än 1630-talet även i andra städer. Man bör inte heller glömma att de stora krigen på andra sidan Östersjön inte minst under 1620-talet gjorde att kronan led kronisk brist på lämpliga förvaltningstjänstemän, såväl i den centrala förvaltningen som till funktionerna som kungliga borgmästare.

Det är denna komplexa utveckling som Anders Olsson undersöker i sin habila avhandling. Han visar hur lokalt motstånd kunde öppna vägen för städernas egna borgmästare att sitta kvar då kronan inte hade intresse av alltför mycket bråk som lade en hämsko på verksamheten. Annars var det vanliga att kungliga borgmästare, inte sällan hämtade ur hovrätternas auskultantkår, sattes in på rådstugorna. Släktrationer mellan de "nya" borgmästarna och det tidigare patriciatet visar att det var en begränsad krets som även kronans borgmästare kunde hämtas ur. I linje med Bengt Sandins och Dag Lindströms forskningar ser Anders Olsson även detta som ytterst syftande till att inlemma städernas lokala institutioner i staten.

Vid sidan av de kungliga borgmästarna studerar författaren tull- och handelspolitiken samt de omfattande fortifikationsarbetena. Precis som i Stockholm är det, föga förvånande, tull- och handelsfrågor, städernas livsnerv, som framkallar det intensivaste motståndet när man inte vill acceptera kronans åtgärder. Här syns tydligast de kungliga borgmästarnas dubbla roller. Inte sällan fann de anledning att försvara sin stads intressen mot sina uppdragsgivare, medan de samtidigt skulle övervaka att tullbestämmelserna efterlevdes. Enstaka borgmästares egen handelsverksamhet i vad som artigt kan beskrivas som bestämmelsernas utkant komplicerade ytterligare bilden. Denna dubbla position, mellan kronan och det egna lokalsamhället, som ju även gällde t ex präster och landshövdingar, är en viktig faktor som kräver ytterligare studium om man vill utröna den svenska 1600-talets statens faktiska struktur.

De stora fortifikationsarbetena, inte minst i Göteborg, innebar omfattande ingrepp i form av rivningar och tvångsinlösen av tomter och betesmark. Men likväl tycks inte detta område ha varit på långt när så konfliktbetonat som de två övriga undersökningsområdena. En förklaring är självfallet att borgarna i dessa fall insåg de egna fördelarna av att deras stad hade ett adekvat försvar.

Men jag tror att författaren också närmar sig en annan och nog så viktig förklaring när han förmodar att borgarna också tjänade pengar på

arbetena. Ännu pågående forskning kring Göteborgs befästning håller på att komplettera den bild som tidigare litteratur har gett, och visar hur årligen tusentals västgötar sändes till Göteborg för att under 1630-talet arbeta på fästningsvallarna. Här bör det ha givits snart nog oändliga möjligheter för göteborgarna att tjäna pengar, inte bara på tomtförsäljningar, utan även diverse handel med de inkallade fästningsarbetarna. Frågan om stormaktstidens krig och deras positiva ekonomiska effekter på vissa städer, t ex den stora transitohamnen Stockholm, väntar ännu på sin undersökning.

Anders Olssons väl genomarbetade avhandling visar hur centralmaktens strävan efter en helt kontrollerad stat styrd av kungliga tjänstemän stötte på patrull och framtvingade kompromisser med de gamla ekonomiska och politiska eliterna i städerna. Därmed ger den ett viktigt bidrag till kunskapen om den svenska stormaktens uppbyggnad och gränserna för den absoluta statens kontroll och inflytande.

Lars Ericson

Namnforskningar

I PHT 1977 recenserade Birgitta Lager-Kromnow sedermera biträdande professorn i nordisk filologi vid Åbo universitet Gudrun Utterströms *Tillnamn i den karolinska tidens Stockholm* (1976).

Ett senare arbete av hennes hand är *tvåledade svenska adelsnamn under stormaktstiden* (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet, nr 15, 1980; 38 s.). Med utgångspunkt i min uppsats "Den svenska adelns antagande av släktnamn" (Historisk tidskrift 1964) redovisar hon en systematisk genomgång av Elgenstiernas ättartavlor och Svenskt biografiskt lexikons uppgifter om stormaktstidens adelsnamn, vilka i motsats till de flesta inhemska äldre vanligen var tvåledade och oftast utan inre sammanhang mellan för- och efterled. Intressant är hennes rön att de skador de adlade fått i krig är förklaringen till sådana namn som Hufvudskått, Stöltenhielm, Tandefelt och Ögnelood. Den mest frekventa förleden i de nya adelsnamnen var Gyllen-, som förekom i 71 fall, av vilka 25 från 20-årsperioden 1676-95, närmast följd av Ehren- (40 fall), Rosen- (39 fall), Lilie(-n; 37 fall), Silver- (29 fall), Leijon- (28 fall) och Stiern(-e -; 27 fall). De mest populära efterlederna var -felt och -hielm (119 resp. 102 fall), närmast följda av -sköld (89 fall), -berg (76 fall) och -stierna (74 fall). Författaren ger också exempel på att hela det ofrälse namnet eller delar därav fått bli förled eller efterled i vederbörandes adelsnamn. Vissa vapenbeteckningar har förbe-

hållits militärer. Nästan en fjärdedel av skriften består av statistiska tabeller.

Under arbetet med den förutnämnda boken om den karolinska tidens stockholmska tillnamn hade Gudrun Utterström kommit att förvåna sig över att de rådmän, som tidigast bar ärvda svenska tillnamn, hade anknytning till övre Norrland. Detta gav uppslaget till hennes bok *Släktnamn. Tillkomst och spridning i norrländska städer* (Kungl. Skytteanska samfundets handlingar, nr 29; Umeå 1985, 123 s.). Undersökningen omfattar perioden från omkr. 1640, då tillnamn i nämnvärd utsträckning börjar förekomma i källmaterialet, till 1808, då det krig började som ledde till att det närbelägna Finland upphörde att tillhöra det svenska riket. Efter bearbetning av kyrkböcker, mantalslängder, domböcker och bouppteckningar visar författaren, hur tillnamn kom att ärvas och därigenom bli släktnamn, en utveckling som började i städernas högre samhällsskikt och så småningom spreds till lägre socialgrupper. I genealogiskt och personhistoriskt hänseende observerar man särskilt släkttavlor över släkten Fellenius/Fällman från Fällan i Lövånger (s. 42), Jacob Jönssons i Björnsbyn släkt (Nyman; s. 43), Biörn-släkten i Luleå (s. 53), borgmästar-släkten Ruuth i Luleå (s. 68), Thore Andersson Ruuths släkt (s. 69), en luleåsläkt Ahlman (s. 71), släkten Sternelius/Sternell/Sterne/Sterner (s. 72), en soldatsläkt från Nederkalix (s. 74) och birkarlen Hinrik Larssons släkt (s. 75) samt en redovisning sockenvis av personer med släktnamn (s. 49–60). Källkritiskt viktigt är avsnittet Autografer och vardagsbenämningar (s. 20 f.), där man får veta att vissa personer i sina egenhändiga namnteckningar använde släktnamn men i mantalslängderna bokförts endast med patronymika, medan andra skrev sig med patronymika men i andra samtida källor har släktnamn. Förekomsten av soldatnamn har tydligen bidragit till att sprida bruket att bära tillnamn, och författaren har observerat att soldaternas tillnamn vid Piteå och Luleå kompanier åtminstone före 1700 i stor utsträckning följde soldaterna, ej rotarna (s. 38). Den resonerande framställningen styrkes med tolv statistiska tabeller (s. 79–113). En liten skönhetsfläck är att den framstående luleåforskaren kontraktsposten Albert *Nordberg*, av vilken litteraturförteckningen (s. 117) redovisar fler arbeten än av någon annan, ej mindre än nio, såväl där som på andra ställen i boken (s. 34, 38, 48, 64, 66, 67 och 70) fått sitt namn förvanskats till *Norberg*. Bokens uppslagsvärde ökas av att den avslutas med ett register över tillnamn.

Gudrun Utterströms senaste bok är *Dopnamn i Stockholm 1621–1810* (Acta universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning, 19; Uppsala 1995;

155 s.). Inledningsvis meddelas bl.a. att arbetet ursprungligen var tänkt som bakgrund till ett tvärvetenskapligt projekt vid Åbo universitet 1988–91 om dopnamnsskicket i tre finländska städer med olika språkliga förhållanden under perioden 1650–1930, vilket tyvärr inte i sin helhet kunde genomföras på det sätt som planerats. Detta är motiveringen för att föreliggande undersökning gäller tiden fram till 1810. Begynnelseåret 1621 beror på att inga doplängder, där barnens namn anges, finns för Stockholm före detta år. Intensivundersökning har i huvudsak gjorts av dopböckerna för Hofvörsamlingen, Jakobs församling och Finska församlingen. Den förstnämnda har ansetts mönsterbildande i fråga om namngivning. Jakobs församling anses representativ då där bodde såväl högre som lägre tjänstemän, handlare, hantverkare och arbetare av olika slag men även adelsfamiljer och deras tjänare. Finska församlingens dopböcker har ansetts intressanta med anledning av det förutnämnda projektet vid Åbo universitet. Dopböckerna är emellertid bevarade först från 1643 för Jakobs församling, 1648 för Hofvörsamlingen och 1667 för Finska församlingen. Undersökningen har därför kompletterats med en genomgång av dopböckerna 1621–40 för Storkyrkoförsamlingen, vars dopböcker visserligen börjar redan 1609, men där barnens namn bokförts först fr.o.m. 1621. 1600-talets dopböcker vittnar om en påfallande namnfattigdom, delvis beroende på att man följde fasta regler för namngivning inom släkten. Den gamla regeln, att barn inte skulle ära levande förfäders namn, gäller dock inte för Stockholm under 1600- och 1700-talen. Oftast fick barn endast ett förnamn, om inte föräldrarna tillhörde en högre socialgrupp eller hade utländskt påbrå. Flernamnsbruket spreds kraftigt under 1700-talet. Redan 1720 fick mer än hälften av alla flickor flera förnamn, medan pojkar först 1760 nådde denna nivå. I början av 1800-talet var flernamnsbruket accepterat av alla sociala skikt, men endast i undantagsfall fick barnen mer än två namn. Namnen spreds från högre till lägre socialgrupper med sådan hastighet att man i regel inte kan skilja namn som företrädesvis brukades inom det högsta eller lägsta skiktet. Påfallande är också växlingen i stavelseantal. Vid periodens början hade mansnamnen mindre stavelseantal än namnen i förstaposition under det följande seklet, medan kvinnonamnen redan från början vanligen var tvåstaviga. Vid flernamnsbruk hade det första namnet färre antal stavelser än det andra namnet. De vanligaste mansnamnen var vid periodens början Anders, Johan och Eric, de vanligaste kvinnonamnen Anna, Karin, Margareta och Brita. Vid periodens slut var de vanligaste mansnamnen Carl, Johan, Gustaf och Anders, de vanligaste kvin-

nonamnen Anna, Maria, Johanna och Christina. Talrika tabeller underbygger framställningen, de flesta i slutet av boken (s. 125–155) efter ett värdefullt personnamnsregister (s. 114–121).

Hans Gillingstam

Karl XII:s skattesystem

Åsa Karlsson, *Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*. Studia Historica Upsaliensia 175 (Uppsala 1994. 283 s.)

I början av 1710-talet befann sig den svenska stormakten i ett prekärt läge såväl militärt som finansiellt. En påfallande uppfinningsrikedom förmärktes då det gällde att upphjälpa situationen på dessa båda områden. Ett led i de ekonomiska reformerna som syftade till att underlätta de militära var införandet av en ny form av beskattning, vilken till skillnad från tidigare skatter som beviljats ståndsvi i stället skulle vila på individen. Det mest anmärkningsvärda elementet i reformen var självbeskattningen som i teorin var tänkt att utföras av undersåtarna själva utan inblandning av kronans betjänter. Denna reform har Åsa Karlsson, nybliven forskarassistent vid Uppsala universitets historiska institution, behandlat i sin doktorsavhandling.

Avhandlingen har tidigare recenserats i HT 1995:3 av fakultetsopponenten Pär Frohnert, varför jag här endast kortfattat kommer att koncentrera mig på några element som särskilt hör hemma i denna publikation.

Ett av de intressantare avsnitten i avhandlingen tar upp frågan om på vad sätt 1712 års tributonsförordning skiljer sig från äldre skatteförordningar. Nytt var t.ex. att "Kungen betonade den direkta relationen till alla undersåtar och gick därmed förbi stånden och deras relation till kungen som varit så viktig under 1600-talet" (s. 105). Det har ofta framhållits, att det under 1600-talet i allmänhet och det karolinska enväldet i synnerhet sker en professionalisering av ämbetsmannakåren som förbereder vägen fram till modernare administrationsformer. I det kungliga enväldet låg en egalitär strävan som betonade statsmaktens ojävighet gentemot undersåtarna och som i mycket förberedde en statsbyråkrati som bortser från ståndsinressen och i stället verkar för det allmänna bästa. Man bör akta sig för att bara se altruistiska rättviseskäl bakom denna förändringsprocess; en av drivkrafterna vill Karlsson i stället se i ståndssamhällets uppluckring. Under en period då allt fler av undersåtarna hamnade utanför de fyra stånden riskerade man att gå miste om presumtiva skatteintäkter så länge dessa beviljades av ständerna. Detta undveks om skattläggningen i stället vilade på varje undersåte enskilt. Det är därför förmodligen riktigt då Karlsson sammanfattar, att många drag i reformen "pekar fram

emot det kapitalistiska samhället, samtidigt som de under den organiserade feodalismen var ett led i stärkandet av den absolutistiska staten" (s. 247).

Avhandlingen innehåller ofta i noterna personhistoriska uppgifter som i allmänhet hämtats från standardverk som *Svenska män och kvinnor* och SBL, men det är i många fall svårt för läsaren att se vad dessa uppgifter tillför skildringen. Mer givande ur detta perspektiv är i stället de diskussioner som är införda i löptexten om de respektive aktörernas roll och där personliga bekantskaper och klientförhållanden utreds för att undersöka hur påverkansvägarna kan ha gått inom de styrande skikten när det gäller beslutsfattandet. Karlsson påpekar flera gånger, att även det mest fulländade enväldet i sin maktutövning måste vila också på andra krafter än monarkens. Här för Karlsson in både kollektiva – rådet, fältkansliet kollegierna – och enskilda aktörer. Av personerna i kungens närhet är de viktigaste Casten Feif, Henrik Gustaf von Müllern och Johan Silfvercrantz, som också ägnas egna avsnitt där flera biografiska data förmedlas.

Genom en lång indiciekedja som huvudsakligen bygger på personliga relationer mellan aktörerna vill författaren visa de kameralistiska idéernas inflytande på skattereformen. Dessa idéer företräds i avhandlingen främst av den österrikiske ekonomen Wilhelm von Schröder, men en stor svaghet är att hans skrifter inte har ägnats någon självständig granskning. Personligen tycker jag också att kedjan av samband förlorar i trovärdighet för varje led, och vad som saknas är något avgörande indicium på kameralismens inflytande på de svenska aktörerna. Härvidlag hade en större tydlighet i diskussionen kring tidens ekonomiska tänkande kunnat inrymmas. För den oinitierade läsaren hade det varit givande att få en presentation av de alternativa ekonomiska teorier som underförstått bör ha funnits i samtiden. På vad sätt skilde sig kameralismen från dessa? Det som presenteras som kameralism framstår för mig ganska mycket som samtida ekonomiskt allmångods varför en kontrastering mot annat tänkande inom området hade varit välkommen. Om inte sådana skillnader kan beskrivas (eller kanske inte ens har funnits?) blir mycket av den nedlagda mödan på att finna överensstämmelser mellan Schröders skrifter, Feifs teoretiserande och Karl XII:s reform bortkastad. Ett exempel kan tas från skattepolitiken, det område som främst intresserar Karlsson, där hon uppger att denna inte behandlas i nämnvärd utsträckning vare sig i Silfvercrantz' eller i Feifs bevarade brev: "Det lilla som tas upp visar att de delade kameralismens grundläggande syn på skattesystemet, d.v.s. att det skulle ge inkomster till

staten och verka reglerande på näringarna.” (s. 98) Detta är emellertid så öppet formulerat, att det inte säger särskilt mycket. Om man lägger till fördelningspolitiska hänsyn skulle det kunna vara en allmän beskrivning av dagens skattepolitiska tänkande.

Den enda alternativa ekonomiska teori som presenteras är merkantilismen, men där verkar forskningen inte ha kunnat enas om huruvida det är två skilda ideologier eller egentligen samma, där den ena är underordnad den andra. Om än skildringen saknar några viktiga element så är det dock möjligt att framtida forskning ytterligare kommer att kunna befästa sambanden. Något som talar för detta är t.ex. ett av de nya dragen i skattereformen som också kan återfinnas hos Schröder, nämligen ”att ett effektivt skattesystem måste ta hänsyn till skattebetalarnas förmåga för att skapa inkomster till statskassan” (s. 112).

Om Karl XII resonerar Karlsson mer allmänt i termer om enväldets natur. En intressant slutsats som befäster den bild som förmedlats av andra forskare är, att det karolinska enväldet trots allt hade en bred folklig legitimitet. Fastän kungen befann sig långt från hemlandet och krigsbördorna redan tidigare hårt tyngde befolkningen kom reformen att genomföras i stort sett enligt intentionerna. Ett långt kapitel ägnas reaktionerna i hemlandet på den nya skatten. Slutsatserna skiftar i värde beroende på att ett disparat källmaterial använts för detta avsnitt: I riksdagsprotokollet kommer mer generella synpunkter till uttryck, medan undersökningen av emottagandet på lokalplanet som studerats i det regionala materialet av arbetsekonomiska skäl måst begränsas i omfång, och undersökningen kan därför bara visa på tendenser.

Sammanfattningsvis kan sägas att Karlsson har utfört ett gott arbete då hon rör sig i källmaterialets snåriga undervegetation. En fördjupning av den teoretiska analysen hade ibland varit önskvärd, men Karlssons slutsatser befäster ändå en etablerad bild av det karolinska enväldet och murar dess fundament än fastare, vilket inte alls behöver vara mindre betydelsefullt än det polemiskt nyskapande.

Jonas Nordin

Dragonminnen från Nyland

Var dagsslit och sjuårskrig. Upplevt och beskrivet av den nyländske dragonen Carl Johan Aminoff. Utgiven och kommenterad av Patrick Bruun. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 586. (Hfors 1994, XVIII + 446 s, ill, personregister och topografiskt register.)

Självbiografier och dagboksanteckningar har för eftervärlden alltid tilldragit sig stort intresse.

Värdet av dem från s.k. källkritisk synpunkt har också alltid varit föremål för diskussion. Det är ju mycket vanligt att ett antal texter av detta slag ingår i de historiestuderandes metodövningar.

För alla tider, och inte minst för 1700-talet, är det huvudsakligen personer från de ledande skikten som skrivit sina självbiografier eller fört dagbok. Det är mot denna bakgrund mycket glädjande att professor Patrick Bruun har givit ut den nyländske dragonen Carl Johan Aminoffs minnesanteckningar. Carl Johan Aminoff (1733–1809) var förvisso inte vem som helst. Han tillhörde en adessläkt som varit i svensk tjänst sedan Gustav II Adolfs fälttåg söder om Finska viken. Ättens medlemmar ägde gods i framförallt Ingermanland. Efter freden i Nystad 1721 förlorade släkten sina egendomar i Ingermanland. En mycket kännbar förlust. Därtill skall läggas att kvarvarande officerare i släkten efter det stora nordiska kriget, i likhet med andra officerare i samma belägenhet, hade stora problem att återfå befattningar motsvarande dem de hade haft före fångenskapen i Ryssland.

Carl Johans Aminoff växte upp i ett anspråkslöst och ganska fattigt hem. Han var född i Tenala socken på Nitlax korpralsboställe som tillhörde Nylands dragoner. Han blev tidigt i likhet med flertalet män i släkten militär. Han gjorde alls ingen ”lysande” karriär. Han blev 1746 volontär vid Nylands dragoner och fick 1783 avsked från majorstjänsten vid Nylands och Tavastehus läns dragonregemente. Under sin aktiva tid tjänstgjorde han även i det franska regementet Le Royal Suédois 1756–1765.

I sin självbiografi berättar Carl Johan Aminoff om sina öden, äventyr och förhoppningar under sin aktiva tid. Däremot är självbiografien mycket kortfattad vad gäller tiden efter den militära tjänsten. Minnesanteckningarna är sakligt informativa och mycket underhållande. ”Vid mitt åttonde år, antog min Far en Informator Som Skulle Lära mig och min yngre Bror Läsa och Skriva. Denne Var mera Lastfull än Skick(lig) härtill: I stället för dygder Lärde han oss stjäla och Röka Tobak. Då min Far kom hem ifrån 1740.års krig; Blev denne körd på Dörrn. Sedan ingen Informator mer.”

Det är mycket ovanligt att vi har möjlighet att läsa en så pass detaljrik självbiografi av en militär som inte hade gjort någon särskilt lysande bana. De stora perspektiven lyser med sin frånvaro. Istället är det vardagslivets förtretligheter och glädjeämnen som dominerar framställningen. I ett avseende skiljer sig inte Carl Johan Aminoff från andra memoärförfattare; oberoende av tid. Mot det egna uppträdandet riktas endast obetydlig kritik. En oförstående omvärld har dock med jämna mellanrum rest hinder på författarens väg genom livet. Fram

träder en relativt anspråkslös, men även självsäker person. Ibland med drag av rättshaverist. Självbiografen innehåller emellertid även många roande skildringar av Carl Johan Aminoffs kontakter med kvinnorna; inte minst de amorösa.

En fråga av självklart stort intresse är hur självbiografen har författats. Den har skrivits i efterhand. Utgivaren förmodar att författaren utöver det egna minnet har använt sig av två slags källor, dels egna samtida noteringar, dels Nylands dragonregementes arkiv som han i sin egenskap av major med lätthet kunde ta del av. Utgivaren anser att Carl Johan Aminoffs uppgifter i det stort hela är riktiga. För en sentida läsare finns det dock ett irriterande drag i hans framställning. Han ger de omtalade personerna den rang eller titel de hade vid det tillfälle då självbiografen renskrevs; inte den titel de hade vid tidpunkten för den skildrade händelsen.

Manuskriptet till självbiografen har haft en krokig väg att vandra innan det gavs ut. Carl Johan Aminoff hade inga egna barn. Manuskriptet kom i stället i ätten Barcks ägo. Carl Johan Aminoffs syster Carolina (1732–1806) var gift Barck. Hennes sonson Carl Johan Barck dog 1854. Han hade givit manuskriptet till Alexander Aminoff på Saaris i Mietois "med förbehåll att förvaras åt kommande släkten" (anteckning i manuskriptet 1875 av Alexander Aminoff). Vidare har Alexander Aminoff antecknat i manuskriptet "Föräras biblioteket å Rilax i Bromarf kapell." Anteckningen är gjord mellan 1875 och 1886. Men det visar sig att manuskriptet inte kom till gården Rilax (strax utanför Hangö) förrän 1980, då det påträffades i Finska läkar-sällskapets samlingar!

Bakom utgåvan ligger ett imponerande arbete. Den är gjord med diplomatarisk noggrannhet. Som alltid har det funnits flera svårigheter att ta ställning till vid utgivandet av manuskriptet. En del av svårigheterna beror på att Carl Johan Aminoff inte hade någon språklig skolbildning. Ett exempel härpå är att interpunktionen ofta är synnerligen nyckfull. Utgåvan är även för en språkvetare av stort intresse. Han skrev "av" och "lovade" i stället för det då vanliga "af" och "lofvade".

I utgåvan finns manuskriptets paginering medtagen. I anslutning till denna paginering finns boken igenom en utförlig och värdefull kommentar till texten. Inte minst har utgivaren måst lägga ned ett stort arbete med att försöka identifiera alla de personer som omtalas i texten.

Utgåvan är rikt illustrerad och bildtexterna bildar ofta små uppsatser. Inte nog med detta. Utgivaren Patrick Bruun har i slutet av boken skrivit några kapitel som ger en kommentar till självbiografins text. Det rör sig om fyra kapitel:

Den mänskliga faktorn, Den militära organisationen, Riket och världen samt Rikets ekonomi och dragonens försörjning; totalt 66 sidor inkl. noter. Dessa fyra kapitel ger sin korthet till trots en utmärkt allmän introduktion till Carl Johan Aminoffs självbiografi. Boken förtjänar många läsare.

Ulf Söderberg

En krigare och diplomat

Carl Henrik von Platen, *Stedingk – Curt von Stedingk (1746–1837) kosmopolit, krigare & diplomat hos Ludvig XVI, Gustav III och Katarina den stora.* (Sthlm 1995, 424 s, ill, Personreg.).

"greve (1809) och militär, fältmarskalk 1811, diplomat. Efter fransk krigstjänst i Nordamerika 1778–1783 förde S. Savolxbrigaden i 1788–90 års rysk-svenska krig, blev generalmajor 1789, generallöjtnant 1792, var ambassadör i Sankt Petersburg 1790–1808 samt 1809–1811. S. blev general 1809 och var kronprins Karl Johans närmaste man i 1813–1814 års slutstrider mot Napoleon I." Mer utrymme än så får inte Stedingk i Sveriges senaste uppslagsverk, Nationalencyklopedin. Den korta notisen om Stedingk innehåller därtill ett allvarligt fel. Stedingk deltog i det nordamerikanska frihetskriget endast 1779.

Det är dystert. Hans bror amiralen Victor von Stedingk saknas helt i NE. Detta uppslagsverk är sannerligen inte någon guldgruva för personhistorikern.

Det är därför mycket glädjande att Curt von Stedingk nu fått en heltäckande biografi. Författaren är förre ambassadören Carl Henrik von Platen, som tragiskt nog avled strax efter det att boken publicerats. Curt von Stedingk var författarens farfars morfar. Carl Henrik von Platen berättar i bokens inledning hur han i sin barndom hört den äldre släktgenerationen berätta vidare vad den i sin tur hört från en äldre generation om Curt von Stedingk. Han var "den vackraste gubbe man kunde se".

Stedingks liv var dramtiskt. Född i svenska Pommer. Pappan, som var militär, hade förlorat stora tillgångar i kriget. Familjen Stedingk var inte längre särskilt rik. Stedingk var under större delen av sitt liv orolig för sin ekonomi. Det var först relativt sent i livet som den avsevärt förbättrades. Stedingks liv blev långt, mycket långt. Han var verksam i det offentliga livet länge. Karl XIV Johan utnyttjade honom så sent som 1826 då han som 80-åring fick representera Sverige vid Nikolaj I:s kröning. Han behandlades mycket nådigt av den kejserliga familjen – något som naturligtvis mycket glädde Karl XIV Johan.

Stedingk hade inte fått sin ställning på samhällets högsta topp gratis. Han hade kommit dit genom egen initiativförmåga och höga beskyddare. I friherre Carl Sparre hade han genom åren en värdefull gynnare liksom i Sveriges Parisambassadör Gustaf Philip Creutz. Med tiden kom han också in i hovlivet i såväl Paris som Stockholm och Sankt Petersburg.

Under lång tid var han militär. Han tjänstgjorde i det franska regementet Le Royal Suédois. Han steg i graderna, bl.a. tack vare sina goda förbindelser. Han deltog i striderna i Nordamerika på Frankrikes sida mot engelsmännen. Det var för honom inte helt givet om han skulle fortsätta i fransk tjänst eller om han skulle välja att gå i svensk tjänst. Han valde Sverige. Gustaf III utnämnde honom 1783 till överste för Karelska dragonerna. Han var en av de ledande befälhavarna på svensk sida i kriget mot Ryssland 1788–90. Under detta krig blev han generalmajor. Efter kriget utnämndes han till svensk ambassadör i Sankt Petersburg. En kanske förvånande utnämning. Men mot bakgrund av det som hade hänt i 1788–90 års krig fanns det enligt von Platen vissa saker som talade för denna utnämning. Stedingk hade nämligen visat sig vara obrottsligt trogen kungen och han besatt därtill otvivelaktigt stor erfarenhet i det sociala liv som dåtidens (och nutidens?) diplomater förde. Däremot hade han ingen erfarenhet av traditionellt diplomatiskt arbete. Men det skaffade han sig under alla de år han var Sveriges ambassadör i Sankt Petersburg. Stedingks tyngsta uppgift var då han representerade Sverige i fredsförhandlingarna efter 1808–09 års krig, då Sverige förlorade Finland.

Boken ger även en relativt fyllig bild av Stedingks privatliv. Som drygt 40-åring träffade han den 18-åriga Ulrika Fredrika Ekström. Hon kom från "enkla förhållanden" som det brukar heta. De två levde samman och fick flera barn, men de gifte sig först 1803 (troligen). År 1804 kunde Stedingk köpa godset Elghammar i Sörmland. Han lade ned mycket arbete på denna egendom. På vintrarna bodde familjen i ett hus i Stockholm.

Boken är på ett sätt en ovanlig företeelse i det svenska litterära livet. Det är ingen traditionell vetenskaplig bok (mer om detta längre ned). Å andra sidan saknar den helt likheter med de bara alltför vanliga biografierna eller memoarerna skrivna om eller av s.k. kändisar på diverse områden. Den är mycket välskriven. Läsaren märker att författaren många gånger har haft roligt då han skrev boken. Författaren har tämligen ofta kostat på sig att ge små kommentarer till dagens förhållanden. Så exempelvis då han skriver att Stedingks diplomatrapporter inte bara innehåller värdefulla iakttagelser och beskrivningar utan även förslag till fortsatt politiskt

agerande. Detta i motsats till dagens diplomater som inte kan (får) ta några egna politiska initiativ. Dagens utrikespolitik styrs helt från Stockholm. Det finns många sådana för läsaren roande paralleller i framställningen.

Det är en glädje att läsa boken. För läsaren framträder von Stedingk alltmör i helfigur. Barndom, ungdom, utbildning, tjänstgöring, åsikter, ambitioner, familjebildning m.m. Det blir ett spännande porträtt.

Är allt då bra? Är det bara att tjasas av framställningen? Svaret måste tyvärr bli ett bestämt nej. Anledningen härtill är att boken har mycket klara brister i den s.k. vetenskapliga apparaten. Många utanför den traditionella vetenskapliga kretsen stegrar sig inför detta påstående. Vad spelar det för någon roll om det inte finns källangivelser etc. i en framställning som denna? Enligt recensentens uppfattning spelar det stor roll. Låt mig utveckla det hela något. I en framställning som denna är det fullt legitimt att inte ha noter sida upp och sida ned. Det behövs t.o.m. inga noter i den löpande texten. Problemet med von Platens bok är att de mest elementära källupplysningarna saknas. Det finns visserligen en litteraturlista med i slutet av boken, men i texten görs aldrig några referenser till tidigare forskning och läsaren vet således aldrig om det von Platen säger är nytt, kontroversiellt eller "gammal skäpmat" i den meningen att flera forskare redan har sagt detsamma. Får vi en ny bild av Stedingk eller de händelser han medverkade i eller är det samma bild? Kräver vidare inte anständigheten att hänvisningar på något sätt görs till tidigare forskare och detta inte bara på så sätt att deras namn finns upptagen i en okommenterad litteraturlista. Många exempel skulle kunna ges. Minst lika bekymmersamt är att boken endast ytterst kortfattat säger något om det otryckta källmaterialet. I förordet säger författaren att det inte finns någon heltäckande biografi över Stedingk före den nu aktuella. Riktigt. Och en del av det som finns är inte rättvisande. Också riktigt. "Källorna har försumrats trots att Stedingk efterlämnat en omfattande korrespondens. Det är huvudsakligen detta delvis förbisedda material som ligger till grund för denna bok." Det hade för läsaren varit roligt att få veta något mer om källmaterialet än detta; t.ex. en sådan grundläggande uppgift som var det förvaras. Det finns i det stedingska arkivet i Riksarkivet. Denna uppgift finns inte i boken; inte heller om författaren har hämtat källmaterial från andra arkiv och samlingar än det stedingska arkivet i Riksarkivet. Ibland framgår det med exakthet när ett citerat brev skrevs; tyvärr finns det också en rad exempel på att läsaren lämnas i ovisshet om den exakta tidpunkten för korrespondensen. Ibland är läsaren litet osäker på vem som skriver till vem. Det

hade för författaren varit fullt möjligt att skriva ett avslutande kapitel där källor och litteratur hade diskuterats. Det är möjligt att författaren skulle ha försvarat sig mot dessa påpekanden genom att säga att boken inte är skriven med tanke på vetenskapligt utbildade läsare. Det gör det nästan värre. En vetenskapligt utbildad läsare bör ha förmåga att i sin syn på boken ta hänsyn till här framförda brister. Denna förmåga saknar av självklara skäl den intresserade lustläsaren och kan därmed ställa sig alltför okritisk till de framställda åsikterna i boken.

Trots dessa kritiska anmärkningar skall naturligtvis alla som är intresserade av perioden och människorna läsa boken. Den är oupphörligen fascinerande.

Ulf Söderberg

En riddare av den sorgliga skepnaden?

Jakob Christensson, *Carl Fredrik Nordenskiölds förlorade illusioner*. Ugglan 3. Lund studies in the history of science and ideas, Lund 1994.

Samlar man från skilda håll ihop allt som skrivits om den ganska märkliga finlandssvenska familjen Nordenskiölds öden och äventyr under 1700- och 1800-talen blir det en hel del om än naturligtvis osammanhängande som helhet. Det existerar en publikation från ett Nordenskiöldsamfund och hittills tre band av en släktkrönika men något försök till samlat grepp finns mig veterligt inte. En sådan bredare utvecklingskildring kunde nog bli lärorik ur en mängd synvinklar – från agrar-, manufaktur-, militär-, mentalitets-, vetenskaps- och religionshistorisk och sociologisk-antropologisk synpunkt- och den kunde lära oss hur en kraftfull familj eller släkt tar till sig och omformar tendenser under den tid den lever. En värdig parallell i dåtidens svenska kärmland faller mig in. Den som hade kunskaper och kraft att berätta om kyrkoherde Erik Rosenius (+1738) och hans familjs explosiva utveckling under namnen Rosén, Rosén von Rosenstein, Rosenblad och von Rosén kunde öka vår kunskap om vad som kan hända och faktiskt hände i en mindre och åtminstone till en början sammanhållen samhällsenhet under de och de betingelserna under en viss epok, men just genom denna fokusering också belysa samma fenomen i landet i dess helhet under samma skede där orsaker och verkningar visar sig i annan skala. Eller tvärtom, den kunnige och lystne kunde börja med de stora skeendena och sedan granska de lokala och individuella yttringarna.

Som exempel på hur olika en person kan uppfattas kan man roa sig med att läsa vad som 1844 sägs om Carl Fredrik Nordenskiöld, 1756–

1828, i Palmblad-Wieselgrenska gamla *biografiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, Tionde bandet från 1844. Den företagsamme men begränsat realitetsanpassade och uppenbart flaxige Carl Fredrik Nordenskiöld var swedenborgskt troende vilket stakade ut hela hans liv och han skildras i lexikonartikeln försiktigt positivt eftersom författaren är en försiktig swedenborgare – sådana smög både då och senare på tå med sin lära. I SBL är artikeln om honom ganska högaktningfullt neutral. Mer rakt på sak skriver Jakob Christensson om honom i den hundrasidiga skriften *Carl Fredrik Nordenskiölds förlorade illusioner*, tryckt 1994 i serien *Ugglan* som ges ut av Idé- och lärdoms-historiska avdelningen vid Lunds universitet.

Christensson säger att han inte avsett att skriva en uttömmande biografi över Carl Fredrik Nordenskiöld. Ett skäl är att det så kallade Frugårdsarkivet är splittrat och att andra arkivalier återfinns på olika håll. Det är inget bra skäl men därtill kommer givetvis att inläsningen inte är gjord i en handvändning när det gäller Nordenskiöldarna och deras tid. Christensson säger att han främst velat visa ”hur personliga, känslomässiga och sociala erfarenheter för två sekler sedan kunde påverka en ambitiös men allt annat än framgångsrik skriftställares tänkande och handlande i först radikal, sedan reaktionär riktning. Det nära samspelet”, fortsätter han, ”mellan tanke, erfarenheter och handlingar förtjänar mer uppmärksamhet av idéhistorikerna än vad som hittills varit fallet.” Detta är dunkelt sagt eller möjligen naivt; jag antar att Christensson menar att utvecklingen också sker på det personliga planet där personens mycket privata erfarenheter styr och modererar eller överdriver vad som eljest ser ut som ”normal” samhällslunk. Men om nu denna min läsning är riktig, eller om yttrandet är en frukt av på läsning hos C. G. Jung om relationen mellan den egna personens utrustning och anammandet av vad som ligger i luften, är den attacken då så sällsynt eller har varit det? Och har jag alltså förstått rätt, varför har Christensson då som han säger inte för avsikt att tränga djupare in i Nordenskiölds swedenborgianism eller hans funderande rörande alkemi och fysiognomik när ju dessa engagemang torde ha färgat av sig på vad han än företar sig och just givit den personliga anstrykningen i både det ena och andra sammanhanget, t.ex. hans ofta bevisade demokratism?

Christensson berättar i skriftens början om den äldre Carl Fredrik Nordenskiöld, nu strandsatt i Rostock i Nordtyskland, gift under sitt relativt nya stånd vilket förut närmast varit en merit, skuldsatt och fattig intill elände, oförmögen att ta sig hem till Frugård eller de andra boställena i Nyland där han vuxit upp. Han har

glömt sin egen demokratism och blivit stockkonservativ som så många andra radikaler och romantiker på ålderns dar. Han har länge varit bokförd som protokollsekreterare i utrikesdepartementet men mest fått klara sig utan både lön och uppgifter. Skrivit har han gjort hela sitt liv och helst om swedenborgska saker, fast försiktigt – som alla mästarens anhängare agerade. Med de havererade tidskrifterna *Medborgaren* och *Allmänna Magazine* och med översättningar, bl.a. av Paines *Rights of Man*, bakom sig, satt han alltså här i Mecklenburg och skrev inte så mycket men beklagade sig så mycket mer och skulle snart starta sin stora bok *Considérations Générales sur le Christianisme Actuel, et la Lumière. que Mr. Emanüel Svédénborg repand sur les Religions* som kom att bli ganska självbiografisk. Han var swedenborgare, hustrun herrnhutare, och sådana anhängigheter styrde folks hela liv denna tid. De akademiska litteraturvetenskapare som fortfarande förmår ägna sig åt länge sedan gångna tider förstår ofta inte hur en sekteristisk, d.v.s. apart och stark tro styrde folk denna tid, även efter de normala avfallen, och hamnar därför lätt fel i sina bedömningar. Christensson inser hur det kunde gå till. Nordenskiölds demokratiska åsikter och andra idéer har sekteristisk bakgrund. Det var så: det var de pietistiska, herrnhutiska och swedenborgska "svärmarna", som maktens män sade, som var radikala och krävde förändringar och som ansågs ställa till oreda med sin obalans mellan förnuft och känsla, d.v.s. ställde till kaos genom att t.ex. kräva den demokrati de lärt i sina kretsar där en greve var sin drängs broder inför den gemensamme Herren och därtill kvinnans jämlike och inte överman. Det var inte upplysningsmän som Rosenstein, Kellgren och Leopold som de makthavande behövde vara rädda för. Naturrättsfolk var farliga, men det var de rättspockande sektreligiösa som ingav mest farhågor. Nordenskiölds tro är orsaken både till mycket av det han gör och säger och orsaken till att omvärlden alltid var på sin vakt. Att han sedan inte visar en imponerande karaktär är en annan sak.

Huvudämnen i den svärlästa *Allmänna betraktelser över den nuvarande kristendomen* är Swedenborgs lära och föremålen för Nordenskiölds hat, det gustavianska Sverige och andra religiösa eller antireligiösa åsikter som Helvetius' lära om egenintresset som alltings drivfjäder. Författaren förtränger och kastar om vad som hänt för att det skall gagna honom själv. Han har varit en upplysningsman men befinner sig nu på "rörelsens bakgård", menar Christensson. Det är fråga om "misslyckandets psykologi" nu. Nordenskiölds företagsamhet var det inget fel på men ingenting gav något. Tidvis måste han gömma sig ty fordringsägarna lurade

ju bak varje hörn. Ett tag höll han sig undan hos brodern August, alkemisten som arbetade för Gustaf III på Drottningholm och som man kan läsa mycket om i Jan Hälls nyutkomna bok I Swedenborgs labyrint.

Nordenskiöld begav sig 1783 till England och London där Swedenborg verkat och för dennes skull. Väl där hoppas han länge på den engelska toleransen och religionsfriheten beundrar han men resten är humbug, menar han i ett brev till den swedenborgske brodern Carl Bernhard Wadström. Pengarna tryter och i sitt misshumör finner han t.o.m. swedenborgarna okunniga i sin egen lära. I ett brev hem ber han dem det vederbör att få legationsskreterarsysslan vid Londonambassaden men förgäves. Åter hemma bildar han, Carl Bernhard Wadström och andra det swedenborgska Exegetiska och Philantropiska sällskapet i november 1786 som fort fick många medlemmar och mäktige beskyddare och orsakade att maktens män nu veknade inför denna religiösa rörelse. Snart började emellertid Kellgren sin Pro sensu communi-kamp mot nummerpunkterare, alkemister, kabbalister, frimurare, magnetisörer och swedenborgare. Alla dessa, herrnhutare och andra kunde inte balansera den våg som i ena skålen bar förnuft och i den andra känsla. Obalansen, vilken skål som än vägde ned, gav svärmeri, svärmeri skakade om samhällsgrunden. Alltså måste allt av denna sort bekämpas. Anonymt gav Nordenskiöld ut ett moraliskt veckoblad som kallades *Medborgaren* som innehöll för mycket surr om frihet för att passera censuren. Kellgren lade sig i även här och Nordenskiöld tappade nästan besinningen. Han hade blivit en swedenborgsk politiker men han glömde inte sina privata hatobjekt. Ljudet från Paris' gator ekade i Stockholm men man får inte glömma att han alltså hade mycket demokratiskt gods från swedenborgianismen. I Paris kunde man nu finna liberalism och socialism men här hemma är det herrnhutarna och swedenborgarna som är demokrater och som de styrande är rädda för vilket kunde ha betonats mer. Publicistiken var oerhört smutsig denna tid och Nordenskiöld får t.o.m. från meningsfränder höra kritik men han rasar och förlorar totalt sitt omdöme. *Medborgaren* blir värre och värre och Nordenskiöld en omöjlig figur. Hans magasin blir ett personligt-politiskt hämnblad.

Medborgaren drogs in 1790 och snart *Allmänna Magazine* också. Nordenskiöld hade inte ens fått skriva om franska revolutionen som ett apokalyptstecken eller ägna sig åt något millenärt tänkande. Christensson diskuterar nu Ambjörnssons tes i kapitlet "Guldmakarens hemlighet" i boken *Det okända landet* att August Nordenskiöld och swedenborgarna är de som initierat ett medelklassmedvetande. Carl Fredrik

Nordenskiöld använder som den förste beteckningen "medelclass" i ett bidrag till *Allmänna Magazine* som heter "Yttersta Domen". Christensson går ej med på att Nordenskiöld vore en medelklassagitator som ägnar sig åt klasspropaganda utan starkare religiös anknytning. Så enkelt är de inte, menar han med rätta. Nordenskiöld är swedenborgare och han blir demokrat av swedenborgska skäl och mycket sekundärt medelklassmedveten därför att hans egen låga adelsklass känner sig underlägsen högadeln och dess drängar som han tycker Kellgren är exempel på. Därför lierar han sig med en samhällelig medelgrupp som de facto redan finns, tänk t.ex. på den s.k. skeppsbroadeln kan man tillägga. Och något medelklassmedvetande i övrigt torde Carl Fredrik Nordenskiöld inte ha tyngts av men av sekteristisk demokrati, rancuner och rätts-haveri. Världen står inför sin dom. Gud, Swedenborg och Nordenskiöld vet besked och andra har varit vägröjare. Och även om den borgerliga friheten har sin betydelse för Nordenskiöld är Swedenborgs teologiska frihet den viktiga ty den leder till ett val som mynnar i ett nytt guds-rike. Guds republik är nära. Även sina privata misslyckanden kan man nog säga att Nordenskiöld ser i ett religiöst ljus: det världsliga motståndet är starkt mot en sanningens budbärare som Nordenskiöld. Han var besvärlig. Snart trodde man sig kunna tysta honom med en legationssekreterartjänst i Hamburg. Men först drogs *Allmänna Magazine* alltså in.

Nordenskiöld fortsatte att oro. Så översatte han Paines skrift om de mänskliga rättigheterna och Kellgren skrev visserligen ner översättningen men regeringen frågade sig om man skulle tolerera Nordenskiöld eller ge honom en tjänst så att han tystnade. Han blev utnämnd till legationssekreterare i Hamburg.

Nya bekymmer väntade, med t.ex. Hamburgministern Claes Peyron. Nordenskiöld fortsatte att skriva, för Reuterholm nu. Hans relativt raka rygg hade mjuknat och Christensson finner hans öde betecknande: i hans livs snåriga fortsättning och i hans ljusskygga skrivelser "framträder med all tydlighet den bittra logiska ändpunkten för de revolutionsflammande upplysningsradikalernas donquijotteri: anpassningen, livslögnen", skriver Christensson. Omdömet känns inte riktigt. Visst fanns det många som flöt en stund i upplysningens kölvatten utan att ta ett hederligt eget steg men de som strävade konsekvent efter egen ofta fattig förmåga var lika många och var denna grupp besläktad med Don Quijote var det med den positiva sidan av dennes person och främst med den riddare av den sorgliga skepnaden som framträder i andra delen av Cervantes' verk. I Carl Fredrik Nordenskiölds fall synes det handla om en förgrämd man som förväxlade upplys-

ningen med Swedenborgs eventuella segrar; misstag av den typen görs som bekant än idag. Och hans tro höll inte så bra att den kunde segra över livet, 1700-talet och hans egen karaktär som knäckte honom. Med melankolikerns frätande blick ser han på tyskarna genom legationsfönstren. De är alla bedrägliga, omoraliska och än värre.

Nordenskiöld varnade Reuterholm för farligt folk både hemma och ute. Han delger den mäktige hur man skulle känna igen intrigörer vilket bör betyda att han meddelade ministerpresidenten sina fysiognomiska erfarenheter i främst lavaters efterföljd. I december 1793 måste Armfelt fly ur landet och nu fick Nordenskiöld material mot Peyron och mot den störtade kungagunstlingen och skrev en pamflett om denne. Snart fick han också en uppsats om "Johann Heinrich Kellgrens Leben und Character" tryckt i en tysk tidskrift. Kellgren framställs i all sin skamlighet och Nordenskiöld läser som fysiognomist hans skändliga anletsdrag. Men snart var det gustavianernas tur att segla upp och hade Nordenskiöld hyst planer att bli generalkonsul i Hamburg kunde han nu glömma det. Han vinglade vidare och förtalade nu Reuterholm. Fyra år fick han stanna med rapellen hotande som ett damoklessvärd. Han skrev ekivoka och obskyra skrifter och försökte bättra sin ekonomi genom att tillverka tapetlister. Han återkallades slutligen men förstod att han gjorde klokt i att stanna där han var och i Rostock framlevde han sina dagar sedan han nu gift sig med en dotter till en läderhandlare. Äktenskapet blev en misräkning på alla sätt men sådana var han väl van vid nu. Att skriva sina *Considérations Générales* blev hans tröst liksom vad han nu hade kvar av Swedenborgs tro. Den 28 januari 1828 dog han, väl i förvissning om fortsatt liv i andevärlden. Det värsta blev nog misstanken, om det var något med honom, att han kanske inte skulle lyckas övertyga de mottagande änglarna om en rent positiv förhärskande kärlek utan skulle få nöja sig med sämre status hinders. Vi får hoppas att han inte ålades att vingla vidare även här. Det kan nämligen bli så i Swedenborgs himmel om man inte passar sig.

Jakob Christenssons berättelse kunde som framgått på en del punkter förankrats mer i Nordenskiölds egen verklighet vilket säkerligen gått – den var naturligtvis lika kalejdoskopiskt melerad som de flesta andras och material synes inte tryta. Författaren kunde med andra ord tagit mer hänsyn till skilda tidsfenomen och det han utlovar: den individuella erfarenheten, den privata smältdegeln legering. Sitter ett geni som Swedenborg fast i sin tids skilda omständigheter gör en enklare person som Nordenskiöld det ännu mer och nästan till överdrift. Men det Christensson har att komma med är

intressant nog. Nordenskiöld lever i en framstegsvänlig men de facto än hopplösare tid än vår. Hans tids ståndssamhälle skapade värre sociala fördomar än vi håller oss med, det ekonomiska lättsinnet liknade vårt men var värre och den religiösa situationen hade svårare konsekvenser än tankar och folk inom statskyrkan och sekterna kan åstadkomma idag. Allt sådant framgår tunt ibland men alls inte alltid och den läsare som vill och kan jämför väl Nordenskiöld med självfixerade vinglare i våra dagar och nickar igenkännande. Senare delen av 1700-talet liknar verkligen vår tid.

Skall jag slutligen vara petig på några andra punkter gäller det språkligheter som en del meningsbyggnader, syftningar på subjekt som blott tänks, missbruk av semikolon och andra interpunktionsfel och stor bokstav vid precisering efter kolon, prepositionsfel och avstavningar som inte får tolereras i en skrift som denna och andra språkfel som den citat inte anpassas till den språkliga omgivningen ("Han kunde se att 'Försynen' ej låta denna min resa vara förgäfvad") eller som detta: Nordenskiöld lämnar inget tillfälle oförsuttet att ösa sin galla över dem." Detta är riktigare och hederligare om han inte lämnar något tillfälle försuttet precis som det är snyggare att inte lämna någon möda sparad än att lämna den ospard. Annat beror på bristande korrekturläsning vilket också orsakar orättade datautskriften från s.k. asciformat. En skriftserie som Ugglan. Lund Studies in the History of Science and Ideas vari essän *Carl Fredrik Nordenskiölds förlorade illusioner* ingår måste tänka på sådana enkla ting och även på att limma ihop sidorna så att häftet tål två genomläsningar. Jag vill inte spela kort med sidorna i en skrift jag skall yttra mig om.

Olle Bergquist

Svenska knektar.

Lars Ericson, *Svenska knektar. Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred*. Historiska media. 1995. (276 s)

Bilden av de indelta soldaterna har främst förmedlats av författare och amatörforskare. Vem minns inte Vilhelm Mobergs mustiga och fängslade beskrivning av soldaten Rask, hans hustru Ida och deras kamp för tillvaron på det magra soldattorpet i Småland. På senare år har det tillkommit en hel del forskning om både soldater och båtsmän liksom en omfattande dokumentation genom soldatregistret i Skövde. Det är denna forskning kompletterad med egna undersökningar som ligger till grund för Lars Ericsons utmärkta bok *Svenska knektar*. Klargörande översikter varvas med livfulla skildringar av enskilda soldaters öden – en spännande och intressant läsning!

Boken inleds med en fyllig beskrivning av den historiska bakgrunden till det svenska indelningsverket. Ett ständigt problem för varje regent var hur en stående armé skulle rekryteras och försörjas. Gustav Vasa kom att förespråka en nationell armé avlönad in natura – med en gård eller ett torp och en bit mark, men hans idéer förverkligades inte förrän senare.

Gustav II Adolfs krigsfolksordning från 1619 byggde på utskrivningar av soldater. Staten, kyrkan och krigsmakten samverkade för att fylla de luckor som ständigt tycktes tomma. De uttag av tusentals och åter tusentals soldater som gjordes runt om i Sverige och där många aldrig återsåg sin hembygd, tillhörde den mörka sidan av Sveriges stormaktstid. "Soldaterna dö som flugor sin kos" – som Gustav II Adolf uttryckte sig.

Det var slutligen motviljan mot utskrivningar och önskemål om ett fastare system för uttag av manskap som ledde till uppkomsten av det äldre indelningsverket. Detta genomfördes bl.a i Dalarna, Jämtland och Västerbotten. Speciella var också förhållandena i Skåne där militära organisationsförändringar försiggick parallellt med försvenskningsprocessen. Författaren lyfter fram det skånska krigets betydelse för det fortsatta militära organisationsarbetet. Vi får också veta att etnisk rensning inte var främmande för den svenske generalguvernören Johan Gyllenstierna. Denne trodde inte att skåningarna någonsin skulle bli lojala undersåtar och föreslog ett befolkningsbyte: skåningarna skulle förpassas till gränsbygderna i Karelen och Ingermanland och Skåne befolkas av uppsvenska bönder!

Det är Karl XI:s namn som knyts till det yngre indelningsverket. Med början på 1680-talet pågick ett intensivt arbete ute i bygderna för att förverkliga beslutet om ett indelningsverk för rytteriet, officerskåren och delar av båtsmanshållet och ett ständigt knektehåll för de meniga soldaterna och somliga båtsmän. Vi får i boken en spänstigt skriven och innehållsrik översikt över hur det praktiska arbetet med roteringen gick till. Författaren framhåller hur allmogen – trots en enväldig monark – hade vissa möjligheter att påverka utformningen av det kontrakt om ständigt knektehåll som slöts mellan Konungen och allmogen i respektive landskap. Motståndet mot det ständiga knektehållet varade längst i Österbotten, där allmogen först 1733 slöt kontrakt.

En fråga som sysselsatt forskningen är om indelningsverket och det ständiga knektehållet var ett bra militärt system och om det utföll bra för böndernas del? Lite tillspetsat kan man säga att systemet fungerade bra i fredstid och för att försvara uppnådda erövringar, men att det inte räckte till för de vidlyftiga fälttåg som följde under Karl XII. Omedelbart vid krigsutbrottet

1700 fick reservtrupper stampas fram i en omfattning som helt stred mot de ingångna kontraktet. Författaren ger exempel från Östergötland. Detta landskap skulle ställa upp sammanlagt 2200 ryttare och soldater, men i verkligheten fick man rekrytera över 10000 man under åren 1700–1721.

Avsnittet om soldaten i krig innehåller flera gripande skildringar om de svenska knektarnas vedermödor på slagfälten i Europa. Särskilt intressant är det att läsa soldaternas brev hem till familjerna. Flera spännande och tragiska öden redovisas, tex dragonen Mårten Bergfelt som dog i snöstormen i januari 1719 på hemväg från det misslyckade fälttåget i Norge, efterlämnande hustru och fyra barn. Många delade hans sorgliga öde.

Men större delen av boken ägnas åt de indelats liv i fredstid. Vi får läsa om hur rekryteringen av soldaterna gick till och om hur olika rotebönderna kunde belastas av det ständiga knektehållet. I genomsnitt rekryterades 16–17 soldater per rote under åren 1682–1901. Men om oturen var framme kunde de bli många fler. Ibland drabbades en hel socken hårt som tex i Älmeboda socken där 33 av 40 soldater dog under ryska kriget 1741–43. Nästan hela Konga kompani fick nyrekryteras efter detta krig.

Villkoren i soldatkontrakten – om torpen och hur de skulle byggas, om lön och hemkall – behandlas utförligt. Exemplet på soldaternas tjänstevillkor är hämtade från olika delar av landet något som är värdefullt, då vi vet att det under årens lopp utvecklades lokala sedvänjor.

Men soldatlivet i fredstid innebar inte bara arbete hemma på torpet. Sommarmötena på de numera välkända hedarna – Axvalla, Sänga mo, Hultsfred, Backamo – innebar ett välkommet avbrott i vardagens enahanda arbete. Arbets- och vaktkommenderingar var också en sida av soldatlivet. Särskilt populära var inte de kommanderingar som rörde ordningshållning vid oroligheter av skilda slag. De indelta användes företrädesvis vid sådana tillfällen och ansågs av många som samhällets stöttepelare. Men det finns också en motbild. Författaren lyfter fram Stora Daldansen 1743 som ett exempel på hur indelta soldater förenade sig med den protesterande allmogen.

Att läsa om soldaternas namn är alltid en rolig läsning. Bruket av särskilda soldatnamn spred sig på 1690-talet. Soldatnamnet kom att bli knutet till soldat- eller båtsmansroten. Namngivningen kunde ske efter hemorten, t ex Vretling efter Vreta, Gräs efter Gräsbo. Namn med krigisk klang blev vanliga i början av 1800-talet: Modig, Stål, Krut och Stridsman. Djur- och växtnamn t ex Tallbuske, Trana, Äpple och Blomster förekom flitigt. Båtsmännen hade namn som Boglina, Roddare, Skot och Kom-

pass. Namn som liknade adelns förbjöds 1752, sedan det förekommit namn som Lustig af Fröjdefull, Lejon af Tiger och Trogen af Falsk. Det förekom också att regementschefer tillskapade soldatnamn av sitt eget, t ex Norden-skiöld räckte till tre soldatnamn: Nord, En och Sköld.

Vi får också en orientering om den indelte officerens villkor. Benämningen "lantjunkare i vapenrock" är en synnerligen passande benämning på de indelta officerarna, särskilt efter 1814. De brukade sina boställen och inrättade sig för ett lugnt liv på landet, fjärran från krig och elände. Kompanichefens boställe försökte man lägga så att han bodde omgiven av sina underofficerare och soldater – symboliserande att han skulle vara som en far för sina underlydande. Författaren ägnar också ett avsnitt åt "indelningsverkets okända" – dvs regements-skrivare, präster och trossdrängar som ofta glöms bort då indelningsverket och det ständiga knektehållet beskrivs.

Författaren har valt att inte ha någon notapparat, något som forskande kolleger säkert beklagar. Sannolikt har den valts bort för att inte belasta texten i onödan, ett val som är förståeligt med tanke på att boken är skriven för en bred allmänhet. Föredömlig är den kommenterade käll- och litteraturförteckningen. Till glädje för många blir säkert det avsnitt som har rubriken "Hur jag finner min egen Rasken" och som ger information om det källmaterial som finns om soldater och båtsmän.

Till sist: det är glädjande att författaren gripit sig an med att skriva en bra, populär framställning om detta intressanta ämne. Det som fortfarande saknas i svensk historieforskning är en sammanfattande analys av det svenska indelningsverket, inklusive det ständiga knektehållet. Vi väntar med spänning på att författaren tar sig an detta!

Agnetta Guillemot

En bortglömd segrare

Per T Ohlsson, *100 år av tillväxt. Johan August Gripenstedt och den liberala revolutionen.*

All historieskrivning säger något om sin egen tillkomst. Kanske det i hög grad gäller för biografier. Vilka anses mest värda att skildra: Statsmän som Per Albin Hansson? Industrimän som Pehr G Gyllenhammar? Uppfinnare som Lars Magnus Ericsson? Upptäcktsresanden som Sven Hedin? Kvinnliga pionjärer som Ellen Key?

Är det hjältar som gäller eller riktas intresset mot mer vardagliga personligheter? Vill vi läsa om segrarna eller förlorarna? Män eller kvinnor? Söker vi efter goda ideal eller är det kanske

mest kittlande att fördjupa sig i någon riktigt ondskefull person?

Dessa reflexioner uppkommer vid läsningen av Per T Ohlssons *100 år av tillväxt. Johan August Gripenstedt och den liberala revolutionen* (Brombergs 1994). Författaren är chefredaktör vid Sydsvenska Dagbladet och har gjort sig känd som en debattglad person av liberalt, eller snarare socialliberalt snitt. Gripenstedt (1813–74) var finansminister vid 1800-talets mitt och tillsammans med Louis De Geer och André Oscar Wallenberg ledande i det liberala systemskifte som ägde rum inom politik och näringsliv.

Till stor del är det en segrare som porträtteras. Visserligen led Gripenstedts system med frihandel, näringsfrihet, utbyggnad av kommunikationer i vid mening samt fredliga internationalism nederlag när protektionismen tog över vid 1880-talets slut. Men efter andra världskriget återvände Sverige till frihandeln och Gripenstedts av dåtiden förhånade optimism 1857 besannades: "Även vi kan med visshet förutse en utveckling, vartill måhända inget annat land i Europa kan uppvisa ett motstycke." Den välståndperiod som nu tycks lida mot sitt slut knyts alltså till Gripenstedts reformer på 1850- och 1860-talen. De skapade 100 år av tillväxt.

Det är också i huvudsak en hjälte som träder fram i boken. Inte så att Ohlsson är okritisk. Han poängterar flera gånger Gripenstedts machiavelliska agerande när ståndpunkter och regeringskolleger överges och nya allianser sluts. Men har man lagt grunden till 100 års tillväxt och förvandlingen av Fattig-Sverige till folkhemmets Väststånds-Sverige, utan att i någon högre grad berika sig själv, är man tveklöst en hjälte.

Ändå var Gripenstedt länge en bortglömd person. Ett undantag är Olle Gasslanders avhandling och biografi (en mycket ovanlig kombination inom historieämnet) *J. A. Gripenstedt. Statsman och företagare* (1949). Annars har det varit sparsamt med hänvisningar till honom. Gripenstedt har med sin sturska opposition till det kungliga allenastyrandet ibland fått en snäv behandling av konservativa bedömare. Samtidigt har ett närmast hegemoniskt folkhemsperspektiv på historien förlagt det moderna Sveriges födelse till 1930-talets politik. Gripenstedt har hamnat mellan stolarna.

Först på senare år har han satts i högsätet, och då på ett sätt som påminner om ketchupflaskan: Först kommer ingenting, sen kommer ingenting, men plötsligt kommer allt på en gång.

Först på plan var historikern Göran B Nilsson som i del II av sin mäktiga biografi över A. O. Wallenberg (1816–86), *Gyllene tider* (1989) betecknade Gripenstedt och Wallenberg som liberala systembyggare. Visserligen behövde

man riva regleringssystemets skrankor för att få luft och ljus men samtidigt krävde det kapitalfattiga Sverige en av staten stöttad infrastruktur (i vid mening) för att utvecklas. Statens verksamhet under den s.k. laissez-faire-epoken blev snarare mer markerad än tidigare.

Därefter har Gripenstedt uppmärksammats av förre ledarskribenten i Svenska Dagbladet, Cecilia Stegö, *Systemskiftet* (1993); den socialdemokratiska kommunekonomen Gunnar Wetterberg, *Historien upprepar sig aldrig* (1994) och nationalekonomen och professorn vid Handelshögskolan Johan Myhrman, *Hur Sverige blev rikt* (1994). Själv har jag utvecklat Göran B Nilssons perspektiv i avhandlingen *Elitens svängrum. Första kammaren, staten och moderniseringen 1867–86* (1994).

Att Gripenstedt brukar föras fram utifrån ett i vid mening liberalt perspektiv är inte förvånande. Ändå kan man i renässansen för honom iaktta en ideologisk förskjutning i svensk debatt. Att klassiska liberala inslag som hans kamp för frihandeln liksom avvecklandet av ståndssamhällets regleringar uppmärksammas är visserligen sant. Men främst betonas behovet av fungerande institutioner – kreditväsen, kommunikationer, modernare näringslagstiftning och politiska organ. Här finns en anknytning till det intresse för institutioner som ekonomhistoriker, historiker och nationalekonomer visat vid de senaste åren, delvis som en följd av att 1993 års Nobelpris i ekonomi tilldelades amerikanerna Robert W Vogel och Douglass C North. De fick priset främst för sin teoretiskt förankrade forskning kring institutioners roll för ekonomisk utveckling.

Det förefaller som om nyliberalismen i sin 1980-talsform har upplösts. I stället har en mer uppbyggande liberalism som inte ser staten som en fiende trätt fram. Utifrån det perspektivet kan Gripenstedt bli en samlande gestalt för liberala ekonomer, socialliberaler och även nytänkande socialdemokrater.

Vem var då denne Gripenstedt som Per T Ohlssons bok handlar om? Johan August föddes i det dåvarande danska grevskapet Holstein 1813, ett område där danska och tyska intressen i sekler har kolliderat. Därmed tillhörde han den generation som satte sin prägel på politiken decennierna före och efter seklets mitt: Jules Stjernblad (f 1813), Henning Hamilton (1814), Erik Sparre (1816), A. O. Wallenberg (1816), Gustaf Lagerbjelke (1817), Carl Ifvarsson (1818), Carl Fredrik Wærn (1818) och den kanske störste, Louis De Geer (1818).

Fadern flyttade till Sverige men hans tid som godsägare ändade i konkurs. Den unge Gripenstedts uppväxt blev knapp och liksom många andra relativt fattiga adelsynglingar sökte han sig till den militära banan. Där förblev han till

1846 då han övertog svärfaderns gods Nynäs i Södermanland. Giftermålet innebar dessutom ett politiskt nyttigt släktskap med Carl Henrik Anckarsvärd, en av 1809 års män, riddarhusliberal och medförfattare till ett radikalt förslag till nationalrepresentation 1830.

Sin politiska debut gjorde Gripenstedt på Riddarhuset 1840. Han anslöt sig till den liberala sidan men höll en viss distans till de mest radikala i riksdagen. I representationsfrågan inspirerades han av Tocqueville och dennes betonande av maktbalans, något som ett moderat tvåkammerssystem kunde uppfylla. Ekonomiskt tog Gripenstedt intryck av franska harmoniekonomer som Bastiat och blev alltmer frihandelsvänlig. Som konsultativ inträdde han i regeringen vid den stora ommöbleringen revolutionsåret 1848. De första åren drog han sig högerut av opportunistiska skäl, enligt Ohlsson, men en alltmer markerad skepsis till det kungliga allenastyrandet gjorde honom åter reformvänlig.

Under 1850- och 60-talen bidrog han verksam till det liberala systemskifte som ägde rum, från 1856 som finansminister och med De Geer som justitie-statsminister från 1858. Passfrihet, fri ränta, privatbanksväsen, decimalsystemet, frihandeln, representationsreformen, en fredlig utrikespolitik gentemot Carl XV:s äventyrliga linje om stöd till Danmark 1863 – många av reformerna bär helt eller delvis Gripenstedts signatur. Minst lika viktig var hans strid för en ny järnvägspolitik där staten gick i spetsen genom att ta utländska lån, en idé som förskräckte de konservativa. Det var i det sammanhanget hans närmast provocerande framtidsoptimism kom till uttryck 1857 i de s.k. blomstermålningar som citerades inledningsvis.

Efter representationsreformen hamnade Gripenstedt i skymundan, mycket beroende på sin svaga hälsa, troligen en infektionssjukdom som plågat honom länge. Han invaldes i andra kammaren men var bara en skugga av sitt forna jag, om än som alltid elegant klädd. När De Geers ministär upplöstes 1870 klipptes också Gripenstedts band med regeringen av och han var oförhindrad att i Aftonbladet skarpt kritisera Carl XV. Denne omgav sig av ja-sägare och drevs av fäfånga, enligt Gripenstedt som nu lät lika radikal som Adolf Hedén och andra vänstermän.

Tiden var emellertid ute för Gripenstedts system. Harmoniliberalismens självklara tro på en bättre framtid och vidgad samverkan i Europa skakades av tysk-franska kriget och snart också den världsspännande ekonomiska krisen 1873–96. I Sverige hade det i näringspolitiska frågor konservativa lantmannapartiet greppet om andra kammaren och både försvarsbeslut och näringslivsreformer blockerades.

Med protektionismens seger 1887 var en ny epok slutligen kommen, symboliskt markerad av att sonen Johan Theodor Gripenstedt, som 1891 valdes in i första kammaren, anslöt sig till lantmannapartiets protektionistiska högerflygel.

Per T Ohlssons bok lägger egentligen inte till något nytt om Gripenstedt, vilket inte heller är författarens avsikt. I förordet sägs att ambitionen varit att ”på journalistiskt vis berätta historien om Johan August Gripenstedt, det moderna Sveriges bortglömde föregångsman”. Han påtalar också sitt beroende av decenniernas professionella vedermoder av historiker, statsvetare och ekonomer.

Utifrån detta blir boken en välskriven skildring där särskilt kontrasterna eller paradoxerna blir belysande. Den fattige adelsmannen vars far gjort konkurs blir landets finansminister. Plågad av svår ohälsa genomför han med järnvilja ett liberalt systemskifte. Med sin hemvist i det liberala lägret med dess krav på riksdagsmakt kör han över riksdagen när franska handelstraktaten skrivs under 1866. Han tänkte inte överge sin övertygelse ”blott därför att ett vindkast i opinionen ägt rum hos rikets ständer, eller att ett sorl uppstått för dagen”. Gripenstedt var också liberalen som engagerade staten i uppbygget av samhällsekonomi o.s.v.

Ibland kan det förefalla som om Ohlsson i sin uppskattning av Gripenstedt (och budskapet mellan raderna: en sådan politiker skulle vi behöva idag!) höjer honom över tidens perspektiv och stridigheter. Motståndarna blir indirekt emot Gripenstedts program: 100 år av välstånd. Vem skulle vilja ha det på sitt syndaregister?

Bokens tema och inriktning har alltså ett dagspolitiskt, eller snarare dagsideologiskt, syfte. Någon skulle kanske därför avfärdande karakterisera den som trendig. Det vore enligt min mening djupt orättvist. Om historia ska ha en relevans i samtiden är det sannerligen inget fel i att personer och företeelser som ger stoff till dagsdebatten dras fram. På så sätt kan tidigare generationers vägval bidra till att vårt nutida synfält vidgas. Den mer långsiktiga, av aktuella dagsfrågor opåverkade forskningen, har ändå sin givna plats i vetenskapssamhället. Där kan man också förvänta sig att tillväxten av kunskap sker, om den står sig i 100 år är väl däremot inte säkert.

Torbjörn Nilsson

Svenskar i amerikanska inbördeskriget

Professor Alf Åberg, som så länge och skickligt gjort vår historia tillgänglig för en bred läsekrets, har också hunnit med utvandringen i sin imponerande produktion. Efter att i tre fullmatade böcker ha behandlat våra äldsta kontakter med Nordamerika och den tidigaste utvand-

ringen dit, ägnar han nu ett omfattande arbete åt *Svenskarna under stjärnbaneret*. Också denna gång har förlaget Natur och Kultur satsat sina bästa tekniska resurser åt Åberg och resultatet har blivit en mycket vacker bok, där många spännande illustrationer matchar ambitionen att inte bara skildra utan också dokumentera. Åter möter läsaren med välbehag Alf Åbergs speciella signum som berättare: det flödande reportaget och den associationsrika förklaringsramen. Minsta gemensamma nämnare är individens roll i historien. Eftersom personhistorikern i detta fall är identisk med den forne krigsarkivaren kan resultatet inte bli annat än berömligt. Det är svårt att tänka sig en bok som bättre sublimerar historievetenskapen till underhållande läsning. Åter hävdar sig Alf Åberg som populärhistoriens svenske mästare.

När amerikanska inbördeskriget den 12 april 1861 inleddes med duellen mellan kustbatterierna i Charleston och nordstatssidans Fort Sumter fanns närmare 19.000 svenskar i den nu splittrade unionen. Inte ens tusen svenskar fanns i söderns utbrytarstater, medan minst 12.000 bodde i Illinois, Iowa, Wisconsin och Minnesota. Under krigets två första år ökade svenskbefolkningen i dessa fyra stater med ytterligare 2.300. Nordbornas politiska sympatier drogs till det nya republikanska partiet och dess karismatiska ledare, den nyvalde presidenten Abraham Lincoln. Det var inte så mycket avsky för söderns slaveri som övertygelsen att Lincoln och republikanerna garanterade invandrens rätt till homesteadland och industriarbeten som fick svenskar och andra nordbor att sluta upp kring "Uncle Abe". Därtill kom att republikanerna dominerades av protestanter, medan den demokratiska sidan uppfattades som synonym med katoliker, invandrarfientlighet och antiindustriell plantagekultur. Detta förklarar varför Lincoln i presidentvalet 1860 stöddes av nästan alla rösterberättigade svenskar och att hans krigsapell den 15 april 1861 besvarades av 3.000 svenskar eller en sjättedel av folkgruppen. Få om ens någon invandrargrupp kunde tävla med svenskarnas republikanska patriotism.

Att endast en handfull svenskar lät värva sig av de konfedererade staterna och deras president Jefferson Davis förklaras inte bara av aversionen mot slaveriet och sydstatsandan utan också av att så få svenskar bodde därnere. Den största svenskkolonin i södern var den kring staden Austin i Texas, men vid krigsutbrottet fanns ändå bara 153 svenskfödda i Texas och deras mest kända företrädare, smålänningen S. M. Swenson, var klar motståndare till slaveriet och utbrytningen ur unionen. Den forne karlbergskadetten och musikläraren Ludvig Lybecker var en av de lättträknade svenskar som gjort militär karriär på sydstatssidan. Lybecker tjänstgjorde

kriget ut och blev överstelöjtnant. Han fungerade också som svensk-norsk konsul i New Orleans. Efter kriget återvände han till Sverige.

Amerikanska inbördeskriget gav svenska yrkesmilitärer unika möjligheter att göra karriär. Många ambitiösa underofficerare utan hopp om avancemang i hemlandet eller äventyrslystna officerare reste nu över Atlanten för att ställa sitt yrkeskunnande till nordstaternas förfogande. Alf Åbergs bok vimlar av sådana spännande livsöden som påfallande ofta gick mot kaptens-, majors- eller överstestjänorna men också kunde sluta i grym död på slagfältet. När man tar del av alla officersporträtt i Åbergs bok måste man häpna över att så många för krigsutgången betydelsefulla män hade sina rötter i Sverige. Lincoln hade verkligen anledning att känna tacksamhet mot Gustaf II Adolfs och Karl XII:s land! Ett av de mest omskrivna exemplen på en svensk karriär i inbördeskriget USA är f.d. sergeanten vid Vendes artilleriregemente i Kristianstad, Hans Mattson, som 1851 ledde en stor emigrantgrupp till Mellanvästern och som vid krigsutbrottet hunnit bli en välkänd advokat och politiker bland landsmännen i Minnesota. Den som vid emigrationen misströstat om vidare militär karriär borstade nu upp sin militära erfarenhet och värvade på egen hand en skandinavisk frikår. Detta var ett initiativ i Lincolns anda, ty vid krigsutbrottet var han starkt beroende av kompanier och regementen som yrkesmilitärer, miljonärer och invandrarledare tävlade om att ställa på fötter. Hans Mattson blev på detta sätt kaptan och snart överste med en roll vid nedsländet av siouxindianernas blodiga "uppror" i Minnesota.

Ändå bättre gick det för sergeantkollegan – också han artillerist från Kristianstad – Carl Johan Möller, som innan utvandringen 1850 markerade sina på hemmaplan vingklippta ambitioner med det martialiska familjenamnet Ståhlbrand. Stohlbrand, som han stavade sig i Amerika, slog sig ned i Chicago, där han valdes till ordförande när föreningen Svea bildades 1857. Strax efter krigsutbrottet organiserade han med Sveas hjälp den frikår som kom att ingå i Illinois' Andra Artilleriregemente. Batterichefen avancerade från kaptan till major men var ändå inte nöjd och begärde därför avsked. General William Sherman tyckte att den skicklige artilleriofficeren var värd någonting bättre än kverulantens öde och skickade honom därför som kurir till självaste presidenten. Sannolikt hade Lincoln redan fått rekommendationen om att befordra Stohlbrand, för vid sammanträffandet började han tilltala svensken "general". Då Stohlbrand korrigerade det han säkert tog som symtom på presidentens trötthet, undfägnades han med svaret att från och med nu var han brigadgeneral. Denna möjligen utstofferade

berättelse beskriver alltså hur den forne sergeanten plötsligt blev den enda generalen bland svenskamerikanerna. Därmed blev general Stohlbrand nästan lika legendarisk som ingenjören John Ericson, som med sitt pansarskepp Monitor besegrade Merrimac på Hamton Roads 1862 och därmed påverkade sjökriget till nordstatssidans favör. Det mest heroiska svenska namnet i inbördeskrigets Amerika var dock varken Stohlbrand eller John Ericson utan översten för 20:e New York Volunteers Ernst von Vegsack, som var med vid en rad fältslag och efter det vid Fredricksburg 1862 i triumf red genom New Yorks gator i spetsen för sitt regemente.

Många av de svenska yrkesmilitärer som drogs till inbördeskrigets Amerika var adelsmän som Axel Silfversparre, vilken efter att ha kuggats vid artilleriläroverket i Marieberg tog avsked från armén och emigrerade. Med den synnerligen aktiva föreningen Svea i ryggen ställde också Silfversparre upp en frikår som han rekryterade i Illinois' svensksbygder. Äntligen erkändes han som officer och i februari 1862 mönstrade Silfversparres enhet in vid Illinois' Första Lätta Artilleriregemente. Elddöpet kom vid Shiloh, där den svenske artillerikaptenen blev omtalad för de många tekniska innovationer som gjorde hans batteri till ett av de mest framgångsrika i slaget. Enligt egen utsago avtackades han personligen av generalerna Sherman and Grant. Silfversparres krigarkarriär fick ett brått slut när han senare tillfångatogs och slängdes i det ökända koncentrationslägret Libby utanför sydstaternas huvudstad Richmond. Efter en tid lyckades Silfversparre på dubiösa vägar ta sig tillbaka till nordstatssidans, men den militära banan var nu slut. Istället ägnade sig den begåvade teknikern åt olika konstruktioner och ritade bl.a. en hängbro som sägs ha varit en av förlagorna när den berömda Brooklyn Bridge byggdes på 1880-talet.

Oscar Malmborg, C. L. Staël von Holstein och C. V. M. Ugglå är andra exempel på de många blåblodiga svenskar som gjorde militära karriärer, ofta med hjälp av de meniga landsmän som, om de överlevde, drog sig tillbaka med krigsveterans avsked. En god representant för de sistnämnda var den av Alf Åberg tydligen okände soldaten Olof Linnell, utvandrad 1852 från Linneryd till Chisago County, som tog värning vid Minnesotas "skogshuggarregemente" och var med i kampanjen mot siouxindianerna. Hur hans lunginflammation frälste honom från nesans att tjänstgöra vid avrättningen av indianledarna har Linnell skildrat i sina på Emigrantinstitutet förvarade levnadsminnen. Linnells kamrat, den från Furuby 1853 utvandrade Gustaf Adolf Glader, har Åberg däremot fångat upp när Gla-

der "dag och natt" skötte den i fältsjukan döende landsmannen Olof Liljegren.

Trots kraftigt numerärt underläge såg det länge ut som om sydstaterna skulle gå segrande ur historiens dittills blodigaste krig. Det nordstatssidan hade i form av ekonomiska resurser och befolkningsövertikt kompenserade sydstaterna länge med skickligare officerare och högre stridsmoral. Att strömmen av forna negerslavar mot norr i det läget organiserades i stridande förband är knappast förvånande. Men inte ens den regering som 1863 avskaffat slaveriet, var beredd att jämställa negersoldaterna med vit militär. Sydstatssidan å sin sida betraktade de färgade soldaterna som förrymda slavar och behandlade dem därefter. Bland de många svenskar som tjänstgjorde i nordstatssidans färgade regementen var löjtnanten från Älvsborgs regemente, Adolf Warberg, som 1862 rest till Amerika för att med hjälp av ett kungligt stipendium studera krigskonsten. Under krigets sista år, 1865 tjänstgjorde Warberg som överstelöjtnant vid ett regemente i Förenta staternas färgade kavalleri. De svarta soldaterna gjorde ett så fint intryck på honom att fördomarna försvann inför alla dessa "framstående egenskaper af duglighet".

Ulf Beijbom

Hjalmar Brantings mor

Nine Christine Jönsson & Paul Lindblom, *Lilla ljuva Viva!* Sthlm: Tiden, 1995. 352 sid. Personregister.

Makarna Lindblom gav 1987 ut en förtjänstfull biografi över Gustav Möller och Else Kleen (uppmärksammas på PHT samma år). Det arbete som här presenteras rör Emma, egentligen Ementia af Georgii, gift Branting och mor till Hjalmar Branting. Emma Branting är inte förbi-sedd av tidigare forskare. Om henne kan läsas i Nils Beyers utmärkta arbete *Den unge Hjalmar Branting* (1985) och hos Nils-Olof Franzén i dennes rätt omfattande *Hjalmar Branting och hans tid* (från samma år). Jönsson och Lindblom har spårat och brukat otryckt material som inte nyttjats av tidigare författare. Brev citeras, ibland med en utförlighet som går utöver den gängse och kanske rimliga. Viss släktforskning har bedrivits. Till tryckta belägg, endast redovisade i texten, hör sonens eget vittnesmål i Iduns julnummer 1920 under rubriken "Bekanta personligheter om sina mödrar", vidare Sonja Branting-Westerståhls artikel i *Tiden* 1960 nr 9 om sin farmor. Citat som används verkar ibland något tillrättalagda. Rena missförstånd förekommer. 'Gener. Honsal Tottie' i brev som fadern Gabriel Branting skriver hem från London 1841 (Tottie, Honsal i personregistret) avser svensk-norske generalkonsuln där Charles Tot-

tie, för övrigt farfar till Kalmarbiskopen Henry Tottie. Boken rymmer kritik mot högreståndskvinnornas liv på 1800-talet. Ett visst stöd finner författarna i Emma Brantings livsöde men anakronismer uppträder och framställningen övertygar inte alltid. Med nyfiken förvåning har författarna studerat adelsdöttrars villkor i dåtidens samhälle. De föreslår en reform i tiden: Kvinnan som sin ätts huvudman. Förändringar i namnlagen på senare år har efter deras mening gett ändrade förutsättningar.

Ätten af Georgii adlades 1818 och den som adlades var Emmas far, Carl af Georgii. Han var då lagman och blev senare rikshärold. Emmas bror kaptenen Evert af Georgii var under senare delen av sitt liv bosatt i Paris. Med honom utslocknade ätten på den manliga sidan 1890.

Pehr Henrik Ling, grundaren på sin tid av Gymnastiska Centralinstitutet, såväl som hans efterföljare som pionjär inom gymnastiken Lars Gabriel Branting var professorer. Båda fick känna av motstånd från läkare mot sina metoder. Branting blev föreståndare för institutet 1839 för tjugotre år framåt. I samband därmed gifte han sig 40 år gammal med den 22 år yngre Emma af Georgii. Äktenskapet blev barnlöst i 21 år och Emma hade uppnått 39 år då enda barnet, sonen Hjalmar föddes. Efter sonens födelse lät fadern bygga huset vid Norrtullsgatan. Äktenskapet antogs länge vara lyckligt. Gabriel Branting uppskattade sin makas musikaliska färdigheter. Hon gav uppmärksammade kammarkonserter. Till erkännandena hörde ledamotskap av Musikaliska Akademien. När Hjalmar hunnit bli nio år inträffade en kris i äktenskapet som växte till en skandal i det dåtida Stockholm med 100.000 invånare. Då krisen kom var Gabriel Branting 70 år gammal och hans maka 48. De hade varit gifta i 30 år. Den som gick emellan makarna var den från Hamburg inflyttade violinisten Jean Meyer, ett år yngre än Emma och redan två gånger gift. Kärleken "slår ner som fåglarna på den helige Franciskus armar över hela Emmas väsen", med författarnas målande beskrivning. Meyer hade anställts 26 år gammal som violinist i hovkapellet, där han med tiden avancerade till 2:e hovkapellmästare. Emma Branting och Jean Meyer konserterade tillsammans. Ståndsmässigt var Emma den överlägsna och författarna finner det rimligt att anta att detta var något som attraherade Meyer. Gabriel Branting var medgörlig och storsint. År 1869 skilde sig både Meyers och Brantings. Emma Branting och Jean Meyer flyttade ihop och Emma fick lov att ta med sig sin flygel. En vigsel ägde rum först 1872. Den följdes redan året därpå av skilsmässa och för Emmas del av omgifte med den forne mannen. Om hur sonen Hjalmar påverkades av dessa händelser förmår bokens författare endast spe-

kulera. Gabriel Branting, grälsjuk och intrigant som offentlig person, var en omtänksam far. Mildheten ärvde sonen efter modern. Men en källa från denna tid som ederas in extenso är ett brev av 1/6 1869 från läkaren Jakob Liedbeck ställt till Emmas bror Evert. Liedbeck, påverkad av tidsandan eller ej, finner henne sinnesrubbad.

Professor Gabriel Branting brukade göra utrikes resor ensam utan sin maka som länge fick nöja sig med utförliga resebeskrivningar. År 1871, då Hjalmar är elva år, reser far och son till Köpenhamn. Följande år beger de sig till Schweiz. Hjalmar blir tidigt resvan. När han är 17 år och har tagit studenten genomför familjen äntligen en gemensam utrikes färd med Paris som mål. Till hösten skulle Hjalmar börja studera i Uppsala. År 1878, vid 18, far den genom faderns omsorger rutinerade Hjalmar ut i Europa på egen hand. Han besöker S:t Petersburg, Berlin och Paris. Astronomen professor Hugo Gylden, en vän till familjen, övar inflytande över hans val av studievägar. En av Hjalmars kamrater i Uppsala är Harald Sohlman. Med tiden skall han liksom sin far bli redaktör för Aftonbladet. Kamratens mor änkefru Hulda Sohlman träder välgörande i moders ställe och omhuldar honom. Författarna ger belägg för Emma Brantings neurotiska sinnesstämning under hennes sista tid.

Med några månaders mellanrum förlorade Hjalmar Branting sina föräldrar. Emma och Gabriel avled 1880 resp. 1881. Jean Meyer hann med tiden ingå ett fjärde äktenskap och efterlämnade talrika barn. Pensionerad från kapellet levde han till 1894.

Åke Lilliestam

En lärd ädling från förra århundradet

Ett kvartsekel har gått sedan doktorsexamen infördes. Den avhandling som där skulle utgöra huvudmomentet förutsattes icke utgöra ett 'mästerprov', en diger, avrundad monografi, utan ett 'gesällprov', en smal studie av ett avgränsat problem, gärna inom ramen för ett större forskningsprojekt. Det är svårt att lägga sig längre från detta ideal än vad Lars Sellberg gör med sin doktorsavhandling *Av kärlek till Fosterland och Folk. Gabriel Djurklou och dialektforskningen* (Institutionen för idé- och lärdomshistoria. Uppsala universitet. Skrifter nr 11. Uppsala 1993. 482 s).

Friherre Nils Gabriel Djurklou (1829–1904) är en intressant företrädare för den amatörism som ännu under senare 1800-talet spelade en viktig roll i det vetenskapliga livet vid sidan av och i mer eller mindre harmoniskt samarbete med den nya professionalismen. Efter sex glada år i Uppsala med vidsträckta, planlösa studier drog han sig med en kansliexamen tillbaka till

det fäderneärvda lilla Sörby säteri i Närke. Den ställning av landskapets grand old man han småningom förvärvade är knuten till två livslånga företag: han var den drivande kraften i Hjälmarens och Kvismarens sjösänkingsbolag, som genomförde den största nyvinning av odlingsbar jord som Sverige skådat; han var stiftaren (1856) och eldsjelen i Föreningen för Nerikes folkspråk och fornminnen. Djurklou såg som den stora uppgiften – programmatiskt framställd i "Ur Nerikes folkspråk och folkliif" (1860) – att med folkets hjälp rädda den döende folkliga kulturen. Fornminnen och ortnamn skulle inventeras och dokumenteras, folkets språk och seder, sägner, minnen och dikt skulle samlas. Ett ideellt arbete skulle under beskydd av Vitterhetsakademien – som Djurklou hade ett spänningsfyllt förhållande till – utföras av fornminnesföreningar över hela landet, där de högre bildade sökte upp de folkliga traditionsbärrarna. Redan under Djurklous livstid stod det klart att denna modell ur vetenskapens synpunkt inte hade framtiden för sig; men föreningarna förblev ett viktigt led i bildningslivet.

Djurklou var själv tidigt – stolt, med ett stänk av bitterhet – medveten om sin egenart och begränsning:

Jag är endast en samlare, en privilegierad eller rättare sagt af auktoriteterna tills vidare tolererad antiqvarisk stöfvere, som väl får gifva ett s.k. ståndskall, då något af intresse upptäckes, men ej får vidare utsträcka min verksamhet, om jag äfven kunde det, hvilket jag dock mer och mer finner vara en flygt högre än vingarna bära. (s 301; till Hans Forssell 1869)

Vid denna tid var han på osäkra villkor Vitterhetsakademiens antikvitetsintendent med inventerande uppgifter över landet.

Att vetenskapligt behandla en sådan mångfrestare innebär uppenbara svårigheter. En begränsad insats har tidigare gjorts i form av en i omarbetat skick publicerad licentiatavhandling om folkloristen Djurklou (Britt-Marie Insulander 1967, 1969). Detta förefaller vara ett väsentligt och hanterligt ämne, både emedan Djurklou här gjorde sin mest bestående insats – med *Sagor och Äfventyr, berättade på svenska landsmål* (1883 – och eftersom han här inte i så hög grad konfronterades med den akademiska vetenskapen.

Annorlunda med forskningen i folkspråket. Under Djurklous studietid på 1850-talet bedrevs i Uppsala ingen undervisning i de nordiska språken. Det stora arbete som vid denna tid utfördes, J E Rydqvists Svenska språkets lagar, skedde utanför universitetet i Svenska akademiens regi. När senare genom Adolf Noreen, J A Lundell och andra dialektforskningen vetenskapligt etablerades och utvecklades, skedde

detta efter teorier och metoder som alltmer skilde sig från de äldre amatöristiska som tillämpades av Djurklou och hans upptecknare. De två leden i avhandlingens undertitel "Gabriel Djurklou och dialektforskningen" låter sig därmed allt sämre samsas.

Hur Sellberg löst detta problem bör återges med hans egna ord:

Syftet med denna avhandling är att (1) att (!) tillsammans med biografiska fakta redovisa Gabriel Djurklouss (!) tankar om dialekter och dialektforskning, (2) att försöka sätta in dem i relation till hans tänkande i övrigt, (3) att beskriva dialektforskningens idénnehåll vid olika tider och därmed dess utveckling, (4) att sätta Djurklous tänkande i relation till dialektforskningen och dess utveckling och (5) att säga någonting om dialektforskningens beroende av sin samtid. Syftet är alltså huvudsakligen deskriptivt och internalistiskt.

Om sitt arbetssätt meddelar författaren att han inte velat "ägna utrymme åt att referera sekundärlitteratur på området", varför "avhandlingen till absolut övervägande del bygger på primärmaterial, Djurklous skrifter och brevväxling samt andra samtida källor. Den är traditionell och gammaldags i den meningen att i stor utsträckning försökt (!) låta fakta tala för sig själva."

Det utnyttjade arkivmaterialet, redovisat in i detalj, är stort, viktigast Vitterhetsakademiens Antikvarisk-topografiska arkiv, Djurklouska familjearkivet i Ridderhuset samt Djurklous personliga arkiv i Örebro länsmuseum. Också det samtida trycket är omfattande, tyvärr oöverskådligt redovisat inom en 20-sidig förteckning över "Tryckta källor och litteratur".

Att disponera en framställning efter ovanstående syfte och metod kan inte vara lätt. Författaren har valt ett kronologiskt framställningssätt där han i ömsom stora och små kapitel växlar mellan sina två föremål: kap I Gabriel Djurklous uppväxt och skolgång; kap II Dialektforskningen vid Uppsala universitet I; kap III Djurklous fjorton terminer i Uppsala; kap IV Att etablera dialektforskningen; kap V Djurklou och dialektforskningen i Närke; kap VI Hemliv och hovliv – representationsreformen; kap VII Antikvitetsintendenten, osv. Någon förbindande tråd är här svår att finna.

Effekten ökas av den deklarerade avsikten att inte arbeta med "sekundärlitteraturen" – dvs tidigare forskning – utan direkt med "primärmaterial". Detta sker utan tillbörlig sovring och ger till resultat ett oändligt refererande och faktameddelande, grundligt belagt med noter. Fakta får verkligen "tala för sig själva" utan stöd av föregångares eller författarens egna reflexioner, analyser, jämförelser och synteser. Att kalla detta "traditionellt och gammaldags"

är inte att göra tidigare avhandlingsförfattare rättvisa.

Det säger sig själv att en sådan bok måste innehålla ett väldigt persongalleri, sammansatt ur högst skiftande kategorier. Det blir dess värde genom författarens benägenhet för rena namnlister. Så ger Djurklous skolgång i Uppsala lyceum anledning att räkna upp hela kollegiet och hans tjänstgöring som kammarherre hos Karl XV:s gemål Lovisa tillfälle att ge namnen i drottningens hovstat. Det personregister som nu saknas skulle ha blivit omfattande.

Herman Schück

Ett kluvet folk

Vad händer med ett folk när det blir delat av en folkvandring? Hur ser spänningsfältet mellan de två delarna ut, vilken social och kulturell gemenskap skapas av utvandrarerna och hur relaterar de sig till ursprungslandet? Hur ser hemmasittarna på sina utvandrare fränder? Uttömmande svar på dessa komplexa frågor ger den svenskamerikanske historikern Arnold Barton i *A Folk Divided: Homeland Swedes and Swedish Americans 1840–1940* (Studia Multiethnica Upsaliensia, 1995). Utan tvekan måste denna bok på över 400 tättryckta sidor betraktas som den produktive professor Bartons magnum opus.

Bakom analysen av det kluvna folk som vår amerikamigration gav upphov till, ligger ett kolossalt intellektuellt utvarp som hämtats ur tusentals böcker och tidningar. Få utvandrargrupper producerade mer trycksaker än svenskamerikanerna och den flitige Barton tycks ha hunnit med att läsa nästan allt. Härtill kommer den förvånansvärt omfattande litteratur som rikssvenska amerikaresenärer lämnat efter sig. På basis av ett läsestoff som mer utmärker sig genom kvantitet än kvalitet har Barton målat ett unikt, skundom färgstarkt, porträtt av det kluvna folket. Förvisso är det sant att invandrargemenskapen Svensk-Amerika liksom den segdragna amerikadebatten härhemma tidigare analyserats av framstående forskare som Nils Runeby och Harald Elovson, men detta är första gången som hela det transatlantiska kraftfältet skärskådas, både från väst och öst. Före Barton har mycket litet skrivits om hur svenskamerikanerna utvecklade sin hatkärlek till gamla landet. Idén att fånga den intellektuella historien kring emigrationsepoken fick Barton inte förvånande av en etnolog, Albin Widén, förbisedd banbrytare för forskningen kring svenskamerikanska förhållanden och litterär föregångare till Vilhelm Moberg.

Den folkvandring som fram till 1930 skulle föra 1,2 miljoner svenskar över Atlanten, blev möjlig sedan de lagliga emigrationshindren

avskaffades 1840. Följande år trycktes den första emigranthandledningen av *Aftonbladet* och "den svenska emigrationens fader" Gustaf Unionius utvandrade med hustru och några studentkamrater från Uppsala till ett arkadiskt nybygge i Wisconsin. Fyra år senare reste den intellektuelle jordbrukaren Peter Cassel med ett tjugotal andra östgötar från Kisa till vad som skulle bli det första svenska nybygget väster om Missisippifloden, och 1846 inledde profeten Erik Jansson och hans lärjungar en intensiv kedjeemigration från Mellan-Sverige till Bishop Hill i västra Illinois. De ca 1.500 "jansare" som flydde statskyrkoförtryck och oår, kom att förbåda den massemigration som blev verklighet efter nödåren 1867 och 1868. Från 1880-talet och fram till första världskriget rullade amerikautvandringen fram som en självgenererande lavin. Det var under dessa stora emigrationsdecennier som Svensk-Amerika slog ut i sådan blom att många menade att den rikssvenska kulturen skulle utmanas av den svenskamerikanska. Radikaler som August Strindberg och hans kamrat i Röda rummet, svenskamerikansaren Isidor Kjellberg, såg emigrationen som en bekräftelse på att Sverige var ett tjuvsamhälle och att en transatlantisk enkelbiljett ingick i den mänskliga utvecklingen. Andra som emigrationsutredaren Gustav Sundbärg eller kolleggrundaren David Nyvall i Chicago, menade att amerikafebern var en del av vår nationalkaraktär. Otaliga pennor broderade vidare på det gamla temat om den utlandsförblindade svensken.

Det rikssvenska intresset för Amerika har rötter i stormakternas koloniala experiment kring Delawarefloden. På 1750-talet skildrade pastor Israel Acrelius kyrkolivet i Nya Sverige, medan linnélärjungen Pehr Kalm skapade lärodomshistoria med tre volymer om sina upptäcktsresor i Nordamerika. Under det följande seklet ventilerades Amerika främst i kaffedof-tande läsesalonger samtidigt som republiken i väster blev slagträ i tidningsdebatter mellan konservativa och liberaler. Folklig angelägenhet blev USA först med emigrationen.

Emigrationspionjärerna Unonius, Cassel och "jansarna" var flitiga brevskrivare och deras amerikabrev trycktes ofta i tidningarna. Breven från den fördomsfrie akademikern Unonius passade det liberala *Aftonbladet* och efter återkomsten till Sverige 1858 utav han sina *Minnen*, den mest läsvärda amerikaskildringen på svenskt språk. Cassels lockande brev trycktes först i den emigrationsvänliga *Östgöta Correspondenten* och samlades 1846 i en av våra tidigaste emigranthandledningar. Mellan 1849 och 1855 utkom inte mindre än nio emigrantguider, ett symptom på att emigrationsindustrin börjat inmuta Sverige.

Också det etablerade Sveriges amerikaintresse sprorades av emigrationen. Allt fler opinionsbildare reste över Atlanten för att lära, iakttä och berätta. Samtidigt tilltog strömmen av tekniker och affärsmän som inte bara praktiserade eller gjorde affärer utan också skrev för tidningarna eller publicerade amerikaböcker. Den accelererande resursavtappning som massmigrationen innebar, gav förvånansvärt svag återklang i riksdagen. Ett pikant undantag utgör riksdagsmannen Albert Lindhagens motion om att svenska emigrantagenter borde stationeras på strategiska platser i USA för att vägleda utvandrarna till Minnesota och andra stater som kunde utvecklas till ett amerikanskt Skandinavien. Enligt Lindhagens resonemang var emigranterna en resurs för moderlandet, ett slags fredliga kulturockupanter i Mellanvästern. Motionen ansågs inte mins utrikespolitiskt omöjlig men kom att inspirera Lindhagens socialdemokratiska son Carl i samband med vår sista emigrationstopp 1923. Lindhagens idéer fick återklang hos en rad mer eller mindre nationalromantiska amerikaresenärer som Ernst Beckman och Carl Sundbeck. Samtidigt försöks synen på utvandrarna från beklagande nedlåtenhet till uppskattning och stolthet.

När skolmannen och journalisten Beckman 1876 deltog i invigningen av Augustana College i Rock Island tyckte han att det var ett nytt Uppsala som grundats på prärien intill Mississippifloden och hos de svenska farmarna upptäckte han de nordiska dygder som förtvinade därhemma. Ett kvartsekel senare genomkorsades Svensk-Amerika av den lågande storsvensken Carl Sundbeck som övertygades om att svenskamerikanska plogar skapade ny hjältehistoria. I Sundbecks böcker framträder Svensk-Amerika närmast som en svensk provins i USA, ett slags återuppståndet Nya Sverige eller återvunnet Vinland. Mycket av dylikt tankegods med rötter i det nationalromantiska 1890-talet fick resonans hos Vilhelm Lundström när han ville engagera alla svenskättlingar, från Estland och Finland i öster till Amerika i väster, i en allsvensk rörelse. 1907 hade den märklige latinprofessorn grundat Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet och i föreningsorganet Allsvenskt samling gick han efter första världskriget till storms mot Augustanasynoden och andra svensk-amerikanska organisationer som inte tillräckligt energiskt stod emot amerikaniseringstrycket.

Under den svenskamerikanska kulturgemenskapens blomningstid med tusentals kyrkor och föreningar, hundratals svenskspråkiga tidningar, otaliga sociala inrättningar, colleges och en lång rad Swede Towns, verkade det som om alla skrivande svenskar ville besöka och skildra kusinerna i väster. Den tidigare dominerande

raden av välvilliga amerikaskildringar bröts nu av mer kritiska observatörer som socialdemokraten August Palms ögonblicksbilder från sekelskiftet eller den konservativa lektor P. P. Waldenström på predikorena bland Amerikas missionsvänner 1889. Den överväldigande majoritet svenskamerikaner som stod utanför missionsförbundet, blev upprörda över Waldenströms mäsrande ton. Utan att kunna ett ord engelska strödde han sina törnen och liknade USA vid en förmögen, nervös och utstofferad dam på klackar som får henne att verka större än vad hon verkligen är.

Allteftersom den svenskamerikanska kulturkretsen vidgades började olika opinionsbildare besöka fädernas land. Bland de mest välartikulerade var journalisten Ernst Skarstedt och kollegegrundaren Carl A. Swensson. Sverigeupplevelserna gav ibland bitter eftersmak som när radikalen Skarstedt återkonfronterades med sin konventionella professorsfamilj. Ofta klagade de svenskamerikanska observatörerna på inskränkthet och råhet, inte minst i damsällskap. Detaljrikast och genomgående mest positiv var den i USA födde C. A. Swensson som 1891 publicerade den första stora svenskamerikanska boken om Sverige, en succé som förledde honom till att återkomma 1898 med en betydligt ofräscharare sverigeskildring.

I övertygelsen att Svensk-Amerika skulle bli en permanent företeelse utformades en svensk-amerikansk ideologi. Tanken var att öka motståndskraften i den angloamerikanska smältdegeln och ingjuta tillförsikt i invandrarsamhällets tävlan mellan olika etniska grupper. Den främste utformaren och spridaren av den svenskamerikanska självhävdeles evangelium var den kyrkligt anknuten redaktören Johan Enander som redan till USA:s 100-årsjubileum 1876 publicerade en amerikansk historiebok för det svenskamerikanska folket. I denna och en lång rad följande skrifter hävdades att svensken tillhörde USA:s äldsta och mest eftertraktade invandrargrupper. Enander pekade på Nya Sverige som grundats endast 18 år efter pilgrimsfädernas ankomst och Leif Eriksons Vinland, där säkert svenskar varit med. Enligt Enander hade t.o.m. det amerikanska frihetsbegreppet nordiska rötter. Johan Enanders filiofetism kom att färga tankelivet också i kretsar som relaterade sig till andra trossamfund än Augustana eller t.o.m. var fiendliga till "prästvåldet" i Svensk-Amerika. Den romantiskt färgade svenskamerikanismen fick sin sista blomningstid när Nya Sverige-epokens utforskare, professor Amandus Johnson anlade sitt svenskamerikanska museum på mark som tillhört Nya Sverige i den amerikanska självständighetsförklaringens Philadelphia.

Emigrationen krympte till en rännil efter depressionsåret 1929, då dessutom det nya kvoteringsystemet endast tillät 3 314 svenska invandrare om året. Betydelsen av den svensk-amerikanska gemenskapen blev särskilt märkbar under depressionsåren då föreningslivets sociala dimensioner fick spelrum som aldrig förr. Visserligen hade svenska språket varit på reträtt sedan 1914 och föreningarnas medlemstal i ständigt dalande, men arbetslösheten och nöden fick det organiserade Svensk-Amerika att sluta sig samman och utveckla sina resurser. 1930-talet var också F. D. Roosevelts, The New Deals och den nationella återhämtningens decennium, en tid då Sweden: The Middle Way lyftes fram som ett ideal och "Den nya givens" arkitekter tog intryck av folkhemsbygget. Det nya sverigetresset fick t.o.m. presidenten att leta fram svenska anor. På trettioåret blev dessutom Greta Garbo, Jussi Björling och Carl Milles celebriteter i USA. På tröskeln till ett nytt världskrig fylldes därför de etniskt medvetna svenskamerikanerna med ny tillförsikt.

Vilhelm Berger, Johan Persson, Ernst Skarstedt och andra svenskamerikanska analytiker såg emigrationen som en förutsättning för vitaliteten i den svenskamerikanska kulturutvecklingen. Invandrarkulturens beroende av moderlandet har också framhållits av moderna emigrationsforskare. Det är dock inte givet att emigranternas värld måste uppleva ragnarök. När Arnold Barton i slutkapitlet överblickar det halvsekel som gått sedan 1940 blir slutsatsen att den svenskamerikanska kulturgemenskapen, om ock i betydligt krympt skick, har bestått och utvecklas. Det sedan 1972 verksamma Swedish Council of America samordnar t.ex. långt över hundra svenskamerikanska organisationer. Den ömsesidiga speglingen av Sverige i Amerika och Amerika i Sverige fortgår och fyller tidningar och böcker. Det Sverige som sedan 1945 öppnat sig för lika många invandrare och invandrarättlingar som de 1,2 miljoner amerikamigranterna, bygger i oanad grad på transatlantiska erfarenheter.

Ulf Beijbom

Från Calmare Nyckel till Vasaloppet

Vilka minnesmärken har över miljonen svenska utvandrare lämnat efter sig i Amerika? Den som rest i svenskbygderna har kanske funderat över ortnamn som Lindstrom och Vasa, varför Gunnar Wennerberg står staty i Minneapolis, eller vad som döljer sig bakom Peterson Avenue i Chicago eller svensk klingande namn på sjukhus och byggnader. Under rundresans gång har man ofta stannat inför plaketter över berömda svenskamerikaner, gått in i svenskamerikanska kyrkor eller besökt museer och hembygdsgårdar

med "Swedish" som prefix. Efter femton års forskande från kust till kust har collegeprofessorn och svenskamerikanen Alan H. Winqvist redigerat sina anteckningar och bilder till den magnifika Swedish American Landmarks. Where to go and what to see (Swedish Council of America. 1995). Som sig bör är denna uppslagsbok över svenskamerikanernas materiella kulturskatt klädd i läckert blågula pärmar. 36 stater har berörts av inventeringen och tusentals minnesmärken beskrivs i koncisa och inte sällan medryckande texter. Allt är ordnat alfabetiskt efter landsändar och stater. På detta sätt har vi inte bara fått en unik kulturhistorisk sammanställning utan också en handbok för dem som under emigrationsjubileets 1996 vill resa i våra utvandrares kölvatten.

Winqvist redovisar rader av för gemene man lika okända som roande fakta. Visste ni t.ex. att färgerna i Philadelphias blågula stadsflagga är ett arv från Nya Sverige 1638-55, då delar av den blivande miljonstaden låg på svensk mark? Att pionjärtidens ofta knuttimrade blockhus anses ha introducerats av svenska emigranter och att en sådan Swedish log cabin stor i Fort Christina State Park i Wilmington, nära stället där Calmare Nyckel och Fogel Grip ankrade den 26 mars 1638 och där Carl Milles Nya Sverigemonument invigdes av president Franklin D. Roosevelt och kronprins Gustav Adolf den 27 juni 1938? Runtom i USA minner andra blockhus om svenska pionjärer, t.ex. i Austin, Texas. Från sin ankomst till Texas 1848 och till inbördeskrigets slut 1865 bodde här Gustaf Palm, bror till bibliofilen "Sir" Swante Palm, som på sätt och vis lade grunden till Texasuniversitetets bibliotek, och morbror till kolonigrundaren S. M. Swenson. Exakt hundra år senare flyttades timmerstugan till Zilker Park och förvandlades till ett museum över S. M. Swenson och hans "texasmålningar". I den stad som tack vare Swenson blev centrum för Texas enda svenskkoloni, finns många andra svenskminnen som Charles Lundberghs bageri från 1870-talet eller den vackra Gethsemanekyrkan från 1883.

Som sig bör stöter man på särskilt många svenskminnen i och kring Minneapolis - St. Paul. I dessa tvillingstäder har svenskar grundat tre sjukhus, fyra akademier och colleges, förutom hundratals kyrkor, föreningar och andra sociala och kulturella inrättningar, t.ex. det 1929 av tidningsmiljonären Swan Turnblad instiftade American Swedish Institute eller Curtis L. Carlson School of Management på Minnesotauniversitetet. 1898 startades i Minneapolis ett Swedish Hospital som existerade fram till 1970. En skylt på en husfasad minner om det ena av drygt tioåttio århundradet svenskamerikanska sjukhus. Flera är verksamma än idag som det i Rockford eller Swedish Hospital i Seattle, grundat 1910, sedan

tio svenskar satsat tusen dollar var på Nils August Johansson, emigranten och gruvarbetaren som utbildade sig till läkare och cancerforskare. Swedish Hospital är numera Seattles största sjukhus.

Den första gemensamhetsbyggnaden i en svensk koloni blev en kyrka, oftast med lutherska förtecken. Några av Amerikas äldsta församlingar grundades av svenska präster i Nya Sverige och flera som Old Swedes Church i Wilmington eller Philadelphias äldsta kyrka, Gloria Dei Church, räknas som nationella relikter. Mount Olivet i Minneapolis med sin gotiska kyrka och Lina Sandell-statyn anses vara Amerikas största lutherska församling. I samma stad ligger det omtalade Missionstaberaklet som väckelsepredikanten E. A. Skogsbergh och hans sjungande assistent A. L. Skoog på 1880-talet gjorde till Svensk-Amerikas mest besökta kyrka. Karisman kring dessa män inspirerade missionsvännerna till att bygga ett tabernakel med 2 500 sittplatser. I varje svenskstad kan vi beskåda liknande manifestationer av de kyrkliga ledarnas förmåga att vädja till landsmännens öfvervilja. Historiskt mer gripande än de katedralliknande kyrkorna i Rockford, Worcester och Jamestown, ofta med namnet First Lutheran, är bönhuset från pionjärtiden som Jenny Lind-kapellet i Andover, Illinois eller kyrkorna runt den vindpinade "Svenska landsvägen" i New Sweden, Iowa, som blev det första svenska nybygget väster om Mississippifloden.

Alan Winquist har vandrat runt på åtskilliga av de otaliga begravningsplatser som svenskar anlagt eller kommit att dominera. Själv brukar jag kontempera i timmar på svenskamerikanska kyrkogårdar som Rosehill, Graceland och Oak Hill i Chicago, den underbart vackra Scandinavian Cemetery i Rockford eller de lantliga kyrkogårdarna på prärien eller vid Chisago Lakes glittrande vatten. De pampiga gravstenarna, ofta med skulpturala utsmyckningar och svenska inskriptioner ger ett oförglömligt intryck. De svenska spåren i Amerika tycks ha blivit särskilt påtagliga i dödens närhet.

Stora personligheter och berömdheter har kommit att prägla många svenskamerikanska minnesmärken. Blomsterkungen Carl von Linné fick unik betydelse som symbol för svenskheten i Amerika. Det mest berömda linnémonumentet invigdes 1891 i Lincoln Park i Chicago. Enligt den främste tillskyndaren, redaktören Johan Enander skulle statyn tjäna som ett altare för svenskamerikansk självkänsla. 1937 sattes Carl J. Nelsons Linnébyst upp i Carl von Linné Elementary School i det gamla svenskområdet på Chicagos norr och 1983 placerades en staty av den botanisierande Linné i stadens botaniska trädgård. På Gustavus Adolphus College i Minnesota har ett Linneaus Arboretum anlagts.

Betydligt äldre, från 1882, är Linnean House, den största och vackraste drivhusanläggningen i Missouri Botanical Garden.

Just i St Louis aktualiseras flera svenskamerikanska storheter. Utanför den pampiga Union Station brusar och porlar ett av Carl Milles största monument, "Flodernas bröllop", där sammanflödet av Mississippi- och Missourifloderna skildras som ett kärleksmöte mellan en manlig och en kvinnlig vattendemon. Många andra fantasieggande Millesskulpturer träffar man på från kust till kust i USA och ofta är de i det mammutformat amerikaner älskar. Den näst Millesgården största samlingen av skulptörens verk finns i Cranbrookakademien i Michigan, där Milles undervisade mellan 1931 och 1951.

Den svenskamerikanske hjälten framför alla andra, Charles Lindbergh Jr, hedras med en byst i en av St Louis parker. Här glömmes man inte att Lindbergh i sin tur hyllade St Louis genom att döpa sitt plan till "Spirit of St Louis". Flygvapnet i original hänger på det nationella flyg- och rymdmuseet i Washington DC och i San Diego – staden där planet byggdes – finns en replik. I Little Falls, Minnesota kan man besöka Lindberghs barndomshem och på Long Island påminner den svenskamerikanska festplatsen, Lindbergh Park, om att i närheten ligger fältet varifrån soloflygningen inleddes den 20 maj 1927. Flera flygfält har fått namn efter atlantflygaren, som Lindbergh Field i Springfield, Illinois. I St Paul står det senaste Lindberghmonumentet, skulptören Paul Granlunds tolkning från 1985 av pojken och flygaren. Lindberghs grav ligger på en naturskön kyrkogård i det fjärran Hawaii.

Amiralen i inbördeskriget Charles Dahlgren, ingenjören John Ericsson och författaren Carl Sandburg är andra märkesmän som elektrifierat det svenskamerikanska egot. På amerikanska marinakademien i Annapolis ligger Dahlgren Hall med porträtt på amiralen jämte uniformer, rock, pärlbesatt svärd och modeller av hans berömda kanoner. Man får också veta att tre krigsfartyg uppkallades efter honom. Statyer över den likaledes genom inbördeskriget berömda John Ericsson står i Washington DC och i Battery Park i New York. En stor samling av Ericssons ritningar och modeller är utsälda på sjöfartsmuseet i Fort Monroe, inte långt från Hampton Roads, där det berömda slaget mellan Ericssons pansarskepp Monitor och Sydstaternas Merrimac stod. På samma museum påminns man också om amiralen Dahlgren.

Den av svenska invandrare födde men aldrig på svenska författande Carl Sandburg har fått nationella minnesmärken, dels genom barndomshemmet i Galesburg i Illinois gamla svenskbygd, dels genom gården i Flat Rock i North Carolina, dit Sandburg flyttade 1945.

Bägge är nationalmonument och museer. Chicagopoeten hugfäst i Chicago genom Carl Sandburg Village. En av de många Sandburgbysterna står på American Swedish Historical Museum i Philadelphia. Sandburgs hyllning till de svenska pionjärerna har graverats på en bronsplakett i Erlander Home Museum i Rockford, ett annat av USA:s svenskamerikanska museer.

Många mindre monumentala men desto intressantare personer och händelser sporrar läsaren genom Winquists blågula bok. Att följa honom in på skogsbrandsmuseet i Hinckley, Minnesota är mödan värt. Första september 1894 utbröt en av historiens värsta skogsbränder, då större delen av skogarna i Pine county brändes ned och 418 människor, varav flera svenskar, omkom. Den bästa ögonvittnesskildringen skrevs på svenska av Gudmund E. Åkermark. Man gör också gärna Winquist sällskap på Vasaloppet andra söndagen i februari i Mora, Minnesota. Med sina 58 kilometer är det USA:s näst längsta skidtävling. I det samhälle som grundats av dalfolk står inte Gustav Vasa staty men väl skidlöparen Ole och Minnesota-Moras berömda kranskulla. Vasaloppet Cross Country Ski Race med anor från 1973 är ett vackert exempel på hur levande det svenska arvet i Amerika kan vara.

Ulf Beijbom

Första kammaren byggde landet

Torbjörn Nilsson. *Elitens svängrum. Första kammaren, staten och moderniseringen 1867–1886* (Stockholm Studies in History 50; Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1994, 321 s., ill., personreg.).

Den segrande vänstern, frisinnade och socialdemokrater, har format eftervärldens bild av riksdagens första kammare under rösträtts- och valbarhetsstreckens tidevarv 1867–1918. Det är bilden av en konservatismens och reformmotståndets högborg.

Synen på första kammaren som i allo ett värn för det bestående grundar sig på kammarens exklusiva sociala sammansättning – betingad av de stränga valbarhetsbestämmelserna – och på kammarmajoritetens obestridligen konservativa hållning i maktpolitiska frågor. Men politisk konservatism sammanhänger inte nödvändigtvis med motstånd mot samhällets modernisering i andra avseenden, dvs. mot tillämpning av rationell organisation, teknisk utveckling och vetenskaplighet. Hur ställde sig det svenska överhuset till det framväxande industrisamhällets behov av utbyggda kommunikationer, tidsenlig lagstiftning och effektivare förvaltning? Frågan har inte tidigare undersökts vetenskapligt.

Torbjörn Nilsson belyser första kammarens näringspolitiska profil under de inledande tjugo

åren av dess tillvaro genom att skärskåda behandlingen av tre sakområden. Det första är skogsfrågan, dvs. frågan om åtgärder för att hindra skogsskövling och främja ett ur samhällsekonomisk synvinkel rationellt skogsbruk. Det andra är vattenrätten. I moderniseringen av vattenrättsens bestämmelser om dikning, flottning och vattenverksreglering kolliderade jordägarnas, vattenverksägarnas och trävaruindustrins intressen. Det tredje sakområdet är frågan om kommerskollegiets uppgifter sedan den gamla näringsregleringen avskaffats. Som Nilsson visar var 1870- och 80-talens förstakammarmajoriteter anhängare av statliga skogsregleringar i samhällsekonomiskt syfte och av en vattenrätt som gynnade industrialisering och effektivare jordbruk. De ville också omforma kommerskollegiet till ett modernt ämbetsverk till stöd för näringslivet. Nilssons analys av periodens första kammare i dess egenskap av näringspolitisk arena visar en samhällselit av höga ämbetsmän, finansmän och godsägare, som främjar samhällets modernisering och inte väjer för statlig intervention till samhällsekonomins båtnad. Den bondedominerade andra kammaren bidrog i mindre grad, menar Nilsson, till samhällets modernisering (s. 267).

Nilssons undersökning av "den första första kammaren" tjäns inte ett inskränkt politisk-historiskt ändamål. Ett överordnat syfte kan sägas vara att bidra till den vetenskapliga diskussionen om samhällets förändring under kapitalismen. Därvid anknyter Nilsson (s. 135 ff.) till Rolf Torstendahls inflytelserika modell av samhällsutvecklingen i Västeuropa, där åren 1840–1890 utgör den klassiska kapitalismens fas, vilken närmast följs av den organiserade kapitalismen 1890–1930. Den förstnämnda fasen kännetecknas enligt modellen av en liberal ekonomi, som förlitar sig på marknadskrafterna; förbindelserna mellan staten och industrin hålls på en låg nivå. Den organiserade kapitalismen (begreppet har hämtats från tysk forskning) skulle däremot kännetecknas av att staten tog allt större ansvar för medborgarna och näringslivet. Nu menar Nilsson, på grundval av sin näringspolitiska förstakammarstudie, att Torstendahls modell underskattar statens roll under den klassiska kapitalismens epok. "Snarare är det beskrivningen av statens agerande under modellens nästa fas som påminner om mina resultat" (s. 268 f.). Än hårdare kritiserar Nilsson Svenbjörn Kilanders empiriska undersökning – gjord utifrån Torstendahls modell – av den svenska statsuppfattningen under 1800-talets andra hälft.

Hur har då Nilsson löst sina uppgifter? Hans analys av första kammarens näringspolitik är klagörande och fruktbar. Det är uppenbart att hans resultat är relevanta för diskussionen om

Rolf Torstendahls modell av kapitalismens utveckling, likaså att de pekar mot ett ifrågasättande av modellen. Men resultatens räckvidd är inte sådan att de i sig kullkastar den torstendahlska modellen, som gäller Västeuropa som helhet och inte kan väntas utgöra en precis abstraktion av utvecklingen i varje enskilt land, t.ex. Sverige.

Recensenten undrar för sin del om det är meningsfullt att överhuvudtaget räkna med någon period av "klassisk kapitalism" just i Sverige. Den gamla statliga näringsregleringen kan sägas ha slutgiltigt avvecklats först med 1864 års näringsfrihetslagstiftning. Då pågick sedan tio år – och den skulle pågå länge än – utbyggnaden av statens järnvägar. Samtidigt anlades enskilda järnvägar – efter tillstånd i varje enskilt fall av Kungl. Maj:t och med stöd av stora statliga lån redan under 1850- och 60-talen. Det var en enorm näringspolitisk satsning av regering och riksdag. Med 1870-talets accelererande industrialism följde sedan, som Torbjörn Nilsson framhåller i föreliggande arbete, nya statliga initiativ till stöd för näringslivet. När skulle egentligen den klassiska kapitalismens tidevarv ha inträffat i vårt land?

Vad gäller riksdagens inre liv innehåller Nilssons arbete en mängd nya och intressanta rön, inte minst om första kammarens partiväsande. Förhållandet mellan kamrarna får också en ny belysning. Man skulle gärna se att Nilsson vidareförde sin studie med en undersökning av samspelet mellan förstakammarmajoriteten och dess samarbetspartner i andra kammaren, "intelligensen" och centern.

Som ovan framgått är Torbjörn Nilsson en forskare som inte väjer för polemik. I ett avseende tycker jag dock att han är onödigt eftergiven. Efter att beträffande perioden 1867–1886 ha gendrivit litteraturens beskrivning av första kammaren som "motståndare till alla reformer" godtar han utan vidare att karakteristiken stämmer fr.o.m. 1880-talets slut (s. 268). Antidemokratisk var kammaren både före och efter 1887, men var den under det senare skedet också antimodernistisk – emot rationell organisation, teknisk utveckling och vetenskaplighet? Det kan väl knappast tas för givet.

Ifråga om användningen av personhistorisk metod är Nilssons undersökning av intresse. Främst vill jag peka på att han fördjupar analysen av de ideologiska brytningarna i kammaren genom klagörande närstudier av den politiska åskådningen hos tolv av dess ledamöter (s. 225 ff.). Bland dem är de ledande statsinterventionisterna Axel Bergström och Eric Sparre. I ett annat avseende är det personhistoriska handlaget mindre säkert. På flera ställen bygger Nilssons resonemang på uppgifter om riksdagsledamöternas yrken eller titlar (s. 56 ff., 79, 109,

166 ff.). Härvid har han ömsom använt tidigare forskares uppgifter, ömsom gjort egna sammanställningar. Dessa bygger omväxlande på biografiska uppslagsverk och på samtida riksdagsartiklar. Om yrkesbeteckningarna heter det t.ex. i ett sammanhang (s. 166, not 1) att de för första kammarens del bygger på den biografiska litteraturen, men "för AK:s [andra kammarens] del har uppgifterna hämtats från de årliga riksdagsmatriklarna som inte är helt tillförlitliga". Jag menar att det varit bättre om Nilsson genomgående gjort egna yrkes- och titelsammanställningar, grundade på den rikhaltiga biografiska litteraturen. Analyserna hade då blivit elegantare, vilat på säkrare grund och varit mer jämförbara sinsemellan. Låt mig säga att jag gör detta påpekan för metoddiskussionens skull, inte för att jag tror att Nilssons tillvägagångssätt påverkat hans resultat mer än marginellt.

En viss olägenhet vållas läsaren av att studiens många aktörer ofta bara omtalas med efternamn, utan att det av texten klart framgår – exempelvis – vilken Nordström som åsyftas. I regel kan personerna identifieras med hjälp av personregistret, men inte alltid, ty registret omfattar bara delvis fotnoterna. Den vetgirige nödgas då själv söka i t.ex. riksdagstrycket för att nå visshet om Nordströms identitet.

Torbjörn Nilssons studie förnyar på ett stimulerande sätt forskningen om den tidiga tvåkammardagens historia. Han har givande infallsvinklar och når intressanta resultat. Avhandlingen är ett exempel på att politikens historia, analyserad inte för sin egen skull utan som en del av hela samhällets historia, är ett fruktbart forskningsfält.

Björn Asker

A O Wallenberg för tredje, eller fjärde, och sista (?) gången

Med den omfattande volymen *André Oscar Wallenberg III. Ett namn att försvara 1866–1886* (Institutet för ekonomisk-historisk forskning vid Handelshögskolan i Stockholm: Norstedts. Fingraf, Södertälje 1994, 630 s., personreg) avslutar Göran B Nilsson (GBN) sin mäktiga trilogi (då inräknas inte den stora bakgrundsteckning *Banker i brytningstid* som utkom 1981) över en sällsynt dynamisk bankfurstes liv och leverne. Frågan är om detta inte är den vid sidan av Torvald Höjers levnadsteckning över Carl XIV Johan mest omfattande biografi över en enskild person som getts ut i Sverige. Den första delen *Odysseernas år 1816–1856* som kom 1984 omfattade 469 sidor och den följande *Gyllene tider 1856–1866* som utkom 1989 349 sidor (rec i PHT 1985 resp 1990), således sammantaget 1 448 välmatade

sidor. Läger man så till förstudien kommer man upp i drygt 1 900 sidor.

Givetvis är det berättigt att fråga om en enskild person är värd den stora kostnad och vetenskapliga möda som detta mångåriga projekt innebär. Innan jag återkommer till detta spörsmål skall något sägas om innehållet trots att det i referatets form är mycket svårt att göra rättvisa åt en så informationstät och uppslagsrik framställning.

Som sig bör skärskådas inledningsvis det svårångade begreppet liberalism. GBN poängterar att den liberalism som Gripenstedt och A O Wallenberg (AOW) tidigare stått för och som bl.a. karaktäriserats med orden femtionaliberalism och borgarståndsliberalism under åren 1866–71 av omständigheternas tryck blev allt svårare att upprätthålla. För att nå en arbetsduglig definition täckande hela perioden 1848–71 inför GBN begreppet harmoniliberalism. Väsentligt är att denna i vissa avseenden kunde inrymma statliga ingripanden som motvikt till de fira marknadskrafternas spel. Ett annat viktigt moment i harmoniliberalismen var utvecklingsoptimismen, en tro på att landet genom egen förkovran och genom internationellt samarbete skulle växa i styrka och rikedom. Fransk-tyska kriget 1870–71 utgjorde naturligtvis ett bakslag för dessa idéer. År 1871 medförde också för AOW personligen en motgång när hans ledarställning i första kammaren undergrävdes genom att han fick lämna det viktiga statsutskottet. Politiskt mötte harmoniliberalen sitt svåraste motstånd hos lantmannapartiet. Före representationsreformen hade AOW haft lättare att övertyga stånden om sina synpunkters förträfflighet. Också i Stockholms Enskilda Bank (SEB) rönt han detta år mothugg då flera delägare bröt sig ur och öppnade eget under namnet AB Stockholms Handelsbank. Framgången för SEB var inte heller lika tydlig som förr, men trots att banken på flera punkter förlorat sin dominerande ställning var den fortfarande landets mest lönsamma.

AOW gjorde ingen åtskillnad på sina egna bankintressen och landets. För honom var det självklart att dessa sammanföll och vad som var bäst för banken var också bäst för Sverige. Med saklig upplysning skulle alla förmås inse denna enkla sanning. AOW förstod givetvis hur viktigt det var att allmänheten hade förtroende för banken och han använde flitigt pressen som en politisk och folkupplysande arena. Redan som ung sjökadett hade han använt tidningen Bore som politiskt forum för sina idéer. 1865 började AOW som kolumnist i Aftonbladet där han pedagogiskt belyste bankfrågor och propagerade för förbättringar av bankväsendet. Han medarbetade också i andra tidningar, och med Rudolf

Wall och Dagens Nyheter hade han länge ett gott samarbete.

På det politiska planet stödde AOW riksdagens strävan att bli delaktig i skötseln av den löpande utrikespolitiken, och GBN skildrar utförligt de motsättningar detta ledde till i ett land där – av tradition och efter regeringsform – regeringen och då närmast kungen inmutat detta område.

Det fransk-tyska kriget fick viktiga inrikespolitiska konsekvenser och bl.a. försvarsfrågan ledde till ökade motsättningar i riksdagen där lantmannapartiet hårdnackat stod emot försvarsvännerna. AOW var en kraftfull motståndare till lantmannapartiet och här som i andra frågor ansåg han att om bara de klenotrogna upplystes på ett sakligt sätt skulle sanningen uppenbaras för dem. I press och riksdag framförde han sitt konstitutionella reformprogram, som i korthet gick ut på att begränsa lantmannapartiets maktställning, stärka regeringen och få till stånd en bättre politisk samverkan mellan regering och riksdag.

AOW var, bl.a. på grund av Sveriges ekonomiska läge, en stark motståndare till utrikespolitisk aktivism; att värna om fredlig ekonomisk samverkan var viktigt för honom. I linje med detta skall ses hans stora intresse och långvariga och tragna arbete för ett gemensamt mått-, vikt- och myntsystem – till att börja med för de skandinaviska länderna – och senare även den internationella myntfrågan. Målet var att uppnå en universell måttstock för penningväsendet. AOW deltog t.ex i myntkonferensen i Paris 1867 där han även knöt viktiga bankkontakter för SEB.

När det gäller betydelsen av AOW:s och SEB:s agerande i Sveriges ekonomiska liv framhåller GBN att dessa inte minst under den stora högkonjunkturen med för stor, ”ja överdriven entusiasm”, grundlade en ny storhetstid för Sverige via den första industrialiseringen. ”När Stockholms Enskilda Bank fyllde 20 år 1876, kunde jubiléet utan motsägelser utformas som en segerfest för det svenska bankväsendet i allmänhet och dess förgrundsgestalt A O Wallenberg i synnerhet” (s. 95).

AOW:s uppburna ställning som bankman och riks- och kommunalpolitiker kom allvarligt att skadas under 1870-talets andra hälft. GBN målar upp bakgrunden till den ”stora krisen” som var allvarligare än kriserna 1857 och 1866 eftersom den markerade inledningen till en långvarig strukturell kris. AOW hade engagerat sin bank i brukskomplexet Hofors där Thore Petré var den kraftfulle ledaren. Efter dennes död gick företaget över till sönerna. Ett skäl för AOW att engagera SEB i bruket var att han såg sig som arvtagare till Petré som ledare för borgarståndsliberalerna. AOW ökade bankens

engagemang genom att stödja sönernas förvärv 1871 av Avesta järnverk. Genom bl.a. den ökade skuldsättningen kom snart hela Hoforskomplexets existens att stå på spel. Ett annat kapitalkrävande projekt som SEB gick in i samma år var Stora Bergslagsbanan. Dessa och andra inte helt lyckade engagemang, som AOW inte heller hade full insyn i, ledde till att banken blödde. GBN understryker dock att detta med brist på full insyn inte var ovanligt vid denna tid. Det ansågs inte riktigt passande att så att säga skåda hästen i munnen. Detta var för AOW:s del "desto mer allvarligt, som han dels skött allting själv, dels inte hade tid att göra det" (s. 242).

Järnvägsobligationerna var den tyngsta posten i SEB:s portfölj och läget förvärrades 1878 då flera enskilda järnvägsbolag råkade i svårigheter på grund av sämre trafikinkomster och allmän kreditnöd. Den utlösande faktorn när den stora krisen i SEB:s historia bröt ut var dock engagemangen i järnbruken. Den 5 till 7 december drabbades banken av en "run" där en miljon kronor direkt avtappades på inlåningsräkningar.

Hur AOW med tur och skicklighet redde ut krisen skildras ingående. Efter det att den värsta stormen bedarrat hade han ett långt och mödosamt rekonstruktionsarbete framför sig, och GBN framhåller att AOW aldrig till fullo återfick sin forna prestige. Trots de förändrade tiderna förblev AOW tryggt förankrad i den harmoniliberala drömvärld som han grundlagt under sin storhetstid. – GBN understryker att rekonstruktionsarbetet i många avseenden blev lyckat och att AOW lämnade en stabil grund efter sig åt sonen Knut att bygga vidare på. Efter krisen, då många småsparare lämnade SEB, kan sägas att den moderna eran av wallenbergsk företagsamhet, karaktäriserad av nära samverkan mellan bank och industriellt företagande, tog sin början.

Efter den stora krisen minskade AOW:s politiska inflytande och under sina sista år framstod han som en högkonserverativ politiker med oförklarliga radikala inslag – t.ex. när det gällde kvinnans rättigheter – men detta berodde enligt GBN mer på att tiderna än mannen förändrats.

Ett ur mera inskränkt personhistorisk synvinkel mycket läsvärt kapitel har fått den träffande rubriken Liberal patriark. Här beskrivs med hjälp av mycket väl valda brevcitat AOW i spetsen för sina storfamiljer, som arbetsgivare och som medelpunkt i en vid släktkrets.

En läsare som inte helt förmår att engagera sig i – eller tillgodogöra sig – banklagstiftningens problematik eller myntfrågans alla turer kan kanske tycka att det blir för mycket av det goda, men GBN anser att dessa frågor tidigare – det gäller åren mellan banklagen 1864 och krisåret

1879 – behandlats väl styvmoderligt med tanke på den vikt de hade och att de därför måste lyftas fram för att få sina rätta historiska förklaringsvärden. GBN poängterar att bankfrågan under hela denna period var en central rikspolitisk stridsfråga.

GBN framhåller t.ex. att C F Bergstedt är den ende som uppmärksammat att AOW betytt åtskilligt för 1874 års banklagstiftning och han pekar på att detta förhållande inte är lätt att upptäcka för de forskare som nöjer sig med att undersöka de formella beslutsprocesserna. AOW agerade nämligen kraftfullt bakom ofentlighetens kulisser. Han saknade visserligen tillträde till det viktiga bank- och lagutskottet men hade där en viktig kontakt i Erik Sparre med vilken han tidigare samarbetat. En viktig målgrupp för AOW:s strävanden var också de mera tveksamma lantmannapartisterna och här kunde AOW genom Rudolf Walls breda kontaktnät bjuda in nyckelpersoner till det frikostiga wallenbergiska hemmet. GBN citerar här ur ett brev till hustrun där AOW förvarnar om att Wall och "en bonde, Nils Pettersson" kommer på visit. "Jag ber dig mottaga dem och vara ämabel mot dem. Kom ihåg vad en röst i Bank- och lagutskottet kan gälla! Bjud dem på kaffe". Walls viktiga medverkan är enligt GBN inte uppmärksammat i den bankhistoriska forskningen.

För att återvända till spörsmålet huruvida det är rimligt att ägna en person en så mäktig biografisk skildring kan sägas, med GBN:s utgångspunkter, att frågan är fel ställd. Författaren sätter nämligen in AOW:s person och agerande i ett heltäckande såväl mikro- som makroperspektiv för att kunna bedöma vilka handlingsmöjligheter hans hjälte hade. Vidare diskuteras olika handlingsalternativs möjliga konsekvenser. GBN uttrycker det så att AOW:s politiska karriär passar förträffligt som utgångspunkt för att urskilja och studera de grupper, intressen och ideologier som var huvudpersonen, och därmed de kapitalistiska idéerna, till hjälp respektive hinder.

AOW spelade en central roll i Sveriges historia. Inte minst framgår detta av GBN:s ovan anförda yttrande om AOW:s och den av honom styrda bankens betydelse för den första industrialiseringsvägen. Det är uppenbart att GBN tillmäter personen AOW en viktig ställning som historisk påverkare. "AOW försummade inte heller de taktiska möjligheterna att hjälpa utvecklingen på traven via de plattformar för maktutövning, som han förskaffat sig i pressen och hos statsmakterna" (s. 85).

Avslutningsvis något om GBN:s karaktäristik av AOW. Denne var idealistiskt lagd och teoretiskt begåvad men i första hand ett praktiskt

geni ”med en närmast bedövande vitalitet och arbetskapacitet”. Detta gäller fram till åren efter den stora krisen ”då dogmatism, desperation och ålderns rigiditet övermannade den kylige, kreativa och tålmodige pragmatikern”. GBN understryker också att AOW var en maktmänniska men att han alltid hade ”en viss, godlynt distans till världen och sig själv” samtidigt som han ”strömmade över av vitalitet och levnadsglädje som gjorde honom till en rik och generös personlighet” (s. 569f).

GBN:s avslutande del av arbetet om AOW:s liv och verk är spänstigt välskriven och även om en del av innehållet kan vara hårdsmält gläds en läsare titt som tätt åt underfundiga och roande formuleringar.

Göran Nilzén

En klassisk finansman

Sven Fritz, *Louis Frænckel 1851–1911. Bankman och finansman* (Stockholm Studies in Economic History 20, Almqvist & Wiksell 1994, personreg.).

En av de unga judar som på 1870-talet kom till Sverige för att ge sig in i den alltmer sjudande affärsverksamheten var Louis Frænckel. Hans bana kröntes som framgångsrik chef för Stockholms Handelsbank från 1893 till sin död. På en generation hade Frænckel lyckats med den sociala klättring som för många av hans trosbröder i hemlandet Tyskland och i Sverige tog åtminstone två generationer.

I denna kortfattade levnadsbeskrivning ligger också de tre skälen till att ekonomihistorikern Sven Fritz i Stockholm har ägnat Frænckel en biografi. Citerande ekonomihistorikern Karl-Gustaf Hildebrand ser han Frænckel som ”en av de fängslade representanterna för europeiskt finansliv under den starkt expansiva tiden före det första världskriget”. Därför är Frænckel väl lämpad just för en biografi. Dessutom har Handelsbanken jämfört med de två konkurrerande storbankerna Skandinaviska Banken och Stockholms Enskilda Bank i betydligt mindre grad behandlats i modern bankhistorisk forskning. Ett tredje skäl är att judars betydande insatser för det svenska näringslivet är föga utforskade.

Samtidigt är Fritz' biografiska studie både ofrivilligt och frivilligt begränsad. Ytterst lite källmaterial om Frænckels privatliv är bevarat. Hans offentliga verksamhet var begränsad och har av tidsskäl inte behandlats. Någon helgjuten biografi med psykologiserande resonemang och förbindelselinjer mellan privatliv – yrkesliv – samhällsliv blir det alltså inte. Det rör sig om en med författarens egna termer ”yrkes- eller livs-verksbiografi”. I en sådan finns det dock också rum för åtskillig dramatik när Fritz sätter sökarljuset på Frænckels direktörskorrespondens som

huvudsakligen berör kapitalmarknadsaffärerna. Innan dess bör dock något sägas om Frænckels bakgrund, uppgifter som delvis är nya för forskningen.

Louis Frænckel föddes 1851 i den lilla staden Aschersleben söder om Magdeburg, som en av Joseph och Karolina Frænckels tio barn, varav fem nådde vuxen ålder. Fadern, som vid Louis födsel var 60 år gammal, hade en butik vid torget. I hemmet härskade ordning, punktlighet och fromhet.

Frænckels hade ganska täta kontakter med Stockholm där morfadern och en morbror redan bodde. Från 1868 försökte brodern David flytta över men krigstjänstgöring under fransk-tyska kriget kom emellan. 1871 kom han dock iväg, följd av brodern Moritz och till slut 1874 av Louis. Det Sverige som hade avskaffat de flesta restriktioner för judar och på 1870-talet inlett ett första industriellt genombrott var attraktivt för affärssinnade yngre män.

Stödd av morbrodern Carl Heinemann, tysk generalkonsul och bankir, och en bror kunde Louis skaffa sig erfarenhet inom företagar- och bankvärlden. När morbrodern dog 1877 övertog han uppgiften som ombud för finanshuset Erlanger i Frankfurt. Successivt byggde han upp en egen bankirverksamhet med stark internationell inriktning, främst på obligationslänemarknaden. Frænckel skaffade sig stora inkomster och ställningen som en av Stockholms ledande finansmän.

När Handelsbanken 1893, misskött och i kris, stod utan VD erbjöd sig Frænckel, med en karakteristisk brist på falsk blygsamhet, att träda in. Erbjudandet antogs och omformulerades mera officiellt passande som ett erbjudande från Handelsbanken.

Under sina 18 år som chef nådde Frænckel lysande framgångar. Delvis naturligtvis som en följd av en expanderande ekonomi tiodubblades bankens eget kapital, intäkterna niodubblades och ”nettovinsten” (rörelseresultat före avskrivningar, avsättningar och skatter) var 1908, innan storstrejkens nedgång, mer än tio gånger så hög som vid tillträdet 1893. Handelsbanken hade nu positionen som tvåa i bankligan efter Skandinavbanken, knappt före Enskilda Banken. Särskilt framgångsrika var Frænckels inbrytningar i nya expansiva branscher som kraftbolag, elektriska verkstadsföretag och verktygstillverkare. Handelsbanken hade blivit en näringslivets och särskilt industrins bank.

Fritz utvecklar den omvärdering av Frænckel som främst Hildebrand inlett. Den traditionella bilden, förmedlad av en tradition inom banken, om Frænckel som den evige bankiren, främst intresserad av korta affärer, avvisas. Till det långsiktiga industriengagemanget kan läggas ägarintresse i bolag för förstadsutveckling och

finansiering av en rad järnvägsbolag. Även de mer spektakulära insatserna, t.ex. förmedlingen av norrbottengruvornas försäljning till Grängesbergsbolaget, då pressen hyllade Frænckels insats för att ha räddat malmfälten till Sverige, var i praktiken långvariga.

I såväl obligations- som industriaffärer speglas till viss del också Frænckels personlighet. Fritz betonar förutom den allmänna kompetensen och internationella kontaktnätet "förmågan att gripa tillfället i flykten, ihärdigheten och uthålligheten i både lyckade och misslyckade operationer, den oerhörda lusten att göra affärer samt uppslagsrikedomen och initiativförmågan vad gällde att introducera nyheter på den svenska finansmarknaden."

Samtidigt ges också en bild av den hårda konkurrensen mellan bankerna och kanske särskilt avogheten mot Frænckel som person. I brev kallas han av motståndarna guano (i betydelsen "skit"), syftande på hans tidiga affärer i gödningsmedelsbranschen med brodern på 1870-talet. Någon antisemitism var det inte fråga om, många av hans motståndare var också judar; snarare en kombination av en kapitalistisk grundartids råa jargong och nedlåtenhet mot en uppkomling.

Någon särskilt charmfull och social person förefaller Frænckel inte att ha varit. Fritz gör ett nummer av att Frænckel tillsammans med barn kunde bli både lekfull och barnslig. Han var också generös (men naturligtvis mycket fordrande) mot sina anställda. Vid sina stora middagsbjudningar deltog han sällan i samtalen men antas ändå ha lyssnat på vad som sades (vem visste vad som av affärsintresse kunde komma upp). Frænckels stigande status och inkomster (under banktiden i genomsnitt 230 000 kr per år, nästan dubbelt så mycket som K A Wallenbergs) speglas också i den personliga livsstilen med grandiosa bostäder, bjudningar och naturligtvis den nya rikemanssymbolen, bilen.

Om detta var utslag av en revansch känsla eller hade andra bevekelsegrunder är osäkert. Otvivelaktigt är emellertid att Louis Frænckel var en av de mest dynamiska och framgångsrika gestalterna i svensk bankhistoria.

Torbjörn Nilsson

Vägen åt vänster

Kaj Björk, *Carle eller vägen till vänster*. Sthlm: Tidens förlag, 1994. 191 s. (Arbetarnas kulturhistoriska sällskap. Årsbok 1994.)

Ambassadör Kaj Björks diplomatiska bana föregicks av en långvarig karriär som socialdemokratisk publicist. En av rörelsens förgrundsfigurer inom pressen bär namnet Carl Natanael Carleson och det förvånar inte att Björk velat

närmare studera dennes särart. Carleson verkade som skribent och agitator under flera årtionden, alltid i knappa ekonomiska villkor.

C. N. Carleson föddes 1865 i Stockholm som son till en skräddare. Med adelsätten Carleson räknade han ingen släktskap. Han studerade i likhet med den fem år äldre Hjalmar Branting vid Beskowska skolan men avbröt skolgången i förtid och tog studenten som privatist vid 18 års ålder. Under ett par studieår i Uppsala tillhörde han den liberala studentföreningen Verdandi. I Uppsala lärde Carleson känna Axel Danielsson och drogs med denne mot socialdemokratin. Carle, som han kallas i boken, lämnade i likhet med Branting och Danielsson Uppsala utan att ha avlagt någon examen. I Stockholm fick han för några år framåt en anställning som extra lärare. Tjugotre år gammal inledde han ett medarbetarskap i Social-Demokraten, med signaturen Spartacus som sedan följde honom. Redan fyra år senare kom Carleson att för lika lång tid framåt efterträda Branting som huvudredaktör för tidningen.

Partiet fick bekymmer med de anarkistiska strömningar som företrädades av Hinke Bergegren. Som redaktör anslöt sig Carleson till huvudlinjen inom partiet, d.v.s. hans åsikter låg nära Brantings även om Carleson tycks ha känt skuggan från den äldre och erfarne Branting besvärande. Ett utmärkande drag hos honom var den teoretiska beläsenheten. Med tidens marxistiska teoretiker Eduard Bernstein och Karl Kautsky var han tidigt förtrogen. Längre fram i tiden blev han Kautskys svenske översättare.

Branting valdes 1896 med liberalt stöd till riksdagsman och återvände samtidigt till redaktörskapet för Social-Demokraten. Men Carleson stod kvar i tidningens ledningsgrupp. Några år efter sekelskiftet inträdde de unga Zeth Höglund och Fredrik Ström i den socialdemokratiska pressen och politiken. De befann sig till vänster om partiets mittfåra och Carlesons hållning till tidens frågor påverkades av dem. Båda har för övrigt skildrat den egensinnige och som partiarbetare opraktiske Carleson i sina memoarer. Förhållandet till Höglund och Ström frestade på förtroendet hos Branting.

I den socialdemokratiska partistyrelsen tog Carleson plats 1907 för ett antal år framåt. Men till riksdagen kom han inte. Carleson var visserligen en flitig agitator ute på fältet – god talare med en tendens att hålla på för länge – men någon riktig partipolitiker blev han aldrig.

På en partikongress 1908 befastes Brantings position som partiets ledare. Han var därmed ännu en gång på väg bort från partitidningens omedelbara ledning. De närmaste två åren verkade Carleson ånyo som huvudredaktör, denna gång delande ansvaret med den partitrogne Gerhard Magnusson. Efter ett tjugotal år drog

sig Carleson 1910, trött på intriger, tillbaka och var inte längre fast anställd som tidningsman. Men han fortsatte att medarbeta i partipressen. En fråga som upptog honom under de följande åren gällde den s.k. ministersocialismen. Föremål för angrepp blev redaktör August Nilsson i Kabbarp och professor Gustaf Steffen som båda uttalade sig för socialdemokratisk medverkan vid liberal ministärbildning. Branting avböjde som bekant Staffs inuit.

Carleson hade under årens lopp upprepade tillfällen att delta som delegat vid internationella socialdemokratiska kongresser och Kaj Björk har i honom funnit en för sin tid välorienterad utrikes kommentator i pressen. Kolonialism och militarism hörde till hans hjärtefrågor. Carlesons teoretiska föreställningar grundades på en solid beläsenhet. Han var otvivelaktigt en god stilist men hans sätt att skriva är idag föråldrat.

Sociologen Robert Michels' skarpsinniga arbete Zur Soziologie des Parteiwesens från 1911 lästes tidigt av Carleson. Michels' resultat presenterades av Carleson vars eget tänkande över partiväsendet fördjupades. *Makt och parti i modern organisation och politik*, av 1918, är Carlesons mest avancerade politiska skrift.

Kvinnöemancipationen hade ingen uttalad förespråkare i Carleson. Till personer som Kata Dalström och Ellen Key förefaller han ha haft svala relationer. Litteratur och konst rymdes inom Carlesons intressen. Som konstbedömare i pressen får han gott betyg av Björk.

Under kriget hörde Carleson till dem som bestämt tog avstånd från anspråk på uppslutning på tysk sida. Uteslutningen av de socialdemokratiska aktivisterna, Gustaf Steffen och andra hade i Carleson en förkämpe. En av dem som stöttes bort ur partiet var Otto Järte. Ett initierat porträtt av Carleson har tecknats av Järte i Svenskt biografiskt lexikon 7 (1927). Kaj Björk har tagit del av det och hans uppfattningar om Carleson ligger nära Järtes.

Vid partisprängningen 1917 anslöt sig Carleson till det socialdemokratiska vänsterpartiet. Carleson medverkade vid redigeringen av Folkets Dagblad Politiken och blev för en kort tid partisekreterare. Han besökte Petrograd och rapporterade vid återkomsten om de revolutionära stämningarna. Carleson följde med vid namnbytet till det kommunistiska partiet och tillhörde dess styrelse fram till 1923, då han utträdde ur partiet. Hans hälsa började vid denna tid svikta. Som partilös och under avtagande aktivitet medverkade han i det nybildade Clarté och mötte där den unge Leif Björk, äldre bror till bokens författare. Vid två tillfällen väckte Arthur Engberg förslag inom den socialdemokratiska partistyrelsen om ett understöd till Carleson. Men Per Albin Hansson var obeveklig och förslagen avvisades. När Carleson dog 1929

stod familjen medellös. Begravningen bekostades av socialdemokraterna.

Om Carlesons privata liv har Björk inte mycket att berätta. Carleson var gift två gånger. Den första hustrun var tio år äldre än sin man, den andra tio år yngre. När Kaj Björk på 1930-talet erbjöd Social-Demokraten sina tjänster råkade han Carlesons dotter Lilian. Hon var knuten till tidningens telefonväxel.

Björks bok upptar en värdefull källförteckning men saknar personregister.

Åke Lilliestam

En riksbibliotekarie

Erik W Dahlgren, *Min lefnad. Minnen 1930*. Utg. av Wilhelm Odelberg. Sthlm: Natur och Kultur, 1995. 208 s. Personreg.

I Vitterhetsakademiens serie Svenska Lärde har turen kommit till Erik Wilhelm Dahlgren (1848–1934), ännu en i sin samtid inflytelserik och uppburn person vars liv och verk hotas av glömskan. I bästa överensstämmelse med syftet med serien, nämligen att påminna oss om förgrundsmän inom de humanistiska disciplinerna ederas Dahlgrens levnadsminnen, daterade 1930; hittills tillgängliga i ett exemplar i Kungl biblioteket och därjämte i några kopior hos medlemmar av Dahlgrens familj.

Utgivare är Wilhelm Odelberg som under en del av sitt yrkesliv varit Vetenskapsakademiens bibliotekarie, i detta uppdrag en av Dahlgrens efterträdare. Det är inte första gången Odelberg uppmärksammar Dahlgrens insats. I en festskrift till Uno Willers 1971 medverkade Odelberg med en uppsats som bar titeln E W Dahlgren och de litterära ämbetsmännen. Ett avsnitt ur denna skildring återkommer nästan oförändrat i den initierade inledning som Odelberg beställt utgåvan med.

Dahlgren föddes i Stockholm men kände sig livet igenom som värmlänning. Hans far F A Dahlgren var ämbetsman men också författare till sångspelet Värmlänningarne och en av De Aderton i Svenska Akademien. Dahlgren tog kansliexamen 1870. Det gjorde han i Uppsala som inskriven i Värmlands nation. Hans intressen låg annars åt det naturvetenskapliga hållet. Vetenskapsakademiens bibliotekarie vid den här tiden var J A Ahlstrand och faderns vänskap med denne förde in sonen på biblioteksbanan.

Till KB kom Dahlgren som amanuens samma år som han tagit examen i Uppsala. Från 1887 var han bibliotekarie vid Karolinska institutet; 1893 blev han Vetenskapsakademiens bibliotekarie. Tjänsterna var inte särskilt välbetalda och gick tidvis att förena. År 1903 utnämndes Dahlgren omsider till överbibliotekarie vid Kungl biblioteket, som sådan Carl Snoilskys efterträ-

dare. Sju år senare ändrades titeln till riksbibliotekarie.

Dahlgren hade inga vetenskapliga meriter och hans insatser vid sidan av tjänstarbetet var till en början av redaktionell natur. Sedermera universitetsbibliotekarien i Lund Elof Tegnér tog initiativet till en riksomfattande accessionskatalog för de vetenskapliga biblioteken. Dess första redaktör blev Dahlgren. Som medarbetare till A E Nordenskiöld tog han verksam del i redigeringen av polarforskarens skrifter. Från 1881 och åtskilliga år framåt redigerade han geografernas tidskrift Ymer.

I tretton år arbetade den mångsidige Dahlgren som riksdagsstenograf – och lärde verkligen känna statsförvaltningen. Han tillhörde stadsfullmäktige i Stockholm – utan att vara särskilt partipolitiskt profilerad – och han tog plats i Stockholms högskolas styrelse. Erkännanden kom undan för undan Dahlgren till del. Redan 1893 blev han hedersdoktor. Så småningom valdes han till ledamot av Vetenskapsakademien såväl som Vitterhetsakademien. Ceremonielet vid Nobelfesten, ännu i bruk, utformades av E W Dahlgren och KI-professorn Severin Jolin tillsammans.

Som geograf och kartograf forskade Dahlgren kring fransk expansion i Söderhavet. Spanska sjöfärder över Stilla havet var ett annat arbetsfält. Författarskapet fick med tiden en personhistorisk prägel. I Vetenskapsakademiens serie av levnadsteckningar porträtterade han 1912 både J A Ahlstrand och Elof Tegnér. Teckningen av Tegnér är bibliotekshistoriskt av betydelse och karaktéristiken av Ahlstrands komplicerade natur är skickligt gjord. I PHT medarbetade han 1915 med en kommentar till Ulrika Eleonora den yngres dagboksanteckningar 1709, förvarade i Skara stifts- och landsbibliotek. Det personhistoriska författarskapet kulminerade med den omfattande levnadsteckningen i två band 1923 av Louis De Geer (1587–1652), invandraren som verksamt bidrog till svensk samhällsförändring under en tid då det svenska välståndet expanderade.

Dahlgrens bibliografi kan studeras i SBL, där Isak Collijn, hans efterträdare som riksbibliotekarie skrivit om honom. En annan initierad porträttör är Bengt Hildebrand i PHT 1934.

Någon ekonomiskt särskilt välbeställd person blev Dahlgren aldrig. Hans forskningar förde honom till Tyskland, Frankrike och England. Ett besök i S:t Petersburg noteras. Men ett anslag till en proponerad Italienresa uteblev. Längre bort kom aldrig denne renommerade geograf.

Dahlgrens släktrelationer är notabla. Den personhistoriska orienteringen delade han med en syster, författarinnan Lotten Dahlgren (1851–1934). Erik Gustaf Geijer var hans mormorsbror. Senare riksbibliotekarien Uno Willers var

en dotterson. Även universitetsbibliotekarien i Uppsala Thomas Tottie härstammar, i tredje led, från Dahlgren.

Både Dahlgren själv och hans utgivare Odelberg vittnar om Dahlgrens harmoniska personlighet. Det inte alltför omfångsrika manuskriptet till Dahlgrens levnadsminnen har lämnat utgivaren utrymme till en rik illustrering. Det är att beklaga att en del återgivningar håller låg kvalitet. Dahlgren skriver naturligtvis väl även i sina minnen. Anteckningarna, såsom avsedda för nästa generation, är korrekt hållna men kan avbrytas av en välgörande humor. Också Odelberg förmår krydda sin framställning. På tal om de oeldade lokaliteterna, då KB ännu var förlagt till slottets nordflygel, omtalas den s.k. bibliotekspäls som stod till besökarens förfogande. – Odelberg anmärker att den var bebodd och därför inte användes så gärna.

Åke Lilliestam

Proffs och amatörer i den idrottshistoriska forskningen

Idrott, historia och samhälle. Svenska idrottshistoriska föreningens årskrift 1994.

Idrottshistoria är en gren som satsar på bredden. Det framgår av Svenska idrottshistoriska föreningens årskrift 1994, den fjortonde i ordningen. Med det menar jag att ämnet i sig har en rad beröringspunkter med andra vetenskapliga fält: idéhistoria, medicinhistoria, sociologi – och konsthistoria. Dessutom samsas här proffs och amatörer, forskare möter idrottsintresserade i största allmänhet, ofta med förankring i idrottsrörelsen. Det är förvisso en tillgång, men kan också vara problematiskt. Innan en diskussion om den frågan tar vid låt oss se vad årskriften innehåller.

Förutom uppsatser finns en rapport om arkivjakt på kontinenten, ett antal recensioner och material om föreningen. Min korta artikel behandlar bara uppsatserna, de är sex till antalet och mycket olika till karaktären även från ett personhistoriskt perspektiv.

Kenth Hansens bidrag ”Konståkning första olympiska vinteridrotten – London 1908” ligger närmast idrottsböckernas krönikeartade artiklar. Han redogör för konståkningens historia och organisation inför OS 1908. Sedan förs läsaren in på arenan och tävlingarna refereras med utförliga färgstarka och dramatiska utdrag från tidningarnas sportsidor. Även resultattabeller finns med innan slutorden kortfattat informerar om sportens utveckling efter 1908. Artikeln bygger främst på idrottshistoriska uppslagsverk och dagstidningar. Och ibland blir den icke-konståkningskunnige frånkäckt när figurerna beskrivs (”ögle- och omvänd tre-paragraferna”).

Inga Löwdin ger i "Tillbakablick på skidornas damlängdloppning som tävlingssport 1880–1965" en delvis självupplevd historik över de hinder som kvinnliga skidåkare brottas med. Författaren har både som aktiv och ledare följt sporten under hela efterkrigstiden. Hon bygger sin uppsats främst på protokoll från Internationella skidförbundet (FIS), äldre skidlitteratur, sitt privata arkiv och egna minnen. Kvinnornas möjligheter i skidspåren knyts i viss mån till situationen i samhället i stort. 1930-talets antifeminism likaväl som efterkrigstidens mest självständiga kvinnoroll har haft betydelse. Intressant är den stora skillnaden mellan det relativt progressiva Sverige och Norge där föret länge var trögt. Avslutningsvis polemiserar hon mot forskaren Eva Olofsson som gett en mörk bild av kvinnornas chans inom sporten. Löwdin tror, utifrån egna erfarenheter, att kvinnorna har en sportslig chans inom längdloppningen.

En uttalad personhistorisk infallsvinkel har Karl Örsans "Bruno Liljefors och idrotten". Artikeln är relativt kortfattad och okomplicerad men ger en intressant inblick i hur Liljefors intresse för natur, konst och idrott fogades samman. Det låter onekligen bestickande att hans storhet som målare – förmågan att fånga "harens språng, berguven vingslag, rävens utfall" – kan knytas till hans intresse för gymnastik och allehanda andra kroppsövningar.

En omfattande empirisk undersökning ligger till grund för Karin Wikbergs "Idealism eller professionalism? Ledarna i amatörräfstens efterspel 1946–1948". Det är årsbokens längsta bidrag och en fortsättning på en artikel i förra årskriften. Här behandlas en ofta förbisedd del av den härva som är mest känd för diskningarna av Gunder Hägg och Arne Andersson 1946, nämligen de ledare som betalade ut otillåtna ersättningar till löparna. Hon beskriver både den idrottsjuridiska bakgrunden, ledarräfstens omfattning och den idrottsideologiska debatt som följde i räfstens spår. Antalet inblandade ledare tyder på att regelstridiga ersättningar blivit mer eller mindre accepterade inom idrotten. Amatör-idealet hade minskat i betydelse. Efteråt mjukades reglerna upp och viktiga idrottsprofiler som Torsten Tegnér pläderade för proffsidrott. 1940-talet kan därför ses som ett paradigmskifte, konkluderar hon.

Ett påtagligt mer teoretiskt bidrag står Torbjörn Andersson för i "Engelsk fotbollsforskning – en översikt". Särskilt den brittiska fotbollsforskningen har vuxit sig stark vilket sätts i samband med tre faktorer. 1) Förnyelsen av brittisk historieforskning från 1950-talets slut, särskilt den "kulturalistiska" marxism som förknippas med socialhistorikern E. P. Thompson. 2) Förnyelsen av brittisk sociologi, dels kulturella studier som ser fotbollen (även huli-

ganismen) ur ett förstående perspektiv, som en arbetarklassens subkultur, dels forskare inspirerade av Norbert Elias civilisationsteori. 3) Huli-ganismens intensifiering och den följande motoffensiven från klubbarna med ståplatsers ersättande av sittplatser och biljetter bara till medlemmar. I artikeln framträder tydligt den idrottshistoriska forskningens beroende av större, eller åtminstone äldre, discipliner.

Till de mer vetenskapliga tungviktiga artiklarna hör också Nils Keyser Nielsens "Hälsa och idrott – en modern och nationell angelägenhet". På ett inspirerande om än något spekulativt sätt diskuteras här begrepp som hälsa, idrott och nationalism i ett nordeuropeiskt perspektiv. Särskilt jämförelser mellan Sverige och Danmark är intressanta där han också tangerar modernitetsproblematiken. En sammanfattning av hans bidrag skulle kunna vara att idrotten bryter igenom med full kraft kring sekelskiftet 1900. Då bärs den fram av fyra goda funktioner, sett med de härskandes ögon: nationalism, ungdomsuppfostran, ett vaccin mot folkstammens degenerering samt som senaste nytillskott – en förbättrad hälsa.

Man skulle kunna tro att idrottshistoria, liksom idrotten själv, skulle vara starkt personinriktad. Så är dock inte fallet, åtminstone inte utifrån denna årgång av tidskriften. Visserligen förekommer en hel del namn i Hansens konståkningsartikel, och naturligtvis är Örsans om Bruno Liljefors personinriktad, men som helhet är det inte fråga om någon personhistorisk fördjupning i så motto att aktörerna problematiseras och sätts i centrum.

Idrottshistoria har i stället lärt av övriga discipliner och lånar mer omfattande teorier från sociologin, främst civilisationstrier. En misstanke är att ett förhållandevis färskt forskningsområde som idrottshistoria för att få legitimitet inom vetenskapssamhället ser sig tvingad att tillägna sig teoretiska referensramar, oavsett om de är anpassade till idrotten eller inte. Trots det inspirerande i Keyser Nielsens artikel riskerar den alltmer utvidgade betydelsen av idrottshistoria att på sikt spränga ramarna och därmed upplösa det idrottshistoriskt specifika.

Samband finns naturligtvis med större processer som nationalism, modernisering och disciplinering, men idrotten är samtidigt en idealvärld där alla är lika inför lagen (regler, tidtagning och målnöre) och internationella konflikter omärkligt har försvunnit. Det hela utspelas på en arena, en värld i sig, där idrotten blir en jättelik teater där slutet inte är givet och såväl pjäsförfattare som regissör i stort sett är överflödiga. Om man nu ska låna vetenskaplig klädedräkt kanske det teaterhistoriska området vore givande? Inte minst de senaste årtiondenas

storslagna och påkostade invigningsceremonier vid stora mästerskap för tankarna åt det hållet.

Den teoretiska inriktning som finns inom idrottshistorien har inte alltid varit så fruktbar, vilket framgår av Torbjörn Anderssons redogörelse över engelsk forskning. Ett särskilt problem blir det i kombination med idrottshistoriens (i Sverige åtminstone) titaltalende goda kontaktytor med idrottsamhället. Att det för forskarna, proffs som amatörer, är socialt givande och inspirerande förefaller givet. Men befruktar då båda varandra vetenskapligt? Avståndet förefaller väl stort mellan det mer oproblematiskt krönikeartade och det disciplinerings- och civilisationsteoretiska materialet. Skillnaden kanske är den mellan en division IV-match i fotboll och en VM-final med Brasilien. Men som alla fotbollsälskare vet så kan mycket väl den förra matchen vara intressantare än den senare som gärna förstörs av taktiska dispositioner, teoretiskt uppbyggt systemspel och en i och för sig förståelig försiktighet.

Någon skilsmässa mellan proffs och amatörer förespråkar jag inte. Tvärtom behövs ett närmande. Det görs lättare om idrottshistorien står på egna ben och avstår från obligatoriska referenser till sedvanligt teoretiskt stoff som är i svang. I längden är det bara god forskning och nya djärva resultat som ger området dess vetenskapliga legitimitet. Då kanske det blir lättare att överföra problemställningens och analysens vikt till de amatörer som man sannerligen bör slå vakt om.

Torbjörn Nilsson

Från missionsskola till humanistisk läroanstalt

Arne Palmqvist, *Fjellstedtska skolans historia*. Uppsala 1994, 320 s. personreg.

Förre biskopen i Västerås och docenten Arne Palmqvist har skrivit Fjellstedtska skolans historik. Skolan var en läroanstalt i Uppsala, som han själv för övrigt var elev vid. Det är en omfattande volym, som ur många aspekter utreder allt ifrån skolans tillkomst till senare utveckling. För läsaren blir det uppenbart, genom Palmqvists studie, att Fjellstedtska skolan är ett gott stycke svensk kyrkohistoria, då många av de ledande personerna inom Svenska kyrkan under 1900-talet och idag studerat och formats där. Tilläggas bör att det främst handlar om män, fast än skolan under de sista åren även var öppen för kvinnliga studeranden.

Arne Palmqvist har ingen övergripande frågeställning. Istället inleder han sitt studium med att diskutera associationerna på 1800-talet. Här kan man säga att framställningens svaghet ligger. Författaren har inte sökt att problematisera framställningen så att läsaren kan utläsa

skolans betydelse och funktion, annat än genom alla de många tabellerna rörande elevernas ursprung och yrkesval efter avslutade studier. Studien hade blivit näst intill perfekt, om större hänsyn hade tagits till samtida samhällsutveckling och konflikter. Inte heller redogör Palmqvist för någon typ av metoder eller tidigare forskning. Detta är en brist, som på ett sätt gör boken lite svårplacerad. Exempelvis skulle Arne Palmqvist ha kunnat diskutera hur Hellströms bok rörande Johannelund, förhåller sig till denna undersökning.¹ Å andra sidan finns en löpande notapparat, källförteckning och personregister. Personregistret rymmer närmare 800 namn. Boken är alltså, trots vissa brister, ett mycket givande opus, som ger en god inblick i en utbildningsanstalts betydelse under vårt sekel för Svenska kyrkan och svenskt kulturliv! Med spänning väntar vi på liknande redogörelser av bl.a. Sigunastiftelsen.

Arne Palmqvist har i sin studie dels gått igenom ett omfattande källmaterial rörande Fjellstedtska skolan, dels har han kompletterat detta studium med en rad bearbetningar. Källorna består till största delen av brev och protokoll. Palmqvist framställning är uppdelad på elva kapitel. Boken tar sin början på 1850-talet och går fram till idag. I centrum står hela tiden Fjellstedtska skolan. Kapitlen ett till fem handlar om skolans första trevande tid, samt begynnande etablering. Kapitel sex till sju handlar om en övergångsfas från evangelisk inriktning till humanistisk. Slutligen redogörs för de sista åren som skolan fungerade som gymnasium och hur tankarna växte fram rörande Fjellstedtska stiftelsen. De två sista kapitlen är sammanfattande till sin karaktär. Författaren drar inga paralleller i sitt studium till liknande företeelser i samhället.

Fjellstedtska skolan kan sägas vara en produkt av den tidiga väckelsens inre missionssträvanden. Skolan växte fram under ett århundrade präglad av social omdaning och nytänkande. Bland dessa initiativtagare, som var verksamma under denna period, återfanns Peter Fjellstedt. Han kan även sägas vara en bland de drivande bakom Svenska missionssällskapet. Fjellstedt var under hela sitt liv lojal mot Svenska kyrkan och den väckelse som utgått från Carl Olof Rosenius, vars fortsättning blev Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS). Fjellstedtska skolan växte fram ur en tidig skolverksamhet, som Fjellstedt själv både kom att bedriva i Lund och i Stockholm. Denna utbildning strävade efter att förbereda både för arbete i den inre och yttre missionen. Emellertid kom denna utbildningsverksamhet 1862 att delas upp på ett missionsinstitut i Stockholm, som drevs av EFS, och en

¹ Hellström, J. 1987. *Johannelund 125 år*.

prästupbildning i Uppsala, vilken kom att förestås av Fjellstedt.

Skolan i Uppsala fick redan från början en klar inriktning på universitetsstudier. Detta inte minst genom de starka band som kom att knytas till Teologiska fakulteten vid Uppsala universitet. Skolan har fram till nu förblivit denna allians trogen. Fjellstedtska skolan är idag nämligen en stiftelse med liknande syfte som tidigare, dock inte i samma utsträckning. Inriktningen är numera fortbildning och forskning inom Svenska kyrkan. Skolan rymde dock ända fram till 1966 realskola och till 1982 gymnasieutbildning.

Fyra portalgestalter, tecknas och författaren, i Fjellstedtska skolans historia. Dessa utgör samtidigt nav kring vilka de olika perioderna cirkular. Därmed också sagt att varje föreståndare är en era i Palmqvists ögon. Dessa fyra drivande personligheter var Johannes Kerfstedt, Gustaf Norrman, Georg Landberg och Allan Parkman. Framställningen ägnar stor uppmärksamhet åt Kerfstedt, som också kan sägas vara den som drev Fjellstedts vision i hamn. Palmqvist karakteriserar nämligen Peter Fjellstedt på följande vis, och ger därmed en förklaring till varför Johannes Kerfstedts insats var av en betydande art. "Fjellstedt infriade emellertid inte alltid vad man... hoppades på. Han... tog initiativ men lät andra arbeta vidare." Kerfstedt lyckades inte bara med konststycket att bygga upp och trygga Fjellstedtska skolans existens, utan han kom även att i viss mån genom detta säkerställa prästrekryteringen för Svenska kyrkan. Samtidigt kom han att också skapa uppmärksamhet runt prästernas bekymmersamma ekonomiska förhållanden på olika håll i Sverige.

Norrman beskriver författaren som en person med en "...humanistisk präglad kristendoms-syn." Därmed även sagt att skolan kom att under honom erhålla en humanistisk inriktning, samtidigt som man förblev den lågkyrkliga väckelsefromheten trogen. De humanistiska idealen kom i och med akademiledamoten H S Nybergs inspektorsskap, att beseglas. Landberg kom i linje med detta att vara en av de drivande bakom bildandet av Förbundet för Kristen humanism 1938, i vars styrelse Manfred Björkquist, sedermera biskopen i Stockholm, kom att ingå. Den sista i raden av ledande och drivande gestalter var Allan Parkman, under vilkens tid skolan kom att gå från att vara gymnasium till att vara stiftelse. För detta kom han att röna både ris och ros.

Arne Palmqvist har lyckats, genom sin framställning, att visa på hur Fjellstedtska skolan blev en humanistiskt lärosäte genom sina goda lärare. Bland dessa återfinns professorn i Uppsala Thure Stenström, som undervisade i svenska. Palmqvist skriver: "Han var en av de många

lärare vid skolan, vilkas undervisning låg på hög nivå... Biskop Jonas Jonsson, indologen docent Gunnar (Andersson) Carlstedt och andra i 1960 års studentkull har omvittnat vad Stenströms undervisning betytt för dem".

Fjellstedtska skolan har även inrymt en lång rad av elever genom åren. Palmqvist har ägnat dem stor möda. Genom återkommande tabeller redogör han för deras bakgrund och utveckling. Inte minst får vi stifta bekantskap med en rad ledande kyrkliga gestalter, som varit elever vid skolan. Samtidigt som författaren tydligt visar på att detta lärosäte var för en stor grupp ungdomar, en av deras få möjligheter till högre studium och till att kunna studera vidare till prästexamen. Arne Palmqvist skriver: "Skolan blev... av stor betydelse inte endast med tanke på ståndscirkulationen och avhjälpandet av prästbristen utan också i fråga om elevernas fostran till kulturell medvetenhet". Läsaren blir inte minst uppmärksam på att detta var skolan för Lars Ahlin och Göran Tunström.

Idag rymmer Fjellstedtska skolan främst en pastoral utbildning för blivande präster i Svenska kyrkan. Man bedriver också kyrklig fortbildningsverksamhet. Detta är en annan roll, än den tidigare, men Fjellstedts verk lever vidare. Hans skolas betydelse för rekryteringen av präster under 1900-talet är oomtvistad. Arne Palmqvist har visat hur dess ledning befäste skolan i den uppgiften. Palmqvist har också lyft fram den humanistiska anda som växte fram på läroanstalten och som "...inspirerade ...flera fjellstedtare till vetenskapliga studier." Visserligen är situationen en annan idag, det kom det vikande antalet elever göra skolledningen uppmärksam på mot slutet av 70-talet, men man kan ändå fråga sig vad som kom istället? Vad avhjälpes de behov, som en gång blev tillgodosedda? Genom Fjellstedtska skolan kom nämligen 2.900 elever att erbjudas utbildning i samarbete med universitetet 1862–1982.

Lars Viper

Fallna adliga i Finlands krig

Finlands Ridderskaps och Adels tribut för fosterlandet 1916–1945. Gentes Finlandiae. Skrifter utgivna av Finlands riddarhus i samarbete med Finlands adelsförbund VIII, red. Herdis Modeen (Esbo 1994, 100 s., ill.).

Den åttonde volymen i det finska riddarhusets skriftserie Gentes Finlandiae ägnas fallna adliga i Finlands krig. Medan professor Göran Stjernschantz skildrar krigshändelserna, har ambassadör Åke Backström sammanställt biografiska notiser över de stupade och försvunna: 41 i inbördeskriget 1918 (varav 26 mördade civila), 35 i vinterkriget 1939–40 och 59 i fortsättningskriget 1941–44. Som den förste för Fin-

land stupade adlige räknar Stjerschantz Jürgen von Essen, dödad i september 1916 under smuggling av rekryter till jägarrörelsen i Tyskland

Gunnar Åselius

Bucharin och Norden

Aleksander Kan, född 1925, har följt en unik bana som historiker. Han verkade länge som forskare och lärare i Moskva, efterhand med uppenbara svårigheter att arbeta och publicera. Det utgjorde en förstärkning av den svenska kompetensen i Sovjetkunskap, då han 1987 knöts till Uppsala Universitet.

Kans arbete *Nikolaj Bucharin och den skandinaviska arbetarrörelsen* (Opuscula Historica Upsaliensia, 6. Uppsala 1991) övertygar om hans förmåga att handskas med det extremt otillförlitliga, sovjetiska källmaterialet. Detta framstår som särskilt värdefullt, då det redan har uppstått en sovjetrevisionistisk historie-skrivning i Sverige, där avsaknaden av vetenskaplig bevisvärdering låter ränderna från den sovjetiska propagandan kvarstå i historiska framställningar.

Kan har likadant undvikit fällan att framställa gammal bolsjevikens Bucharin i en anakronistiskt romantisk dager. Han påpekar tvärtom flera gånger, hur Bucharin under sin makts dagar deltog i utrensningar av samma typ som han själv efterhand blev ett offer för.

Kan har givetvis inte hunnit orientera sig mer ingående i det omfattande källbeståndet till skandinavisk arbetarrörelse. Han markerar då och då sympatiskt, hur han ännu inte har varit i tillfälle att gå igenom den ena eller andra kategorien av arkiv. Han har trots detta handikapp sammanställt en imponerande förteckning över Bucharins skrifter och intervjuer på nordiska språk.

Om Kans bok hade haft titeln Bucharin och de skandinaviska kommunistpartierna, skulle förmodligen inte mycket vara att tillägga. Då den utger sig för att innefatta "den skandinaviska arbetarrörelsen", måste det tillfogas, att större uppmärksamhet borde ha ägnats den svenska socialdemokratien (SAP) som motpol till den ryska bolsjevismen i allmänhet och Bucharin i synnerhet. Då Kan talar om "det svenska partiet", menar han utan vidare SKP, inte SAP.

Det fanns inom SAP inte minsta tanke att ansluta sig till Komintern. Välkänt är Hjalmar Brantings tal om socialism och bolsjevism på Köpenhamnskongressen den 21–23 januari 1920 (några veckor före Brantings första utnämning till statsminister). Partisekreterare Gustav Möller avhandlade temat Den svenska arbetarrörelsen och bolsjevismen i Tiden 1921.

Det fanns vid brytningen inom svensk socialdemokrati ingen bolsjevism utanför den ryska arbetarrörelsen. Vänsterpartiets framgångar i några landsändar tillskrevs Carl Lindhagens och Fabian Månssons popularitet. Socialdemokratien och vänstersocialismen borde förenas. Skiljelinjen låg inte vid graden av radikalism i sakfrågor utan gällde nationellt oberoende, flerpartisystem och grundläggande äsiktsfrihet.

Åtskillig uppmärksamhet bestods vid början av 1920-talet de norska partivännernas vedermoder inom Komintern. Nils Karleby hävdade 1920 i en raljant uppsats om de revolutionära normmännen, att existenstiden för läran om en minoritets våldskupp och diktatur aldrig skulle bli mer än Pernilles korta frökentid.

En krönika i Tiden 1923 hade hittat det norska kommunistgalleriets vulgärmarxistiska stråt: "Från en ytligt läst och ganska missförstådd Kautsky leder ju vägen ofelbart över till Bucharin och Kommunismens ABCD".

Bucharin hade på Kominterns Moskvakongress visat upp det ryska exemplet för normmännen: "Vi exkluderade på en gång 170.000 medlemmar ur vårt ryska parti". Han hade också krävt, att Social-Demokraten och andra norska partitidningar skulle byta namn.

Det tog tid att täta denna spricka mellan norska och svenska socialdemokrater. Det fördes vid SAP:s kongress 1928 en ganska utdragen debatt, om man hade bort inbjuda de tidigare Kominternfrälsta normmännen att sända gäster till kongressen.

Man var inom SAP redan i detta skede medveten om balansakten att som regeringsparti sträva efter goda relationer till Sovjet-Ryssland och samtidigt internt bedriva ett fackligt och politiskt korståg mot kommunismen. Rickard Lindström försäkrade 1928: "Det är skillnad på kritik av bolsjevismen och hets mot Ryssland. Socialdemokratien har aldrig velat göra Ryssland skada".

Dessa synpunkter och tillägg bör inte undanskymmas det faktum, att Kans bok utgör ett mycket värdefullt bidrag till kännedomen om förbindelserna mellan rysk och svensk arbetarrörelse. Han har exceptionellt goda förutsättningar att åstadkomma en kvalitativt högtstående forskning inom detta område.

Rolf Karlbom

Den svenska kyrkligheten och den tyska nationalsocialismen

Lars Gunnarsson, *Kyrkan, nazismen och demokratin. Åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919–1945*. (Acta Universitatis Stockholmensis 52). Stockholm 1995. (Diss. Stockholm). 256 s., personregister.

Lars Gunnarsson har i en avhandling velat visa på sambandet mellan "...teologisk inriktning och politiskt ställningstagande" inom svensk kyrklighet perioden 1919–1945. Avhandlingen förefaller högst aktuell med tanke på de femtio år som gått sedan andra världskrigets slut. Gunnarsson behandlar i sitt arbete opinionerna i Sverige och inom Svenska kyrkan, mot bakgrund av den framväxande nazismen i Tyskland. Han redogör även för diskussionen i Sverige innan Hitlers maktövertagande, rörande demokratis funktion. I Lars Gunnarssons avhandling är det mer eller mindre officiella personligheter inom svenska kyrkan som fokuseras, liksom deras inbördes relationer till varandra och deras offentliga debatter i pressen.

Gunnarssons avhandling rymmer en rad kända namn och personer, såsom debattören och redaktören för Kristet samhällsliv Natanael Beskow och redaktören för tidskriften Vår Lösen K-G Hildebrand. Vidare omnämns professorn och biskopen i Strängnäs Gustaf Aulén, stockholmsbiskopen Manfred Björkquist, professorn Anders Nygren samt göteborgsbiskopen Edvard Rodhe. Dessa personer omnämns ett flertal gånger i avhandlingen. Detta främst med tanke på att de var företrädare för olika åsiktsriktningar.

Det är organisationsperiodica, dagspress och privat material, som legat till grund för avhandlingen. Artiklar som skrivits av aktiva företrädare för kyrkliga organ och organisationer, har grupperats och kritiskt analyserats av Lars Gunnarsson. Detta är avhandlingens styrka. Tidningar och artikelförfattare som i tidigare forskning presenterats som uteslutande hemmahörande i det ena eller det andra åsiktslägret, har Gunnarsson lyckats ge en annan mer rättvisande bild. Han framhåller också, att hans ambition har varit "...att ge en helhetsbild av åsiktsmönstret". Vidare skriver avhandlingsförfattaren, att om "...man studerar dessa... riktningar förändras perspektivet på de ställningstaganden som tidigare forskning betraktat som pro- respektive antinazistiska."

Tidigare forskning har varit inriktad på att visa på spänningen mellan kyrkan och nazismen, utifrån debattörernas egna definitioner. Man har gått in och sökt klarlägga deras intentioner och stannat där. Främst gäller detta för biskopen i Linköping, Martin Lind och hans avhandling, menar Lars Gunnarsson, *Kristendom och nazism*. Han beskriver å ena sidan den framväxande nationalsocialismen i Tyskland såsom "socialdarwinistisk". Å andra sidan redogör han för Anders Nygrens och Gustaf Auléns teologi såsom präglad av "kärleksprincipen". Därmed kommer Lind runt de händelser under den aktuella perioden, som var föremål för

diskussion och häftig kritik från bl.a. DN-debattören Herbert Tingsten.

Lars Gunnarsson skriver angående den då aktuella kyrkliga debatten, att: "De kristna debattörernas olika ställningstaganden till nazismen... inte kunde ge människor en klar... vägledning." Inte minst handlade det om ärkebiskop Erling Eidems roll under det andra världskriget. Han kom att bli kritiserad för sin undfallenhet och samarbetsvilja. Ärkebiskopen var nämligen ordförande för Lutherakademien i Sonderhausen perioden 1934–1943. Här är det en stor brist att Lars Gunnarsson inte tagit med Gunnar Appelqvists avhandling från 1993 rörande Lutherakademien i Sonderhausen.¹

Gunnarssons avhandling är uppdelad på fyra tidsperioder. En första period handlar om kyrkans principiella förhållande till politiken. Vidare handlar en andra period om kyrkans ställningstagande till nazismen. Och en tredje period rör demokratin. Den fjärde tidsperioden behandlar krigsåren. Det är dock inte tydligt för läsaren hur denna periodindelning förhåller sig till det övergripande tidsavsnittet 1919–1945. Likaså preciserar inte Lars Gunnarsson begreppet som kyrka och kyrklighet, vilket fördunklar framställningen.

Lars Gunnarsson har sett ett huvudproblem i den tidigare kyrkohistoriska forskningen, som främst varit inriktad på att beskriva "...hur den teologiska debatten har påverkats av samhällsutvecklingen /och/ ...hur teologiska förställningar påverkade den politiska debatten". Problemet är dock detta, menar Gunnarsson, att man inte försökt skilja en teologisk nivå från en politisk nivå. Lars Gunnarsson skriver: "Lunda-teologins antinazistiska ställningstagande från teologisk utgångspunkt är inte jämförbar med Schartaunernas pronazistiska ställningstagande från en politisk utgångspunkt..." Avhandlingsförfattaren framhåller, mot bakgrund av detta, att han velat använda sig av två analys-scheman. Ett schema för de teologiska uppfattningarna om kyrkans principiella förhållande till politik, och ett annat analys-schema för värderingar i politiska sakfrågor. Svensk kristenhet var under denna period, som Gunnarsson även framhåller, tudelad i sitt förhållande till den politiska utvecklingen. Sammanfattningsvis kan sägas, att har Lars Gunnarsson alltså sökt se den kyrkliga debatten under perioden 1919–1945, utifrån två nivåer: politisk och teologisk. Här ligger, som jag tidigare framhållit, avhandlingens stora

¹ Gunnar Appelqvist, *Luthersk samverkan i nazismens skugga. Sverige och Lutherakademien i Sonderhausen 1932-1945*. Svenska Kyrkohistoriska föreningen II. Skrifter, Ny följd. 47). Uppsala 1993. (Diss. Uppsala).

bidrag till forskningen rörande svensk kyrklig-
het tiden före och under Andra världskriget.

Utifrån Auléns indelning av svensk kyrklig-
het, driver avhandlingsförfattaren sin analys
vidare. Lars Gunnarsson ser främst tre riktning-
ar inom Svenska kyrkan, som växte sig starka
under 1920-talet: den traditionella teologin, den
idealistiska teologin och den s.k. lundateologin.
Den traditionella teologiska riktningen rymde
folkkyrkligheten, den social-etiska riktningen,
ungkyrkorörelsen, den ekumeniska rörelsen,
gammalkyrkligheten samt högkyrkligheten.
Dessa åsiktriktningar menar författaren rymde
”...både konservatism och nytänkande.” Den
idealistiska teologin var främst representerad av
liberalteologer såsom kyrkohistorieprofessorn
Emanuel Linderholm, som i sin tur var en av de
drivande inom Sveriges Religiösa Reformför-
bund. Ytterligare riktningar inom den idealistiska
teologin var Förbundet för Kristet Samhälls-
liv samt Broderskapsrörelsen. En tredje huvud-
riktning var Lundateologin med företrädare
som Nygren, Aulén och Ragnar Bring.

Här menar jag att en kritisk punkt finns i Lars
Gunnarssons avhandling. Frågan är om man på
detta sätt kan fånga hela den teologiska åsikts-
bildningen inom Svenska kyrkan, och om debat-
törerna själva såg sig hemmahörande i dessa
riktningar. Här har tyvärr Gunnarsson utelämnat
jämförande material såsom brev, föredrag och
dagböcker, som skulle kunna belysa de enskilda
aktörernas åsikter på ett mer heltäckande sätt.
Aulén skriver exempelvis själv, ”...att intresset
för kyrkan fick ny närning i och med att ledande
exegeter började syssla med kyrkotanken.”²
Därmed också sagt att det inom dessa gruppe-
ringar fanns en utveckling och ett ifrågasättan-
de, som inte ger vid handen att man idag kan
beskriva dem som statiska storheter. Gunnar-
sson vill på ett plan ge en helhetsbild, men begår
misstaget att på ett annat plan ge en förenklad
bild.

Lars Gunnarsson slutar sin framställning med
att återkomma till konstaterandet han tidigare
gjort, att: ”De kyrkliga debattörerna förmådde
inte ge... någon politisk vägledning. Å andra
sidan är det inte alls säkert, att människor öns-
kade få några råd från kyrkan.” Författarens
föresats i avhandlingsarbetet var inte att visa på
”kyrkans” opinionsroll i samhället. Gunnarssons
avhandling ville snarare bena ut de olika ideo-
logiska hållningarna inom kyrkligheten före och
under det Andra världskriget. Detta har Lars
Gunnarsson lyckats med! Han har genom sitt
opus gett överskådlighet åt en period, som

tidigare forskning inte gjort. Avhandlingen är
därmed en god introduktion till den kyrkliga
åsiktsbildningen perioden 1919–1945 i Sverige.

Lars Viper

Oxfordgrupprörelsen – ett politiskt alterna- tiv?

Föresatsen hos mellankrigstidens Oxfordgrupp-
rörelse var att omvandla världen. Strategin gick
ut på att en samhällsförändring skulle åstad-
kommas via kristna nyckelpersoner, som skulle
utöva ett moraliskt ledarskap. Rörelsen utgick
från den amerikanske lutherske prästen Frank
Buchman. Den spreds i Europa under 1920- och
30-talen.

Enligt kyrkohistorikern Anders Jarlert er-
bjöd Oxfordgrupprörelsen ”ett utopiskt alterna-
tiv till nazism och kommunism”. I boken *The
Oxford Group, Group Revivalism, and the
Churches in Northern Europe, 1930–1945, with
Special Reference to Scandinavia and Germany*
(Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis,
35; Lund, 1995) gör författaren en jämförelse av
utvecklingen i de skandinaviska länderna och
Tyskland. Den fokuserar på de personliga kon-
takterna mellan rörelsens aktörer. Boken är
deskriptiv och komparativ. Den tidsperiod som
behandlas är 1930–1945. (Boken har 421 textsi-
dor och är skriven på engelska.) Oxfordgrupprö-
relsen var etablerad i Sverige 1934. Den spreds
inom kyrkan, bland intellektuella och i arbetar-
rörelsen. Här spreds föreställningen om en ny
och renare slags demokrati. Flera ledande ges-
talter i Oxfordrörelsen var samtidigt fackliga
ledare.

Domnarvets järnverk i Borlänge var ett fäste.
Oxfordgrupprörelsen ansågs erbjuda ett alterna-
tiv till den marxistiska, politisk-ekonomiska
klasskampen. Under Gud fanns ju bara två
klasser – dem som var vunnna för Gud och dem
som ännu inte var det.

En stor händelse var mötet i Visby i augusti
1938, då Buchman besökte Sverige. Samman-
komsten rönt en stor uppmärksamhet i pressen.
Dagens Nyheter bevakade mötet på sin första-
sida fyra dagar i rad. Tidningens utsända, Bar-
bro Alving – signaturen Bang – påverkades av
mötet i kristlig riktning, enligt Jarlert.

Under 1930-talet ändrade Oxfordgrupprörel-
sen karaktär från att ha varit en personlig väck-
elserörelse (”Oxford Group”) till att bli en social
rörelse för moralisk upprustning (”Moral Re-
Armament, M.R.A.”). Bokens huvudfråga är
huruvida det inträffade någon ”doktrinföränd-
ring” 1938 i och med denna förändring. Jarlerts
slutsats är att det aldrig inträffade någon sådan
förändring, utan ett skifte i betoningen.

Trots att syftet är att studera doktrinföränd-
ring, ägnas ganska lite uppmärksamhet åt själva

² Holstein Fagberg ”Gustav Aulén Hundra års svensk
kyrkodebatt.” *Kyrkohistorisk Årsskrift* (1953) s. 278.

idéinnehållet i Oxfordgrupprörelsen. Jarlert gör en "historisk-systematisk analys", icke en idé-analys.

Doktrinen definieras som icke-teologi. Den bestod i en livsstilsorienterad kristendomsuppfattning med inslag av psykologi och terapi, vars yttersta syfte var att på individnivå skapa förutsättningar för en bättre värld.

Jarlert konstaterar att Oxfordgrupprörelsen inte byggde på någon fix doktrin eller ideologi. Istället beskrivs tänkandet inom rörelsen som en överkonfessionell och övernationell "mentalitet med några få ideologiska komponenter". Strategin byggde på fyra principer, vilka skulle vara vägledande för de personer som engagerade sig i rörelsen: absolut kärlek och osjälviskhet, ärlighet och renhet. Den fundamentala idéen ändrades inte när grupprörelsen blev M.R.A. Det var omvärlden som förändrades. Motsättningarna mellan staterna skärptes och därmed Oxfordrörelsens perspektiv på sig själv. Den utgjorde i ökande grad ett religiöst svar på de politiska frågorna.

Jarlert menar att det först omkring 1943 stod klart att M.R.A:s funktion låg på det politiska planet. M.R.A:s livsstilsprogram utgjorde då ett moraliskt fundament, för framtidens demokrati. Efter kriget blev M.R.A namnet på rörelsen, men begreppet var i bruk redan på 1930-talet.

Oxfordgrupprörelsens strävade efter moralisk upprustning, som var ett nyckelbegrepp. Vad innebar då detta i en tid då det stod en politisk idéstrid mellan demokrati och nazism? Det demokratiska samhället var för många kyrkliga debattörer synonymt med det sekulariserade samhället. Demokrati förknippades med partikäbbel, egoism, osund kultur och allmänt sedepulösa tendenser. Det demokratiska samhället ansågs behöva moralisk upprustning för att överleva hotet från de totalitära ideologierna.

Men moralisk upprustning var något som även nazismen strävade efter. Ledartanken var också likartad. I Oxfordgrupprörelsens tänkande fanns en analogi med diktaturen. Dess medlemmar skulle ju leva under Guds direkta ledning. Gud var en "führer", som några sade. Buchman var länge positiv till Hitler, ty ledarskap var vad människor ansågs behöva. Han specificerade rörelsens mål 1934: "A new social order under the dictatorship of the Spirit of God". Den tyska delen av Oxfordgrupprörelsen var följaktligen öppen för nazismen.

I den kyrkliga samhällsdebatten i Sverige var det inte ovanligt att debattörer uppehöll sig kring samhällsmoralen och var positiva till nazismen från denna utgångspunkt. Exempelvis hade Bo Giertz en positiv uppfattning om nazismen från denna utgångspunkt. Han tolkade nazismen som en reaktion mot en urartad demokrati, mot kultur- och sedepulösa tendenser

i samhället. Han betraktade nazismens spridning bland svenska gymnasister som en stund moralisk reaktion. Giertz var vid tiden för det nazistiska maktövertagandet 1933 resesekreterare för Sveriges Kristliga Studentförbund och flitig debattör i *Gymnasisten*.

Den kyrkligt engagerade journalisten (och sedermera ekonomhistorikern) K-G Hildebrand kom emellertid ganska snar underfund med att allt inte stod rätt till i Tyskland. De vände sig mot nazismen, som de fann vara i grunden okristlig.

Biskop Arvid Runestam skrev också om den moraliska krisen. Han hade samma tolkning av nazismens orsaker som Giertz och Hildebrand – den var en konsekvens av tidens andliga förvirring. Med anledning av nazismen reviderade Runestam sin tidigare uppfattning att kyrkan skulle vara politiskt neutral. När kyrkan öppet utmanades tvingades den att ta ett politiskt ansvar.

Giertz, Hildebrand och framförallt Runestam, var drivande krafter inom den svenska Oxfordrörelsen. Jarlert tar upp just detta, men går inte in på de politiska aspekterna. Endast i en not omnämns Hildebrands positiva uppfattning om Deutsche Christen, den rörelse som representerade nazismen i den tyska evangeliska kyrkan. Den svenska Oxfordgrupprörelsen omfattade huvudsakligen andra personer än de som framträdde i den politiska idédebatten om kyrkans förhållande till nazism och demokrati. Flera av tidens mest framträdande kyrkliga debattörer – som Natanael Beskow, Sam Thysell, Sam Stadener, Per Pehrsson, Lars Wollmer och Ivar Rhedin – förekom inte i Oxfordrörelsen och således inte i Jarlerts undersökning. De två förstnämnda försvarade demokratiska värden. De senare var mer eller mindre öppet pronazistiska.

En flitig samhällsdebattör var Sigtunastiftelsen Manfred Björkqvist. Han var en teologisk och kyrkopolitisk mångsysslare, som intresserade sig för det mesta som rörde kyrka och samhälle. Följaktligen var han intresserad av Oxfordgrupprörelsen. Det viktiga för honom var att kyrkan aktiverades i samhällslivet. Han var initiativtagare till förbundet för Kristen Humanism, som bildades 1937.

Björkqvist var också en Ungkyrkorörelsens grundare. Dess motto hade vissa likheter med Oxfordgrupprörelsens. Han skrev i Ungkyrkorörelsens programskriften *Kyrkotanken* 1909 att dess mål var ett kristnande av Sveriges folk – för Gud var Sveriges folk hans folk, men för svenska folket gällde det att bli det, som det hette. Björkqvist intog dock en reserverad hållning till Oxfordrörelsen, ty han ville ha en nordisk rörelse, fri från den anglo-amerikanska

prägel som det internationella teamet runt Buchman hade.

Den livfulla, anglosaxiskt präglade oxfordgrupp rörelsen stötte på ett motstånd i de nordiska länderna med sina lutherska statskyrkor. Svenska kyrkomynden tyckte in att rörelsen stämde med svensk luthersk pietism. Därför uppstod samarbetssvårigheter mellan det internationella teamet runt Buchman och ledande företrädare för Svenska kyrkan. Ärkebiskop Erling Eidem intog en reserverad hållning. Han tycks ha varit kallsinnig mot Buchman under ett kort möte i Karlstad 1935.

Arvid Runestam var ledande inom den svenska Oxfordgrupp rörelsen och är central i Jarlerts framställning. Runestam vittnade många gånger om den omvändelse Oxford hade betytt för honom. Han var dock i likhet med Björkqvist och Eidem reserverad inför Oxfordrörelsens anglo-amerikanska prägel, som han inte ansåg passa den svenska mentaliteten. Biskop Torsten Ysander hade likalydande inställning. Runestam menade också att det sociala inte fick ta överhanden. För honom var Oxfordgrupp rörelsen en väckelserörelse främst på det personliga planet.

Motståndet ledde till att den internationella Oxfordgrupp rörelsen blev isolerad från den svenska rörelsen. Den slutsats som Jarlert drar härav är att Buchmans betydelse för den svenska grenen har varit överskattad i tidigare forskning.

I ett utförligt avsnitt rubricerat "historiografi" presenterar Jarlert både den vetenskapliga och icke-vetenskapliga bokfloden om Buchman och Oxfordgrupp rörelsen. Det är med hjälp av en del nytt privat källmaterial som Jarlert kan kasta nytt ljus över grupp rörelsernas utveckling i de olika länderna.

Om Oxfordgrupp rörelsen rönt motstånd hos det svenska prästerskapet, hade den desto mer framgång bland intellektuella. Det var även bland dessa som andliga ledare stod att finna. Här fanns också mycket skepticism. Vilhelm Moberg, Elmer Diktonius samt Harry och Moa Martinsson lyckades Oxfordgrupp rörelsen inte värva trots goda försök.

Framträdande intellektuella i rörelsen var författarna Bertil Malmberg, Harry Blomberg och Sven Stolpe. Antinazisten Malmberg hade kulturskymningen som ett tema i sitt författarskap och såg en motkraft i Oxfordrörelsen. Antinazisten och socialisten Blomberg var en kristen humanist som gjorde föreläsningsturnéer i Oxfordrörelsens namn och samlade stora åhörarskaror. Jarlert nämner att han en gång framträdde inför ett auditorium på 25 000 åhörare.

Sven Stolpe såg Oxfordgrupp rörelsen som en bundsförvant till demokratin. Han hävdade att demokratis fiende inte endast var totalitarismen, utan även den självdestruktion som fanns

inbyggd i demokratin. Han skrev att demokrater inte självklart fostrade demokratiska människor, utan själviska individualister. Materialism, egoism och ateism var något som enligt honom kännetecknade demokratin. Här låg Oxfordgrupp rörelsens uppgift.

Han sammanfattade Visbymötets mening med att säga att god demokrati förutsatte kristendom. Vid det laget hade Oxfordrörelsens målsättning lyfts från individplanet till det internationella planet. Det talades om andlig förkovran och moralisk utveckling som en väg till försoning mellan nationerna. Stolpe uppträdde samtidigt som medlare mellan den internationella grupp rörelsen och det reserverade svenska prästerskapet.

Hans intresse för Oxfordrörelsen tycks emellertid ha kulminerat omkring 1939. Han blev desillusionerad och kom sedan att betrakta dess verksamhet som "självcentrerat tjabbel". Han kom att konvertera till katolicismen och såg tillbaka på grupp rörelsen som "kindergarten".

K-G Hildebrand tycks ha sett realistiskt på Oxfordgrupp rörelsen. Han ansåg att den var politiskt naiv. Världens problem var enligt hans mening inte av privatmoralisk art. Han kom till samma slutsats som biskop Runestam – rörelsens betydelse låg på det personliga planet. Han menade att Oxfordrörelsen handlade om kristna intellektuellas sökande efter privat gemenskap.

Grupp rörelsen representerade ett sofistikerat och intellektualiserat förhållande till den kristna tron. Den tilltalade personer som närmade sig kristendomen på intellektuell väg. Det kan ju faktiskt vara så att den som närmar sig kristendomen via teologisk-vetenskapliga studier, först senare upptäcker innebörden av den kristna tron. Upptäckten blir då till en "personlig omvändelse". Det ironiska med Oxfordrörelsen är att präster blev omvandlade och entusiastiska anhängare av rörelsen, när de upptäckte vad som borde vara elementärt för en kristen.

Ett intellektuellt förhållande till kristendomen resulterar inte sällan i att den reduceras till en moral- och etiklära. En fördel med Oxfordgrupp rörelsen torde ha varit att prästerna här erbjöds en möjlighet att komma i kontakt med kristna personer utanför gudstjänstlokalen. Den typiska mötesformen var "house parties".

Oxfordrörelsens har alltid tillmätts en politisk betydelse. Även Jarlert tillmäter den det. Han beskriver rörelsen på samma villkor som de samtida, såsom ett alternativ till nazism och kommunism. Rörelsens privata betydelse torde dock ha varit politisk i mindre grad. Privata möten för andlig förkovran, vittnesmål, bön och överlåtelse till Gud, är ju något som alltid har funnits i den frikyrkliga världen utan att detta har betraktats som en politisk dimension av kristendomen.

Den andliga beredskap som Oxfordrörelsen äsyftade, vad skulle den gälla? Om det gällde att möta tidens onda, vad var i så fall det onda? Var det den politiska utvecklingen eller var det den egoistiska njutningskulturen i största allmänhet?

Den ideologiska tolkningen av Oxfordrörelsen har gått ut på att det rörde sig om ett demokratiförsvar. Budskapet var emellertid brett. Det tilltalade både kristna socialister i de nordiska länderna och kristna moralister på den politiska högerkanten i USA. Det var en rörelse utan kompassriktning. Moralisk upprustning är allmängiltigt.

Jarlert problematiserar inte rörelsens idéinnehåll. Frågan om rörelsen förändrade karaktär eller inte, framstår för en profanhistoriker som trivial – särskilt som Jarlert konstaterar att någon doktrinförändring inte inträffade. Det är rörelsens förändrade karaktär i slutet av 1930-talet som är föremålet för hans studie. Rörelsen förändrades i och med att den konfronterades med nazism och kommunism. Den lyftes då från ett personligt till ett socialt plan. Oxfordgrupprörelsen hör hemma i det sammanhang som den politiska idéstriden mellan nazism och kommunism utgör. Den blev aktualiserad på grund av denna strid.

Eftersom rörelsen bedöms ha en politisk betydelse, borde dess värderingar i samhällsfrågor ha blivit klarlagda, vilket knappast sker i boken. Det kanske inte är möjligt, men i så fall faller ju föreställningen om att rörelsen hade en politisk betydelse.

Jarlerts bok fungerar som en handbok i Oxfordgrupprörelsens utveckling. Den utgör härvid ett värdefullt bidrag till en ökad kunskap om förehavandena hos de personer som blev engagerade i rörelsen.

Lars Gunnarsson

En av välfärdsstatens kvinnliga pionjärer

Brita Åkerman, 88 år på 1900-talet. Bland *vänner och idéer* (Bokförlaget T. Fischer & Co, Stockholm, 1994) 268 sidor, persongr.

Under senare år har forskning och massmedia intresserat sig för välfärdssamhällets bakgrund, tillkomst och etablerande under 1930- och 1940-talen. Både i uppskattande och i starkt kritiska ordalag har de "sociala ingenjörernas" idéer och konkreta arbete redovisats och diskuterats. De främsta företrädarna var Alva och Gunnar Myrdal samt Uno Åhrén, Signe och Axel Höjer samt Gustav Möller. Alla var de socialdemokrater som tillförde främst socialpolitiken och bostadspolitiken nya idéer. De var naturligtvis inte de enda som drev fram nya idéer inom dessa områden utan det fanns andra, minst lika driftiga men inte lika synliga, som arbetade med samma frågor. En av dessa aktiva inom svensk

välfärdsolitik, inte bara under 1930- och 1940-talen utan även under 1950-, 1960- och 1970-talen, är Brita Åkerman. Hon har tidigare ägnats uppmärksamhet i Yvonne Hirdmans bok *Att lägga livet till rätta* (1989), i Britta Lövgrens avhandling *Hemarbete som politik* (1993) och i antologin *Kvinnans plats i det tidiga välfärdssamhället* (1994). Åkerman har nu utkommit med sina memoarer: *88 år på 1900-talet. Bland vänner och idéer*, där hon ger sin syn på sitt bidrag till den svenska välfärdsolitiken.

Boken bygger på anteckningar och sammanställningar som Åkerman gjort under flera år på grundval av osystematiskt bevarade brev, tidningsklipp, trycksaker och litteratur, egen och andras. Boken handlar om Åkermans liv, särskilt om de arbetsuppgifter hon ägnat sig åt och åt de vänner och idéer hon mött genom sitt arbete.

Åkerman föddes 1906 som första barn i en relativt välbärgad familj. Åkerman tänkte från början bli lärarinna och började läsa franska och engelska för att sedan ägna sig åt litteraturvetenskap, studier som så småningom ledde till en filosofie licentiatexamen. Hennes studier avrundades med kurser i sociologi – då ett helt nytt ämne. Så småningom kom hon fram till att hon ville bli journalist. Hon skrev kåserier och bokrecensioner.

Under sina licentiatstudier i litteratur vid Stockholms högskola lärde hon känna nationalekonomen Alf Johansson. Han blev hennes make och snart kom de fem barnen.

Åkermans verksamhetsfält blev varken lärarinnans eller journalistens. Hon blev "diversearbetare" för kvinnosaken, social-, bostads-, familje- och konsumentpolitiken. Hennes yrkesliv har drivits fram till synes slumpvis. Hon verkar ha gått in för nya arbetsuppgifter med liv och lust, fylld av nya idéer, men mer än en gång slutat dem missförstådd och besviken. Hon började inom Fredrika-Bremer-förbundet som beskrivs som hennes "kvinnosaksuniversitet" och drogs därefter in i kristidsförvaltningen som medarbetare i Aktiv hushållning. Hon bedrev sociologisk forskning om familj och hem publicerad i boken *Familjen som växte ur sitt hem*. Därefter togs hon i anspråk för statlig utredningsverksamhet om hemmet, familjen och bostadspolitiken. Parallellt med dessa utredningsuppdrag agerade hon för tillkomsten av Hemmens Forskningsinstitut och arbetade inom Svenska Slöjdföreningen. Under en tid arbetade hon på Konsumentrådet. Hennes yrkesbana avslutades med arbete inom Stockholms kommunstyrelsens kommitté för kvinnofrågor. Hon har ensam och tillsammans med andra givit ut flera böcker. 1979 blev hon teknologie hedersdoktor vid Chalmers.

Under sina studier vid Stockholms högskola lärde hon känna radikala författare och ekonomer, bland dem Alf Johansson. Tack vare honom introducerades hon i en annan intellektuell miljö än den hon tidigare mött, politikens, med ekonomer, arkitekter och läkare som Gunnar Myrdal, Uno Åhrén och Axel Höjer. Via dessa vänner fick hon kontakt med andra som Alva Myrdal, Signe Höjer m.fl. Brita Åkerman var liksom de övriga socialdemokrat.

Elin Wägner var en annan av de vänner Åkerman presenterar. De fick kontakt när Åkerman bad Wägner skriva något för den kampanj inför riksdagsvalet 1940 som Kommittén för ökad kvinnorepresentation bedrev. De hade intensiv kontakt under början av 1940-talet, framför allt när Wägner skrev boken *Väckarklocka*. Vad Åkerman i första hand tog till sig från kontakterna med Wägner var Wägners tanke att kvinnornas hushållsarbete var viktigt och att kvinnorna via sitt arbete med hem och barn kunde visa männen på ett alternativt levnadssätt och alternativa värderingar. Hon menade att "kvinnosakskvinnorna" gick männens väg i alltför stor utsträckning. Åkerman försökte tillämpa Wägners idéer i sitt arbete inom 1941 års befolkningsutredning, där hon var sekreterare i dess speciella kvinnodelegation och i sitt arbete med Hemmens Forskningsinstitut. Hon, liksom Elin Wägner, fick erfara konflikten mellan dem som representerade "hemkvinnorna" och dem som företrädde yrkeskvinnorna.

En annan av Åkermans vänner var Kaj Andersson, som bl.a. var redaktör för de socialdemokratiska kvinnornas tidning *Morgonbris*. Åkerman och Andersson arbetade tillsammans på Aktiv hushållning.

I boken ges en något annan bild av Alva Myrdal än den gängse forskningen. Enligt Åkerman hörde Alva Myrdal inte så självklart till dem som enbart propagerade för yrkeskvinnornas linje utan hon hade förståelse för båda lägren.

I boken visar Brita Åkerman att hon genom sitt personliga och professionella kontaktnät befann sig mitt bland dem som var verksamma för att driva fram ett nytt Valfärdssverige.

Brita Åkerman gick från att vara tämligen okunnig i kvinnofrågor till att bli upplyst och drivande i frågor som rörde kvinnornas situation. Hon lärde sig av sina vänner och av sina olika arbetsuppgifter där hon tvingades sätta sig in i nya frågor. Hon blev också alltmer medveten om konsumentfrågornas betydelse. Tyngdpunkten i Åkermans yrkesgärning ligger i hennes arbete med kvinnofrågor och med konsumentfrågor.

I de senaste årens forskning om 1930- och 1940-talens välfärdsbyggande har idégivarna betecknats "sociala ingenjörer". I begreppet har

ofta legat en kritik av dessa personer som, enligt kritikerna, ville diktera villkoren för vanliga människors liv, alltifrån hur man skulle möblera sitt hem till vad man skulle äta. Man har menat att de "sociala ingenjörernas" idéer innebar en kränkning av kvinnorna. I boken kritiserar Åkerman den analys som framför allt Yvonne Hirdman framfört i sin bok *att lägga livet till rätta*. Åkerman menar, i korthet, att man måste se allt i dess tidssammanhang. Hon kritiserar forskare och andra för att i Hirdmans efterföljd döma de historiska aktörernas agerande utifrån nutidens villkor, inte det förlutnas. Hon skriver att hon "aldrig hört några kvinnor säga att de känt sig kränkta".

I boken kan man via en av dessa i viss mening dolda aktörerna inom den svenska välfärdspolitikerna följa hur arbetet gick till när befolknings-, familje-, bostads- och socialpolitik uppmärksammades och blev nya politikområden. Särskilt intressant är det att följa de olika förhållningssätten när det gällde hur kvinnorna bäst skulle kunna förändra sin samhällsställning – i förvärvslivet, via hemarbetet eller inom både arbetsliv och hem. Ur personhistorisk synpunkt ger boken kanske inte så mycket, annat än Åkermans perspektiv på sin egen gärning. Läsaren ges dock personligt färgade glimtar av några av dem som var aktörer vid etablerandet av Valfärdssverige.

Britta Lövgren

Från Gunnar Brusewitz ungdom

Gunnar Brusewitz, *Vägens barn. Bildminnen och minnesbilder*. (Stockholm 1994, 368 s., personreg. ill.)

Gunnar Brusewitz, fil hedersdoktor, mångkunnig författare och tecknare, har gett ut första delen av sina minnen, tänkta att bilda tre band. Då vi i boken först möter Brusewitz, skildrar han med kunskap och inlevelse sin genealogisk-personhistoriska bakgrund. Häri ingår också hans vid födseln problematiska familjeförhållanden. När man skiljs från honom i denna volym, är han 22 år, har gjort färdig värnplikten, frilansar ivrigt i skilda publikationer. Han har då också fått sitt första fasta engagemang hos tidskriften *Obs!* och Fredborgs förlag.

Det är en i flera avseenden märklig början av ett levnadsöde som här rullas upp, framställt med en rikedom av charm, värme, lärdom och ett läsvärt vackert språk. Hans väg till uppskattning och berömmelse var ganska snårig. Brusewitz far, förste byråsekreteraren i dåvarande pensionsstyrelsen Per Emil Bl. (1897–1974) stod i stark opposition till sin familjs allmänna inställning, präglad av högborgerlighet och stolta ämbetsmannatraditioner. Han kom att stå politiskt långt ut på vänsterkanten, vistades i

Sovjetunionen under början av dess tillblivelse. Han var i det längsta en hängiven beundrare av Lenin och Stalin. Sonen Gunnar föddes genom hans förbindelse med en purung tjänsteflicka i familjen, Fanny Andersson. Hon reste, efter att ha lämnat bort sonen, till USA. Här gick det henne väl i händer. Sent omsider kom hon till Sverige och fick då träffa sin då vuxne son. Mötet hade sina känslomässiga komplikationer. Den förlorade mamman, nu i 40-årsåldern, beskrivs som en mondän, elegant amerikanska, knappast nära den klassiska modersbilden. Fadern bildade så småningom en legal familj, men intresserade sig livligt och hårdhänt för Gunnars karaktärsdaning och utbildning. Någon riktig förståelse för hans naturliga anlag fanns inte. Far och sons förhållande blev aldrig harmoniskt.

Den nyfödde Brusewitz accepterades genast i hög grad av faderns familj med farmodern Hedda Brusewitz, född Bredberg, i spetsen. Han adopterades av den ogifta fastern Maria, lärarinna, som med kärlek, nit och omtanke vakade över sin son, vars begåvning och läggning inte alltid passade in i konventionella banor. Redan då han var ett litet barn uppenbarades hans starka naturintresse och anlag för teckning.

Brusewitz personhistoriska intresse leder honom till utförliga exposéer över sin härstamning på fädernet. Moderns familj ville inte kännas vid honom. En man från herrskapsklassen hade kränkt deras hederliga, västgötska allmogesläkt. Vid läsningen skulle man ha önskat att detta myller av Bredbergar (14), Brusewitzar (25), Flensburgar (6) och Pfeffrar (5) hade framställts i en grafisk översikt. Att personregistret blivit otillfredsställande får man nog lasta förlaget (Wahlström & Widstrand) för, liksom ett till sin konsekvensen löjligt ombrytningsfel, varigenom Leon Trotskij anges som politiker i Kungl. Vetenskapsakademien.

En central punkt i Gunnar Brusewitz liv har varit Björnholmen i Mälaren, tillhörig Drottningholms kungsgård. Här tillbringade han delar av sin ungdom under stora delar av året, ofta ensam och med en eka som enda färdmedel mellan ön och Mälarehöjden på andra sidan sjön. *Om Björnholmen – ett gammalt sommarnöje* har Brusewitz 1984, gett ut en trevlig och intresseväckande bok. Generationers patriarkaliskt instängda sommarliv på ön blev, som han skriver, till en "jungfrufälla", eftersom de unga flickorna sällan fick träffa lämpliga unga män och därför förblev ogifta.

Liksom Berzelius på sin tid ogärna bevistade den skolundervisning som inte gällde naturvetenskap, skolkade den unge Gunnar Brusewitz från för honom ointressanta lektioner. Han gick en tid i skola i Strängnäs, först inackorderad hos domprosten Otto Norberg, sedan hos en ost-

handlare. Hos familjen Norberg fascinerades han av att domprosten och hans son Dag, sedermera rektor för Stockholms universitet, under måltiderna underhöll varandra på latin och vid skämtsamma historier upplät homeriska skratt. Berzelius blev bara hotad med ris medan Brusewitz förjagades från skolan på grund av sin oregelbundenhet. Han hade utmärkta betyg i svenska och teckning samt biologi. I övrigt var han oefterrättlig. Exekutor var den för eleverna fasansfulle lektorn Gunnar Tingdahl, illa åtgången i Bertil Spongs nyckelroman *Sjövinkel*, 1949. Recensenten, för sin del, såg honom som en vänlig och tillmötesgående förvaltare av det stora och lärdomshistoriskt högtintressanta läroverksbiblioteket.

För Gunnar Brusewitz återstod nu att fylla sin tillvaro och sin portmonnä med vad han kunde tjäna som tecknare. Ett stort lyft blev att han 1943 under tävlan fick ett eftersträvanvärt stipendium för konststudier i Paris. Detta väckte uppseende och föranledde ett reportage om Brusewitz i hans enslighet på Björnholmen. Värplikten var nu nära och unge Gunnar emot-såg den med stor oro. Han placerades på Svea artilleri, till hans besvikelse förlagd på Marma skjutfält i stället för i Stockholm. Före inryckningen hade han slarvat bort sin inskrivningsbok och fruktade hårt straff redan från början. I sin nöd vände han sig till den ende högre militär han kände till, nämligen översten Willy Kleen, som skrev för Åhlén & Åkerlund, där Brusewitz hade en fot. Till sin stora överraskning blev han inte bara vänligt mottagen av Kleen utan denne gjorde sig ordentligt besvär med att ställa saken tillrätta. Detta är inte så märkvärdigt. Willy Kleen var förvisso en från debattör och hans språk kunde ibland för somliga verka chockerande. Innerst var han i praktiken en godhjärtad och hjälpsam människa. Recensenten vet det.

Exercisen blev nu inte för Brusewitz någon förfärlig upplevelse. Han fick en god ridutbildning och sin häst Delila som bästa vän. Tillfälle gavs också att odla de zoologiska intressena. En dräplig episod är följande. Under övning på Marma tränades skydd under fientlig eld. Brusewitz kastade sig på marken, men märkte att han under sig hade ett lövsångarbo med nykläckta ungar. Han ställde sig på alla fyra. Plutonchefen, en fänrik, hojtade: "Varför ligger Brusewitz och ser ut som en äggsjuk höna. Pressa ner bröstet som jag har kommenderat!" "Fänrik. 27 Brusewitz anmäler att han har ett lövsångarbo med ungar under bröstet". I stället för att beivra orderbrott, kommenderade fänriken rast och det konstfulla boet med nykläckta ungar beundrades. Det kan tilläggas att den förståelsefulle fänriken var Lars De Geer från Lesjöfors, som blev försvarsminister i Ola Ullstens ministär.

Det är ett rikt persongalleri som Brusewitz tecknar av dem han mött i dessa unga år. Han var assistent till naturforskaren och konservatorn greve Bengt Kalling. Han kom därigenom i kontakt med Hermann Görings alltmör antinazistiske f.d. svåger Eric von Rosen. Den 21 juni 1941 hade Brusewitz cyklat till Rockelstad med en uppstoppad alligatorunge och en vit hermelin med indriven pil som von Rosen skjutit med sin båge. Han bjöd in det 16-årige konservatorsbiträdet på saft och sade: "Det har hänt något förfärligt. Hitler har anfällt Sovjetunionen. Det betyder undergång för det tyska riket. – Minns hur det gick för Napoleon". Då fem år senare Göring tagit gift dagen före sin avrättning, var grevinnan, Karin Görings syster, sorgglädd medan Eric von Rosen torrt anmärkte: "Det var rätt åt honom".

Gunnar Brusewitz var inte oppositionell till sin natur. För att klara sin ofta besvärliga situation, anpassade han sig gärna till omständigheterna. Man får vid läsningen intrycket av en, trots allt, stabil och harmonisk läggning med sinne för vad som kan vara av glädje och humor i tillvaron. En vacker skildring är hans ännu skönt levande kärlekssaga med skolkamraten från Strängnäs Ingrid Andersson, herrgårdsflicka från Brunnby i Västmanland. Man ser med glädje och förväntan fram mot nästa del av Gunnar Brusewitz minnen.

Wilhelm Odelberg

Östen Undén inför det Kalla kriget

Erik Noreen. *Brobygge eller blockbildning? De norska och svenska utrikesledningarnas säkerhetspolitiska föreställningar 1945–1948*. Carlssons, Stockholm, 1994. 254 s.

Som undertiteln anger är Noreens arbete inte någon undersökning av den säkerhetspolitik som Sverige och Norge förde under de första efterkrigsåren. Hans intresse gäller hur de ledande aktörerna – och som sådana räknar han egentligen endast de två utrikesministrarna Östen Undén och Halvard Lange, medan deras regeringschefer på det hela lämnas åt sidan – uppfattade den internationella storpolitiska utvecklingen och hur förändringar i denna påverkade deras agerande. Med stor noggrannhet och omsorg går han igenom svenska och norska arkiv, kommitté-nämndprotokoll, riksdagstryck och press, och registrerar uppgifter om de båda utrikesministrarnas ideologiska grundsyn, deras inställning till internationell ordning och till historiska lärdomar, och deras säkerhetspolitiska bedömningar. Arbetet är uppdelat på två huvudpartier: Från andra världskriget till Truman doktrinen 1945–1947, och från Marshallplanen till Berlinblockaden 1947–1948. I det första partiet är det gemensamma siktet på

brobygge ledemat, i det andra den begynnande splittringen mellan en allt klarare norsk kurs mot västanknytning och ett svenskt fasthållande vid en hävdvunnen neutralitetspolitik. Den egentliga undersökningen stannar på sommaren 1948, de följande skandinaviska försvarsförhandlingarna endast skisseras. Noreen anser dem redan från början tämligen utsiktslösa och dömda att misslyckas – "Norges och Sveriges positioner var fastlåsta när förhandlingarna inleddes i mitten av oktober 1948" (s.181).

Ändå ledde dessa förhandlingar fram till ett långt gående svenskt förbudsansbud, som i sin tur medförde norska överväganden om till äventyrs utrymme för en kompromissöverenskommelse kunde finnas. Såvida man inte vill avfärda dessa förhandlingsmoment som enbart taktiskt motiverade för att in i det sista åtminstone demonstrera förhandlingsvilja, kunde man väl knappast undgå slutsatsen att motparten inte bedömde Lange och Undén nödvändigtvis vara de i sista hand bestämmande för sina regeringsars ställningstaganden. Noreen kan därför enligt min mening med fördel ha mer ingående diskuterat de båda utrikesministrarnas ävensom deras regeringschefer (hör inte också statsministrar hemma i en utrikesledning?) föreställningar om varandra, och då även om varandra som blivande förbudspartner. Efter Undéns besök i Oslo de första dagarna i maj 1948 och den norske statsministern Gerhardsens besök i Stockholm några veckor senare måste väl också sådana säkerhetspolitiska föreställningar höras till ämnet?

Norsk forskning om efterkrigstidens historia har hunnit längre än svensk, och Langes bedömningar och ställningstaganden är mer genomlysta än Undéns. De mest givande avsnitten i Noreens arbete blir därför – även om ingen överraskning möter – redovisningarna för den svenske utrikesministerns säkerhetspolitiska föreställningar. Kanske skulle här ha kunnat ytterligare betonas hans remarkabla förståelse för sovjetisk maktpolitik och hans påtagligt kritiska inställning till USA. Kanske förtjänade också att noteras tidigare ambitioner hos honom, som återkommer 1945–1948: önskan att verka som brobyggare mellan Sovjetunionen och stormakterna i väst möter redan under den första utrikesministertiden 1924–1926, och önskan att genom anbud om långtgående förbund till nordisk grannstat hindra dess anknytning till stormakt dokumenteras i en lång stats- och folkrättsligt utredning från 1940. Men Undéns ambitioner visade sig både då och senare vara för högt ställda. Hans väg 1945–1948 är en reträtt från en ursprunglig övertro på stormaktens beredvillighet att underordna sina intressen en internationell säkerhetsorganisation fram till en mera realistisk inställning, där ledemat

nedväxlat från solidaritet till neutralitet, om möjligt skandinavisk men i varje fall svensk. Noreen har förtjänstfullt redovisat förskjutningarna i hans föreställningar om den säkerhetspolitiska omvärlden under vägen. Parallellställningen med den norske utrikesministerns samtidiga bedömningar underlättar en överblick över de svensk-norska relationernas utveckling fram till det säkerhetspolitiska vägskalet vid årsskiftet 1948–1949. Boken är ett väldokumenterat bidrag till forskningen om svensk och norsk politik under den första efterkrigstiden.

W.M. Carlgren

Nytt bidrag till Dagens Nyheters mångsidigt belysta historia

Dagens Nyheter är den svenska dagstidning som satsat i särklass mest på att få sin historia skildrad. Det började 1945 som sig bör med en biografi över portalgestalten Rudolf Wall tillkommen på tidningsledningens uppdrag.¹ Författare var Gudmar Hasselberg, som disputerat i litteraturvetenskap i Lund på en avhandling om realistisk lyrik och därefter verkat som lektor i Östersund och Gävle. Hasselberg hade under sin sejour i Jämtland umgåtts flitigt med DN:s musikrecensent kompositören Wilhelm Peterson-Berger och hade via denne mottagit en uppmaning från sin gamle vän från studieåren i Uppsala Leif Kihlberg, tidningens chef för kultur och politik, att medverka med kulturartiklar och recensioner. Året före DN:s ättioårsjubileum 1944 kom så en förfrågan från samma håll om han ville åtaga sig att till evenemanget utarbeta en biografi över bladets grundare. Efter förhandlingar med chefredaktören Sten Dehlgren och Kihlberg, där Hasselberg betonade att uppdraget var väl sent påtänkt, finansierade företaget ett drygt halvårs tjänstledighet för honom men boken – den nära 450 sidor stora "Rudolf Wall. Dagens Nyheters skapare" – hann alltså aldrig bli färdig i tid till jubileet. Verket kan karakteriseras som en hederligt och omsorgsfullt genomförd beskrivning av Walls framgångsrika liv från vaggan till graven.

Den som tog vid efter Hasselberg var Ivar Ljungquist som 1947 på egen begäran och efter en kontrovers med den året innan tillträdde chefredaktören Herbert Tingsten pensionerades vid blott 55 års ålder från sin utomordentliga långa insats som tidningens andreredaktör – vilket närmast motsvarade sysslan som redaktionschef. Tanken var att Ljungquist skulle gå vidare i kronologien. Han lät också sin skildring starta med det år, 1889, då Fredrik Vult von Stejernern efterträtt Wall som ägare och huvudre-

daktör och hans arbete kom till sist att omfatta även Otto von Zweigberks och Sten Dehlgrens chefredaktörskap. Slutpunkten sattes vid Herbert Tingstens tillträde 1946. Men arbetet hade då fått en aldrig avsedd utformning. "Ur Dagens Nyheters historia" som publicerades 1952–54 omfattar tre volymer på totalt 1.450 sidor – och ett innehåll som hos somliga väckte förtrytelse, hos andra förvåning. Ljungquist hade nämligen gått till verket med stor ambition – och möjligen med baktanke att nu få upplysa om vissa dittills fördolda sanningar om spelet bakom tidningens kulisser vilka tyngde hans sinne. Redan existerande otryckta manuskript av äldre men även av avlidna medarbetare hade samlats in. Åtskilliga pensionärer men också alltjämt aktiva anställda av skilda kategorier skrev på hans uppmaning ned sina minnen och intryck. Materialrikedomen födde hos Ljungquist idén att han för egen del skulle nöja sig med en bakgrund, en sorts krönika över tidningens utveckling under den aktuella perioden, och att arbetet i övrigt skulle bestå av de insamlade manuskripten, vissa i komplett skick, andra i utdrag. Somliga bidragsgivare som efterkommit Ljungquist uppmaning utan större eftertanke fick nu med blandade känslor se sina kanske mindre genomtänkta formuleringar och omdömen i tryck. Andra bidrag publicerades först efter mangling och strykningar av Ljungquist och av ordföranden i företagens styrelse Tor Bonnier. Det har visats att vad som framför allt opererades bort var kritiska omdömen mot prominenta DN-anställda, särskilt chefredaktörer. Somliga bidragsgivare blev helt refuserade.

Åtskilliga turer hade alltså gått innan trebandsverket trycktes.² Ljungquist hade t.ex. redan 1949 haft ett eget manus färdigt som aldrig kom att ingå i det utgivna arbetet. Även andra medarbetare hade råkat ut för samma öde – liksom Tor Bonnier! Skälet till reduceringarna var de motsättningar som rått inom tidningsföretaget främst under andra världskriget och som i manusform fött en rad motstridande och i flera fall bittra skildringar. Särskilt aktiva för att förhindra att dessa interiörer kom till allmänhetens kännedom var den trojka som vid tiden för Ljungquists författarskap kunde rymmas inom begreppet "tidningsledningen", nämligen Tingsten, Kihlberg och verkställande direktören Helge Heilborn. Resultatet hade till sist blivit att allt som rörde dels tidningens politiska linje (d.v.s. i huvudsak ledaravdelningens arbete) 1889–1946, dels relationen mellan tidningsledningen och ägarfamiljen Bonnier helt fördes åt sidan. Manuskripten – bland författarna märktes

¹ Ivar Ljungquist, *ur Dagens Nyheters historia. Del III (1854)*, s 336.

² Jarl Torbacke, "Ur Dagens Nyheters historia eller Bokförläggarens som refuserades". *Det bevingade ordet* (1976), s 161 ff.

vid sidan av Ljungquist och Tor Bonnier den genom åren periodvis flitige medarbetaren på ledaravdelningen Anton Lindberger, Leif Kihlberg och utrikesredaktören Johannes Wickman – kom dock alla att bevaras åt eftervärlden och har stått till senare DN-historikers förfogande. Även Ivar Ljungquist själv förblir trots sin stora insats i tidningsföretaget en för läsarna av det verk som på utsidan bär hans namn en praktiskt taget anonym person.

Den lucka som utelämnandet av tidningens politiska historia orsakar kom småningom att fyllas men för det krävdes inte mindre än fyra volymer. När Leif Kihlberg 1957 lämnade tidningen åtog han sig som pensionär att skriva DN:s politiska historia från 1888 till 1921. Sistnämnda tidsgräns sattes med hänsyn till att han själv inträtt i redaktionen 1922 – och att han senare i hög grad varit part i målet. Hans arbete förelåg i två volymer 1960 under samlingsrubriken ”Dagens Nyheter och demokratis genombrott”.³ Kihlberg kom därefter att som pensionär utöva ett imponerande författarskap manifesterat i dels en originell och inom presshistorien nyorienterande bok om tidningens annonsida⁴ dels biografier över de liberala portalgestalterna Karl Staaff, Adolf Hedin och Lars Johan Hierta.

När det därefter gällde att skildra tidningens insats och roll under den följande perioden, som rymde den krisfyllda mellankrigstiden och andra världskriget, hamnade man dock i beråd. Det rörde sig nu om den tid som på det interna planet vållat huvudbry och svårigheter för Ivar Ljungquist och hans samtida. Ett totalt skifte inom styrelse och tidningsledning hade dock medfört att motståndet mot ett klarläggande av det interna spelet skingrats. Tvistefrågan kom huvudsakligen att gälla vem som skulle anförtros uppdraget. Bland namn bland de egna anställda som i efterhand nämnts som påtänkta var tidningens utrikesredaktör Ulf Brandell och reportern, kåsören och författaren Jan Olof Olsson (signaturen Jolo). Om ingendera kunde enighet vinnas. I det läget föll blickarna på den som skriver dessa rader och som 1966 stod i begrepp att disputera på en presshistorisk avhandling med den med huset Bonnier på håll befryndade professorn i stadshistoria vid Stockholms Universitet Folke Lindberg som examinator. Dåvarande ordföranden i tidningens styrelse, Kaj Bonnier, bevistade disputationsakten, läste avhandlingen och fann sig tydligen efter ett kort samtal tillräckligt övertygad om den tänkte författarens integritet och allmänna kompetens. Det omgående ingångna kontraktet

gällde en skildring i två volymer av DN:s politiska historia 1921–1946. Villkoren var generösa – drygt fem år med i huvudsak heltidslön motsvarande e.o. docenttjänst vid universitetet samt expenser. 1972 förelåg så de två böckerna med den i Kihlbergs efterföljd synkroniserade gemensamma titeln ”Dagens Nyheter och demokratis kris”.⁵ Under de följande åren hade författaren sedan nöjet att bli föremål för flera propåer om att ta itu med fortsättningen av tidningens historia under Herbert Tingsten, vilka emellertid alla av skilda skäl tacksamt avböjdes. Även Tingsten, då sedan länge pensionerad från företaget, hade vänligheten att uttrycka en förhoppning i samma riktning. I tidens fullbordan gick uppdraget till en yngre historikerkollega med rötter i samma institution – varom strax mera nedan.

Parallellt löpte emellertid skildringen av Dagens Nyheter historia vidare på andra fronter och i andra former. Herbert Tingsten ägnade den tredje delen av sin lysande självbiografi åt sin tid som chefredaktör. Det blev som väntat en färgstark och uppenbart subjektiv, för att inte säga egocentrisk, skildring.⁶ Den medverkade också till diverse brytningar mellan memoarförfattaren och gamla vänner inom såväl tidningen som ägarkretsen. Ulf Brandell, som på både fädernet och mödernet hade djupa rötter i DN, förde under sin tid som utrikesredaktör 1960–1972 dagbok. Efter avgången med pension sistnämnda år beslöt han sig småningom för att låta publicera utdrag ur de delar som omfattar de spännande åren 1960–1962, då tidningen bl.a som första svenska dagstidning prövade systemet med dubbelkommando, innebärande två chefredaktörer, Sven Erik Larsson och Olof Lagercrantz, med identiska kontraktsenliga befogenheter. Dagboken i dess helhet finns numera deponerad och är tillgänglig för seriös forskning på Sveriges Pressarkiv i Riksarkivet.⁷ Även Olof Lagercrantz har i en memoarbok redovisat intrycken av vissa sidor av sin verksamhet på skilda befattningar i tidningen.⁸ Också Albert Bonnier junior och ledande personer i den närstående Expressen har i publicerade memoarer och från sina respektive utsiktspunkter förmedlat sin syn på skilda aspekter av Dagens Nyheter utveckling.

Nästa mera heltäckande bidrag till den av företaget själv initierade historieskrivningen blev en fortsättning i Ivar Ljungquists efterföljd på den mera företagsmässiga och rent journalistis-

⁵ Jarl Torbacke, *Friheten är vår lösen, och Genom stormar till seger* (1972).

⁶ Herbert Tingsten, *Mitt liv. Tidningen 1946-52* (1963).

⁷ Ulf Brandell, *Dagbok med DN. Ur dagböcker förda 1960-1962*. (1976).

⁸ Olof Lagercrantz, *Ett år på sextioalet* (1990).

³ Första delen bär separatiteln *Ständigt i opposition 1888-1911*, den andra *Seglar sin egen sjö 1911-1921*.

⁴ Leif Kihlberg, *I annonsernas spegel. En revy över samhällets förvandling under tvåhundra år*. (1964).

ka historien inriktade DN-historiken. Upphovsmännen till de två volymer som förde skildringen fram till 1989 var medarbetarna Anders Adrup och Bengt Nordell.⁹ Grundprincipen var densamma som prövats av föregångaren: Bidrag av avgångna och alltjämt verksamma medarbetare fick tillsammans med Adrups osignerade texter bilda en opretentiös krönika om livet i ett tidningshus sedd ur de enskilda anställdas synvinkel. Om ledar- och kulturskribenterna förekom i böckerna inte mycket. Förklaringen löd sålunda: "Om deras gärning inom det egna reviret kommer det att skrivas tankfullare böcker!"¹⁰

En sådan "tankfull" bok, den hittills senaste i den imponerande raden av böcker om DN, har nyligen utkommit. Den är författad av historiedocenten Alf W Johansson – en förfaren forskare med böcker om bl.a. den svenska vinterkrigsopinionen (doktorsavhandlingen), nazismen och Europas krigshistoria bakom sig. Efter avlagd doktorsexamen 1973 hade Johansson finansiellt stöd av Riksbankens Jubileumsfond för ett projekt innebärande författandet av en biografi över Per Albin Hansson. När detta arbete publicerades visade det sig att den ursprungliga idén starkt begränsats. Vad som förelåg var en inträngande studie av den socialdemokratiska statsministern och andra världskriget, närmare bestämt en analys och tolkning av den av Hansson ledda samlingsregeringens hanterande av utrikespolitiken under andra världskriget. Den i förhållande till ursprungsidén reducerade målsättningen var från vetenskaplig synpunkt fullt motiverad. Samlingsregeringens balansgång mellan de krigförande har ju varit ett kärt debattämne alltsedan världskriget. Den fick här en skickligt genomförd, originell och övertygande tolkning som författaren emellertid nyligen på ett högst ovanligt sätt själv distanserade sig från.¹¹ Vilket är förvånan-

de med tanke på den långa produktionstid arbetet om Per Albin och världskriget hade, som – kan man tycka – borde resulterat i åsikter med längre giltighetstid än ett årtionde. Tillfogas bör kanske också att biografien som genre vid tiden för Hansson-bokens utgivning inte stod särskilt högt i kurs. Den har ju senare upplevt ett visst mått av renässans. Projektet med ett porträtt i helfigur av Per Albin Hansson "övertogs" också på ett utmärkt sätt av Anders Isaksson men väntar ju tyvärr alltjämt på sin fullbordning.

I det nu publicerade DN-arbetet som så vitt bekant ursprungligen avsåg en fortsättning på den av Kihlberg och Torbacke författade politiska historien har, visar det sig, en motsvarande reducering av uppgiften skett – med all sannolikhet med tidningsledningens goda minne eller i varje fall med dess godkännande i slutänden. Det hela illustrerar i alla händelser hur fria händer de utomstående forskarna ges av DN som uppdragsgivare (man kan kanske också säga att Johanssons sätt att lösa sin uppgift är ett intressant exempel på att finansären ibland får finna sig i vad den om sin integritet alltid nogräknade forskaren behagar producera – ett förhållande som i forskarkretsar mera sällan diskuteras än den ofta påtalade risken för den omvända oömliga inverkan på "forskningens frihet"!)). Man får dock uttrycka en förhoppning att författaren inte också denna gång i efterhand kommer att revidera sin analys och tolkning och därmed på nytt försätta sig själv och positivt inställda recensenter i en minst sagt märklig situation. Därmed är klart utsagt att det finns mycket att uppskatta även i det nya verket.

Boken – *Herbert Tingsten och det kalla kriget. Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946–1952* (Tiden, 377 s) – har som framgår av titeln som objekt endast tidningens chefredaktör och vissa sidor av hans produktion under angivna år. Övriga ledarskribenters insatser noteras på något undantag när endast sporadiskt och osystematiskt, kulturmedarbetarnas knappast alla. De åtta sista åren, som efter vad som framgår av självbiografien, blev nog så dramatiska, behandlas inte alls och någon fortsättning är inte aviserad. Även denna gång finns det dock vetenskapligt motiverade skäl till att Johansson reducerat greppet om ämnet. Tings-

⁹ *Tingstens tid. En krönika om DN 1946-1963 och Stormarnas hus. En krönika om DN 1964-1989* (1989).

¹⁰ Vid sidan av de i texten anförda verken har DN medverkat till ett flertal mindre pretentiösa skrifter av vilka flera rymmer aktningvärda bidrag till skilda sidor av såväl tidningens egen som den svenska dagspressens historia. av utrymmeskäl förbigås dessa här.

¹¹ Det skedde i form av ett framträdande vid Riksbankens Jubileumsfonds konferens "Krigsupplevelse, självbild och nationell identitet: Andra världskriget som myt och historia" 21-22 augusti 1995, Föredraget som är avsett för senare publicering väckte stor uppmärksamhet och kraftiga gesagor från såväl svenska som nordiska konferensdeltagare. I korthet innebar Johanssons åsiktsförändring att Per Albin Hansson i sin omsorg om den svenska neutraliteten och den nationella enigheten förde en politik som resulterade i såväl åsiktsförtryck mot den inhemska antifascistiska opinionen som oömlig undfallenhet för Nazityskland. Det blir intressant att se om Johanssons omvändelse kom-

mer att innebära att genombrott av historiografisk dimension i synen på svensk politik under andra världskriget. I rättvisans namn bör tilläggas att journalisten och författaren Maria-Pia Boëthius i den av forskarna hårt kritiserade boken *Heder och samvete* (1991), så vitt bekant utan grundligare forskningsunderbyggnad, anförde liknande åsikter. Inte heller Johansson har vederligen i samband med "omvändelsen" återvänt till arkivmaterialet.

ten framstod för samtiden såsom dominerande inte bara på tidningen utan också i den svenska mediala debatten. (I det sammanhanget undrar dock läsaren om den tingsstenska insatsen inte kunde ha kvantifierats så att även denna sida av dominansen verifierats). Vidare har som nämndes huvudpersonen själv skrivit sin biografi och därmed gett den efterföljande forskaren möjlighet att fördjupa sig i de intressantaste och mest lockande inslagen i denna. Men konstateras kan att intressanta inslag i Dagens Nyheters historia under den aktuella perioden – t ex relationen mellan ägare och redaktion – nu kvarstår obehandlade, liksom stora delar av inrikespolitiken. Och man undrar vem som vill åta sig att ta för sig resten av kakan när russen är bortplockade?

Det är heller ingen lättläst, om än välskriven, bok Alf Johansson åstadkommit – den kräver mycket även av den initierade. Mycket bara förutsätts vara bekant av tidshändelser, personrelationer och andra samtidsförhållanden. Det är heller ingen ”berättande biografi” som här föreligger. Texten är tematiskt upplagd och analytisk till sin natur.

Herbert Tingsten var bäst som kritiker. En historiker kommer osökt att tänka på de äldre generationerna Weibull som med sina hårda källkritiska krav ved mycket av det som äldre svensk historieforskning byggt upp men som inte alltid presterade så mycket i nybyggnation. Tingstens stora talang, vid sidan av den lysande formuleringsfrågan, var den hänsynslösa kritiken mot allt han menade brast i stringens, logik och överensstämmelse med hans egna åsikter. Som visionär, som språkrör för andra alternativ på dagsproblem, var han däremot medioker. Att han så snabbt i början av tidningsmannabanan gjorde sig bemärkt berodde på att han kunde repliera inte bara på sin vetenskapliga skolning som sådan utan också i särskilt hög grad på den egna forskningen. Åtskilligt av det som han medvetet gjorde till de första årens stora frågor låg nära eller på linje med sådant som han tidigare ägnat år av undersökningar åt, man gör reflexionen att faktiskt Alf W Johansson i hög grad agerat på samma sätt: uppläggnings av boken ansluter till *hans* tidigare forskning! Dit hörde den kritiska granskningen av de samtida, särskilt de totalitära, ideologierna och deras föregångare och upphovsmän som spelat en stor roll i Tingstens senare vetenskapliga arbeten och som i DN ledde fram till en avvisande attityd inte bara mot sovjetssystemet utan också mot socialdemokratin. Även de många kampanjerna rörande till inrikespolitiken knutna problem kunde baseras på egen tidigare forskning. Övertygande visar Johansson hur i den svenska debatten med Tingsten som ledare den kritiska hållningen mot

de besegrade fascismen och nazismen fördes över på kommunismen. Här uppstod t.ex snabbt en skiljelinje gentemot den medarbetare som vid Tingstens tillträde i åtskilliga decennier skött tidningens utrikespolitik, Johannes Wickman. Denne kom också, som följd av den av Tingsten mer eller mindre öppet krävda åsiktsgemenskapen, att liksom redan före honom Ivar Ljungquist, efter bara några år lämna Dagens Nyheter. (Wickman är för övrigt av någon anledning den ende av DN:s ledarskribenter som i boken består en fyllig presentation). Även Tingstens gamle vän från studieåren i Uppsala, Leif Kihlberg, som fått se sina förhoppningar om att bli Sten Dehlgrens efterträdare svikna, kom tämligen snart att hamna helt i skuggan av den dynamiske nye chefredaktören. Välsänt är ju även efterträdaren Olof Lagercrantz angrepp på den förtryckande Tingsten – själv ansåg den förre den snarast vara ett led i en frigörelse – efter dennes avgång. Även medarbetare långt ned i hierarkin kunde småningom drabbas av frustration till följd av den aggressivitet och påstridighet i hävdandet av egna åsikter som kännetecknade denne. Som Johansson visar var Tingsten inte omedveten därom men menade själv att hans beteende var betingat av en kombination av radikalism och nihilism som skapade en känsla av att vara språkrör för olyckliga och förtryckta mot självbelåtna brackor. Och dem fann han i alla läger och slog i alla lägen lika hårt. Kanske hade ett framlyftande även av de positiva omdömen om honom som finns varit på sin plats. Som bilden nu tecknas får den snarast karaktär av inlägg i den diskussion om Tingstens roll i svensk debatt som senast utlöstes av Per Ahlmark 1992. Någon pregnant bild av arbetet inom och utom redaktionen tecknas inte heller. Eftersom hela boken kretsar kring Tingsten ser man inget försök att t.ex. belägga dominansens räckvidd – den förefaller av Johansson tas för given.

Vi var flera den gången unga historiker (bl.a. Både Alf W Johansson och jag) som i maj 1967 vid en nordisk metodkonferens i historia hörde Herbert Tingsten lägga ett efterhandsperspektiv på bl.a. sin berömda insats för Sveriges anslutning till Atlantpakten. Hans inledningsord (i den i efterhand lätt överarbetade tryckta version, som Alf Johansson för övrigt inte tyckt sig ha anledning utnyttja) löd signifikativt nog på följande sätt:

”Då jag blev ombedd att tala om uppkomsten av en opinion, var jag tveksam därför att jag inte har tillfälle att bedriva några som helst vetenskapliga studier rörande ämnet. Vad jag kommer att tala om är därför bara mina erfarenheter som journalist, i viss mån belysta av mitt arbete som statsvetenskapare. Om det jag kommer att säga, verkar litet ego-

centriskt, ligger det alltså i själva ämnets natur.”¹²

Man noterar att såväl förankringen i den egna vetenskapliga karriären och forskningen som egocentriciteten här apostroferas.

Vad som i övrigt var påfallande vad gäller utgångspunkter och grundvalar för den tingsstenska utrikesjournalistiken är vad man kunde kalla ”amerikanismen”, den helhjärtade uppslutningen på USA:s sida i det kalla kriget. För DN:s chefredaktör var och förblev den västliga supermakten demokratins försvarare och som sådan Sovjetunionens och andra kommuniststaters absoluta motpol. USA tecknades alltid i ljusa färger, mot detta land mättes alla andra och något alternativ till de värden det landet stod för accepterades inte. Särskilt skoningslös blev därför hans kampanj mot den svenske utrikesministern, Östen Undén, för hans roll i dels förhandlingarna om den skandinaviska försvarspakten 1948, dels diskussionen kring svensk anslutning till Atlantpakten. I förra fallet menade han att det handlade om en skenförhandling utan allvarligt uppsåt, vilken i och för sig inte uteslöt existensen av en äkta skandinavism. Resultatet av Tingstens kampanj i frågan blev enligt Johansson att den stärkte den av socialdemokraterna omhuldade neutralitetslinjan.

Lika häftigt tog DN:s chefredaktör ställning mot Undéns strävan att hålla Sverige utanför den av Tingsten livligt åstundande Atlantpakten, och mot den s.k. tredje ståndpunktens svenska företrädare. De senare ansågs föga bättre än världskrigets nazistiska medlöpare. Hur deras eftertänksamhet än motiverades gynnades enligt Tingsten bara kommunismen. Johansson följer inte att han har svårt för den i denna och andra sammanhang ådagalagda ensidigheten i DN:s ställningstagande och det av tidningen i vissa grundläggande frågor resta kravet på åsiktsuniformering, attityder som han anser i grunden oförenliga med demokratins på den öppna dialogen byggda system – även om han inser den polemiska kraft de gav. Tredje ståndpunktens företrädare, t.ex. Artur Lundkvist och Karl Vennberg utnämns dock till Tingstens likar i avseende på debatteknik och ensidighet. Johansson gör dock knappast några systematiska försök att placera den tingsstenska insatsen i det dåtida debattklimatet, utifrån vars förutsättningar, och inte nutidens, den ju bör bedömas. Här ans sammanfattningens tendens att bedöma det förflutna med eftervärldens facit i hand som tycks ha

spelat roll för hans omvärdering av den egna tolkningen av Per Albin Hansson. Därmed skapas osäkerhet om den genomförda analysens bärighet.

Det sagda motsäger inte att vissa avsnitt i boken är mycket skickligt genomförda. Dit hör analysen och tolkningen av de innersta drivkrafterna bakom Tingstens insats och av de metoder han tillämpade i sin journalistik. Särskilt intressant är framhävandet av myternas roll. Som intellektuell i det privata och som vetenskapsman hyste han en absolut tro på att man måste skilja mellan fakta och värderingar. Det hindrade honom inte att i sin journalistiska verksamhet begagna sig av myter, t.ex. myten om Sovjetunionen som en expansionsistisk makt. Trots att det faktamässigt inte lät sig göra att fastställa om detta land hade aggressiva avsikter gentemot sina grannar fick i hans ledare hotet från öster utgöra grunden för ställningstagandet i många frågor. Mot Tingstens välkända ideologikritik är Alf Johanssons dom hård. Den är till sin art rent vetenskaplig och inriktad på brister i logiken och begreppslogisk inkonsekvens. Den bortsåg därmed helt från bl.a. ideologiernas funktionella värde, t.ex. som bärare av myter. Den tillförsäkrade vetenskapen överhöghet och gav därmed Tingsten rätten att utfärda sin bekanta dödsattest.

Spännande är vidare i det sammanhanget den analys av antikommunismen och antifascismen som dystopiska ideologier som ryms i ett av kapitlen. Dystopier är, som bekant, skildringar modell Orwell, Boye eller Huxley av framtida onda totalitära stater. Här menar Johansson att antifascismen – för övrigt i ett jämförande internationellt perspektiv objektet för hans nya HSFR-finansierade forskningsprojekt – genom sin seger i andra världskriget gjorde vissa delar av det ideologiska fältet till tabu. Det fanns inslag i de besegrade nazistiska och fascistiska rörelserna som för lång tid var otänkbara som inslag i anständig tanke och handling. Eller som Olof Lagercrantz uttrycker det: ”Det ohyggligaste av alla brott, mordet på judarna under Hitler, ligger väl inordnat i det moraliska mönstret och dominerar varje politisk och etisk debatt”.¹³ Till det som förvisades till den västerländska skamvrån hörde rasism, diktatur, hierarki, ritualism och nationalism. Den andra dystopiska ideologin blev antikommunismen som hade sina rötter i motsättningar mellan de blivande segrarmakterna redan under världskriget men som slog ut i full blom under kalla kriget och då inte minst stimulerades av att den blev den amerikanska statsledningens verktyg

¹² Herbert Tingsten, ”Uppkomsten av en opinion. Synpunkter och erfarenheter”. *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt. Studier i Historisk Metod III* (1968), s 42. Uppsatsen tycks ha undgått Alf W Johansson.

¹³ Lagercrantz, a. a., s 48.

för att hålla den traditionella inhemska isolationismen i schack. När fascismen krossats blev bekämpandet av kommunismen västerlandets stora uppgift. Båda ideologierna, men särskilt antifascismen, blev konsensusskapande. Som följd härav jämnades vägen för en modernisering och sekularisering. Antifascismen blev grunden för Tingstens kritik av konservatism och traditionalism medan antikommunismen på motsvarande sätt blev fundament för kritiken mot socialismen. Herbert Tingsten tolkas av Alf Johansson som i hög grad modernist. Han var emot de av enbart slentrian motiverade symbolerna för tradition i svenskt samhällsliv: Monarkin, jubileer och andra bemärkelsedagar, ordensväsendet och kyrkan – även om hans förhållande till religionen av privata skäl var komplicerat. Märklig ter sig dock Johanssons slutsats att bekämpandet av ordensväsendet var en av de kampanjer där Tingsten skulle bli framgångsrik. Beviset skulle vara att detta avskaffades 1973 – mer än ett årtionde efter det att Tingsten lämnat DN!

Att antikommunismen blev ett påfallande inslag i svensk dagsdebatt är ovedersägligt. Resultatet blev att hela arbetarrörelsen tvingades åt höger för att slippa hamna i skottlinjen. Dagens Nyheters kampanjer kom att omfatta även organisationer som på rätt lösa grunder bedömdes vara förtäckta språkrör för kommunistisk propaganda, t.ex. ABF. Det yttersta syftet anser Johansson vara att misstänkliggöra hela det marxistiska idéarvet. Socialdemokratin skulle drivas till att manifesteras sin innersta vilja och därmed skulle uppenbaras att välfärdsstaten eller folkhemmet ingalunda var slutmålet för partiets strävanden. Detta var i stället den redan misskrediterade socialistiska staten, staten som storebror i orwellsk tappning. Genom sin anslutning till folkpartiet hade Tingsten själv illustrerat sin egen förlorade socialistiska tro. Hans bekanta kampanj mot ryssavtalet skall också ses mot den bakgrunden. I boken avvisas dock de sam- och sentida beskyllningar som velat se honom som en svensk Joseph McCarthy. Den etiketten vill Alf Johansson hellre fästa på Leif Kihlberg, vars rabiat antikommunistiska engagemang vid sidan av finlandsbevakningen representerade den enda substantiella insatsen för hans del under de besvärliga och föga glorioösa åren under den nya regimen.

I slutkapitlet gör Alf W Johansson så ett intressant, spännande och originellt försök att fastställa Herbert Tingstens ”inflytande”. Det sker mot bakgrund av dels en klart uttalad medvetenhet om att detta aldrig låter sig göra, dels att en debatt om just detta vid flera tillfällen ägt rum i Sverige. Mot den positiva tolkning som senast Per Ahlmark offentligt gett uttryck åt förhåller han sig skeptisk i avsaknad av vägande

bevis. Lika avvisande är han mot den motsatta uppfattning som manifesteras i ett långt brev av Tingstens ene efterträdare Sven Erik Larsson som betecknar föregångarens inflytande som marginellt eftersom ”nästan alla de centrala problem som upptog den svenska politiken” inte intresserade honom. Larssons slutmening i det långa parti som återges i boken lyder: ”Tingsten var duktig att rensa upp i myter och vanföreställningar men någon vägvisare eller förnyare var han inte.” Reflexionen ovan om parallellen till den äldre generationen Weibull gör sig här påmind.

Johansson konstaterar mot denna bakgrund att det är en omöjlig uppgift att empiriskt belägga en persons inflytande. Däremot är det möjligt att teoretiskt diskutera detta vilket i boken sedan sker med utgångspunkt i begreppen allmän opinion, dominerande diskurs, ideologisk världskonjunktur, tystnadens spiral, dagsopinion, tidsanda, kulturmönster och dystopiska ideologier. Med hjälp av Elisabeth Noelle-Neumanns teori om tystnadens spiral och en modifiering av Jürgen Habermans nivåindelning av opinionsbegreppet nås slutsatsen att Herbert Tingsten under en specifik ideologisk världskonjunktur var mannen som tiden fann. USA:s och Sovjetunionens bipolära dominans åstadkom en ovanligt renodlad tidsanda. Demokrati stod mot diktatur där varje anständig människa bara kunde välja sida med frihetens förkämpe. I Sverige blir läget att såväl vänster som höger kan misstänkliggöras och liberalismen får karaktär av konsensus. Genom att med tidsandan i ryggen satsa på de grundläggande ideologiska värderingarna och hålla sig borta från dagspolitiken blir DN:s chefredaktör vad Johansson vill kalla ”opinionshegemon” – en formidabel intellektuell stridsmaskin. Det var inte hans argumentationsförmåga som skapade hans plattform, det gjorde den dominerande diskursen. Intressant ska bli att se vad han med denna tolkningsmodell inom ramen för sin nya HFRF-finansierade forskning om antifascismen kan göra av Torgny Segerstedt d.ä:s insats under andra världskriget.

En spontan kommentar tränger sig på. Påfallande är att Johansson, om man bortser från den sofistikerade vetenskapliga ansatsen, i allt väsentligt ansluter sig till Olof Lagercrantz version av Herbert Tingstens tid i Dagens Nyheters ledning.¹⁴

Alf W Johanssons arbete är läsvärt både genom den fascinerande publicistiska insats som där är huvudobjekt men också i dess egen kapacitet. Den torde vara den första bok i den

¹⁴ Lagercrantz, a. a., s 110 ff.

långa sviten om Dagens Nyheters historia som inte utkommit på Bonniers förlag. Huruvida detta är följderna av något särskilt övervägande från författarens eller tidningens sida är inte känt. Men dessvärre måste en granskare konstatera att det förlag som nu åtagit sig publiceringen, Tiden, inte gjort något särskilt gott arbete. Tryckfelet är oacceptabelt många. Den sist i boken placerade notapparaten är uppställd efter en numrering av kapitlen som saknas i såväl innehållsförteckning som i den löpande texten. Och vad värre är: Sidanvisningarna i personregistret i den först distribuerade tryckningen av boken blir korrekta endast om man till varje uppgift lägger fyra sidor.

Jarl Torbacke

”Buster” von Platens memoarer

I självbiografier finns understundom en passus som kan sägas utgöra en nyckel till författarens personlighet. I det aktuella verket heter det på ett ställe: ”Jag har åtagit mig arbetsuppgifter utan tillräckliga förkunskaper, köpt dyra hus utan pengar, gett mig in i äktenskap och kärleksförbindelser utan att tänka på följderna, gjort om tidningar utan att beakta de ekonomiska förutsättningarna och startat idrottsföreningar, teatersällskap och gud vet vad utan en tanke på kostnaderna.” Kanske är denna om en aktningssvärd företagsamhet vittnande redovisning i skrytsammaste laget; efter genomläsning av handlingarna i målet finner man att beskrivningarna har mycket för sig.

Den återfinns i den första av de två memoarvolymer med den gemensamma titeln ”Resa till det förlutna”: *Lättsinne i allvarstid och Prövningar i framgångstid* (Sthlm 1993 resp. 1994, ill., personregister) och som författats av Gustaf (”Buster”) von Platen. En tredje del lär vara planerad.

En inte ringa del av dessa memoarer ägnas – som framgår av citatet – den personliga sfären, alltså författarens privatliv. Emellertid, som verket nu föreligger, är det tydligt att dess värde främst består i vad som här meddelas från redaktioner och direktörsrum på en rad tidskrifter och tidningar. Det är interiörerna från – och de mer eller mindre nyanserade karaktäristikerna av personligheter inom – mediavärlden som ger dessa memoarer deras särart.

Dock, den privata sfären tecknas så livfullt och vid behov dramatiskt att man inte kan gå den förbi. Föräldrahem, barndom och ungdom, förälskelser utan eller med åtföljande äktenskap, student- och annat sällskapsliv, konflikter och försoningar, utsvävningar (själv)-rannsakingar – allt detta skildras på ett sätt som kan föra tanken till en borgerlig salongskomedi av

omisskännligt svenskt märke. Det bör kanske nämnas att föräldrahemmet i Malmö tidigare har beskrivits av författarens äldre bror, den nu bortgångne diplomaten Carl-Henrik von Platen i ”Strängt förtroligt” (1986).

von Platens privata livsdrama nådde sin peripeti när han efter ett mer än 20-årigt, mänskligt att döma lyckligt äktenskap gick för att recensera en teaterföreställning. Händelsevis fick han på teatern sällskap med en ung journalist vid namn Astrid Hagander. Som träffade av ett emotionellt blixtnedslag kände de båda – innan föreställningen ens var över – att de var skapade för varandra och måste förena sina liv.

Möjligen fick det andra äktenskapet ett rikare innehåll än det första; den fränkskilda hustrun Suzanne gifte snart om sig. Men komedin förbyttes i tragedi när Astrid von Platen avled i cancer 1981 efter två års hopplös kamp mot sjukdomen. Småningom skulle von Platen finna sig tillrädda i en ny tillvaro; han är numera bosatt i Frankrike.

von Platen har ju främst gjort sig känd som tidningsmakare, men hans första intresse gällde teatern: ”Jag skulle bli regissör, om den saken rädde inget tvivel”. De båda facken ligger inte långt ifrån varandra, vad är en redaktionschef annat än en journalistikens regissör? Det var i varje fall teaterplanerna som styrde den unge Busters bildningsväg. Några revyer, en litterär cabaret och tre allvarliga teaterstycken skulle han också hinna regissera.

Viktigast med tanke på framtiden var beredskapsrevyn ”Revelj” – kriget hade brutit ut och von Platen var inkallad. ”Revelj” blev en enorm framgång och spelades för fulla hus över hela Sverige. Det berodde inte minst på att von Platen till medförfattare hade förvärvat en kamrat i vapenrocken vid namn Stig Ahlgren. ”Ingen har lärt mig mer än Stig om att behärska uttrycksmedlen – språket, stilen, dispositionen”. Anmädlaren erkänner gärna att han delar von Platens uppskattning; vid en återblick är det klart att Ahlgren är en av århundradets stora kulturjournalister. Hans polemiska prosastycken framstår alltså som mästerverk, även om det är mer än 50 år sedan de skrevs.

För att tjäna pengar innan han återvände till den föga inbringande scenkonsten började von Platen arbeta som journalist. Detta var tanken. I praktiken blev han snabbt fångad av journalistiken, medan regissörsstolen tonade bort som en hägring i fjärran. I ordalag, som skulle få en representant för facket att svimma, deklarerar von Platen att journalistik inte är ett yrke som andra yrken: arbetstid 9–17, lediga veckoslut och betald semester, utan kräver ett totalt och kompromisslöst engagemang. Efter att ha sänt några artiklar som arbetsprov kallades von Platen i mars 1941 till ett sammanträde med

bok- eller snarare tidskriftsförläggaren Albert ("Abbe") Bonnier jr, chef för Åhlén & Åkerlund. von Platen tecknar ett magnifikt porträtt av en person hos vilken en stundom arrogant maktfullkomlighet förenades med en burdus charm och "the common touch", känslan för vad som gick hem – och inte gick hem – hos en stor publik. Kompetent affärsmän, samtidigt en estradör, medveten om effekterna av sitt framträdande, internationellt orienterad, stolt över att vara kapten i arméns reserv. Det första mötet Bonnier – von Platen avslöpte gynnsamt. Som medarbetare, som chefredaktör, som projektledare, skulle von Platen med vissa avbrott arbeta på Åhlén & Åkerlund över 30 år.

Den professionellt viktigaste arbetskamraten var Carl-Adam Nycop, som då (1941) var chef för den nystartade tidningen SE och några år senare blev den som mer än någon annan skapade Expressen. "Påfallande liten, med en smal mustasch av den typ som kallas tangorabatt såg han ut som en äventyrare från Argentina." Men Nycops journalistik var endast äventyrlig på så vis att han kunde göra artikelsier av ämnen som tidigare varit tabubelagda, trots att de var väsentliga i det dagliga livet. Därmed hade dessa ämnen läsintresse och artiklarna höjde upplagan. "För mig", skriver von Platen, "är Nycop delvis en folkbildare, präglad av illusioner och illusionslöshet, idealitet och cynism."

Själv skulle von Platen ägna åtskilliga år åt en tidskrift vid namn ALLT, som handlade om allt – krig, konst, litteratur, medicin o.s.v. – där han också fick skriva om allt, vilket han mycket riktigt gjorde, med talang och framgång. Vid 25 års ålder fungerade han som chefredaktör! Under krigsåren blev det, naturligt nog, mest arbete på redaktionen vid Sveavägen, men knappt hade den tyska kapitulationen undertecknats förrän von Platen sändes till Norge och där upplevde de första frihetsdagarna, den tyska ockupationens sista krampryckningar, kungens jubelom-susade hemkomst, allt dramatiskt skildrat både då och nu. Och något år i början av 1950-talet arbetade von Platen i Paris som vikarierande korrespondent åt Göteborgs Handelstidning. Detta trots att han enligt egen uppgift "aldrig satt sin fot i Frankrike, aldrig läst en fransk bok, aldrig sagt ett ord på franska." Tro det, den som vill. Hur som helst gick det bra och von Platen erbjöds att bli fast korrespondent men avböjde.

Flagskeppet i det stora tidningsrederiets flotta var Vecko-Journalen och 1952 utsågs von Platen till kapten, alltså chefredaktör. På goda grunder erinrar han om V-J:s numera bortglömda insats under krigsåren. Tidskriften var uttalat anti-nazistisk. Ett nummer blev rentav beslagttaget. Med tanke på läsekretsen till inte ringa del tillhörde sociala skikt med traditionellt tyska sympatier var V-J välbehövlig som en röst för

den rätta sidan. Chefredaktör under krigsåren var Elsa Nyblom och det var den förre socialdemokratiska ecklesiastikministern Arthur Engbergs svavelosande drapa mot quislingarna i Norge på temat "I huggormars avföda" som hade lett till beslaget.

Dock, samhället förändrades och solen började gå ned för en tidskrift som Vecko-Journalen, medan dagen grydde för en tidskrift som skulle handla om aktier, obligationer, affärer utomlands etc. Och naturligtvis spelade von Platen en central roll, när man inom förlaget drog upp riktlinjerna för vad som skulle bli Veckans Affärer med von Platen som chef. Han ger i detta sammanhang en komplimang åt Albert Bonniers yngre bror Lukas ("Lucke") som tidigare än de flesta insåg vilka möjligheter som här öppnade sig. Historiskt intressant är den socialdemokratiska idétidskriften Tidens polemiska bredsida, avfyrad av L.O.-ekonomen Villy Bergström, mot första numret av Veckans Affärer; tidskriften sades "överträffa t.o.m. högerns landsortstidningar i antiintellektualism och osaklighet". Veckans Affärer blev genast en framgång, som överträffade alla förväntningar.

von Platens ställning på det stora förlaget var så stark som tänkas kunde – ändå tvekade han inte en sekund när han 1973 plötsligt fick anbudet att bli chefredaktör för Svenska Dagbladet. "Detta var chansen som jag drömte om i årtal." Men – "de som visste bättre varnade mig för att gå till det redan dödsdömda Svenska Dagbladet." Den stora tidningens ekonomi var nämligen körd i botten och ingen bättring kunde skönjas, enligt von Platen.

Var det verkligen så illa ställt? von Platen har på denna punkt blivit motsagd av sin närmaste företrädare som chefredaktör, Sven Gerentz. I en artikel i Presshistorisk årsbok, 1995 kallad "Framgångar i prövningens tid", skriver Gerentz att när han med utgången av 1973 lämnade tidningen kunde han "inte utan stolthet slå fast att Sv. D:s ekonomi konsoliderats samt att upplagan och annonsvolymen var i stigande". Grunden var lagd för den uppslagsrika men resurskrävande expansion som sedan inleddes av von Platen och som snabbt skulle ge resultat i form av stigande upplaga. Gerentz' version verkar övertygande.

Också i andra sammanhang kan man ställa sig tveksam inför von Platen. Som ett exempel på problemen under Gerentz anförts att Sv. D:s politiske redaktör Karl-Axel ("Lacke") Tunberger irriterad kastade en ledarartikel av Gerentz i papperskorgen för att själv skriva en ny. En ren myt, säger Gerentz: "Med Tunberger fick jag från början ett förtroendefullt samarbete som resulterade i personligt umgänge." von Platens tid som chef för Sv D blev så lysande att den inte behöver någon mörk bakgrund.

Verkligt mörkt eller rättare skumt är däremot vad von Platen har att berätta om det sätt på vilket Sv D:s styrelse avsatte den tidigare chefredaktören (alltså före Gerentz) Allan Hernelius, ansvarig utgivare under 20 år. Denne kunde visserligen på sin tid vara nog så hård i nyporna, men vad som nu avslöjas om spionage efter förmänta försummelser, försök till kontraktsbrott, krav på omedelbar avgång är både upprörande och graverande – för styrelsen alltså.

I Sv D:s historia framstår von Platens decennium som en storhetstid. Tidningen rycktes upp över hela linjen, den förnyades utan att identiteten skadades, alltid ett problem vid nydaningar. Nya förmågor rekryterades med säkert omdöme, t.ex. valet av den tidigare sportjournalisten och bildredaktören Lennart ("Bomben") Persson till redaktionschef. Också partibeteckningen ändrades – från att ha varit "moderat" (m) blev Sv. D. "obunden moderat" (ob m), en förändring mest dikterad av tidsandan.

Slutligen en mera speciell anmärkning. I likhet med åtskilliga andra kommentatorer talar von Platen om hur Herbert Tingsten "tvingades bort" från D.N. efter konflikt med ägarna. I själva verket var de villkor som erbjöds Tingsten om han – ett år innan kontraktet löpte ut – lämnade sin befattning så fördelaktiga att han knappast kunde tveka. Ordet fallskärm i dess överförda bemärkelse var väl inte uppfunnet 1959, men nog var denna fallskärm förgylld. Anmälnaren erinrar sig den tillfredsställelse med vilken Tingsten under ett samtal rekapitulerade villkoren i det nya kontraktet. Minst av allt hade han någon känsla av tvång för egen del.

Ulf Brandell

En texansk professors minnesfragment

Lars Gustafsson, *Ett minnespalats. Vertikala memoarer*. (Natur och Kultur, Stockholm 1994, 239 s.)

Inom den kognitiva psykologin sägs att hemligheten bakom en stor matematiker ofta är dennes exceptionella förmåga att associera i spatiala, rumsliga figurationer. När geniet funderar över sina roterande integraler så är inte detta något som han (till skillnad från oss vanliga döda) lärt sig utantill. Nej, de logiska kopplingarna är istället något som han ser, tredimensionellt – i vissa fall dessutom i färgglada nyanser. För matematikern är det bara att följa sitt inre öga så kommer han så småningom till den logiska slutsatsen.

Geni eller inte, detta tillvägagångssätt är något som författaren och Austin-professorn Lars Gustafsson inte bara anammar utan också ger en historisk förankring inför uppbyggnaden av sina memoarer: att memorera med hjälp av spatiala figurationer är en konststart som numera egentli-

gen glömts bort, men som både under antiken och medeltiden var något som ofta praktiserades av de stora tänkarna. Ursprungligen var det den anonyme antike författaren till Ad Herennium som grundlade denna teknik. Detta "artificiella minne" bygger på en plats, ett minnespalats, där författaren ställer in specifika bilder, som har sitt berättigande utifrån de associationskedjor de kan generera. Med de rätta attributen öppnar bilden upp för en ny värld av associationer, ett sticckspår in i det enskilda ödets minneslabyrinth.

Denna antikens syn på ars commemorativa får framförallt ses som en konstnärlig programförklaring från Lars Gustafssons sida. Upplevelsen av verkligheten är en konstruktion, en produkt av vårt medvetandes alltför begränsade förmåga att omfatta tillvaron. För memoarförfattaren är objektiviteten en illusion, och detta är något som vi alltid ska ha i baktanke när vi tar del av författarens minnen. Det är som om Lars Gustafsson vill friskriva sig, skapa ett konstnärligt svängrum, inte bara i sitt fria skapande som poet och skönlitterär författare utan också som memoarförfattare. Denna spänning mellan konstruktion och infall, intellektuell analys och kreativ spontanitet, är kanske det som mest av allt gör Lars Gustafssons författarskap till ett av de mer framgångsrika i efterkrigstidens Sverige.

Men för memoarerna innebär denna frihet att dessa i lika stor utsträckning består av litanior över nutiden som reflektioner över ett förflutet. Och frågan uppstår; är detta förströdda associationer mellan nutida minnesfragment ett sätt att öppna viktiga dörrar in till det förflutna, eller är det istället så att författaren vill hålla det förflutna lite på avstånd och hindra smärtsamma minnen från att vinna herravälde?

Inledningsvis konstateras att detta med lyckliga barndomar är en bisarr föreställning. De tidigaste åren i Västerås (sent 30- och 40-tal), upplevdes som fruktansvärt tråkiga – en oändlig spleenfull väntan på att pappa (plåtslagare till yrket) skulle komma hem. Söndagspromenader till en "patetisk liten park" var ett av de få avbrott i tristessen, men mamman var aldrig med – relationen makarna emellan var inte den bästa. Barndomen präglades av en brist på stimuli, där författaren upplevde att han hindrades från de flesta aktiviteter. Han konstaterar lakoniskt att ett barn som ska bli diktare bör sättas i en låda ett par år – barnet börjar då att så att säga växa inåt...

Ett ensamt barn, men var Lars Gustafsson också ett mobbat barn? Nej, detta undgick honom genom att han visade "stor beslutsamhet", vilket i kombination med ett totalt hämningslöst raseri hade en viss avskräckande verkan. En pojke som tog av honom hans nya läroverksmössor och trampade på den (därför att Lars, boende i HSB-hus, sågs som socialt mindervär-

dig) fick sin cykel kastad över sig ett par gånger. Efter detta beskriver författaren hur han blev lämnad ifred.

Lärarna däremot upplevdes under de tidiga skolåren som en katastrof, där rädslan hos den unge Lars för dessa alltigenom ondskefulla figurer gränsade till panik. Med ett undantag: magister Skoglund, en man som representerade Lärdomen – en god, manlig auktoritet, som kunde förmedla en kunskapssyn som för Lars innebar det slutgiltiga steget in i Förnuftets tidsålder. Han var som Hume, d'Alembert, Diderot och hela encyklopedin på samma gång, en lärare som inte spelade psalmer på orgeln, men satte upp krönikespel där Lars fick vara Torgny Lagman, försedd med stort jultomtesagg.

Läroverksåren passeras, med filmrecensioner och så småningom allmänna reportage på Vestmanlands Läns Tidningar. Och så åren då vid Uppsala universitet, från mitten av 50-talet; en miljö som till en början medförde en knaper tillvaro, delat med rumskamraten och den blivande författarkollegan P-O Enquist. Båda var första generationens akademiker, utan pengar från familjerna, inga stipendier, inget kontaktnät. För Lars Gustafsson är det huvudsakligen filosofin som drar, med framgångsrika sommarstudier i Oxford för bl.a. Gilbert Ryle och med siktet inställt på en forskarkarriär i Uppsala.

Med en sällsynt kombination av närhet och distans beskriver här Lars Gustafsson de excentriska personligheter som figurerade i Filosofiska föreningen, och vars livsmål bestod i att lösa problem som antingen var konstruerade eller helt enkelt omöjliga att lösa. Professorer var Konrad Marc-Wogau och Ingemar Hedenius (den senare obegriplig att förstå på engelska), och bland mer eller mindre gästande forskare kan nämnas G.A. Berg, en gammal möbelarkitekt som utgick från vätsketrycket i ryggmärgen i sin argumentation. Skotten Andries McLeod, en av de mer kuriösa figurerna, gav upp all kontakt med det jordiska livet för att kunna fördjupa sig i en filosofi som förmodligen ingen annan än han själv kunde förstå, en filosofi som huvudsakligen handlade om att tid och rum inte existerar. Den internationellt ryktbara österrikaren Gustaf Bergmann förklarade med en sällan skådad lidelse för studenterna vad som finns och inte finns – om exempelvis tomaten är röd så finns inte bara tomaten och rödheten utan också något annat, en fundamental tie, som håller rödheten på plats...

Men filosofin visade sig vara ett stickspår för den unge Lars Gustafsson. En närapå tvångsmässig fördjupning i stora olösta filosofiska problem (med en licentiatavhandling 1961, "Paradigmbegreppet") övergavs för ett allt

starkare intresse för poesin och litteraturen. Debuten kom redan 1957 med *Vägvila*, och romanen *Bröderna* (1960), tillsammans med diktsamlingen *Ballongfararna* (1962), medförde ett genombrott som öppnade dörrarna till offentligheten. Inbjudningar och litterära utmärkelser duggade tätt över "en blyg, förskräckt och förvirrad 24-åring". Dessa yttre erkännanden ser författaren så här i efterhand som inbiter från olika maktcentra i kulturlivet, varje centra med sin egen skyddsherre. Aftonbladet hade Karl Vennberg, DN hade Olof Lagercrantz och så fanns det ett tredje läger med Artur Lundkvist som centralgestalt.

För Lars Gustafsson följer nu en period som för läsaren kan upplevas som lätt paradoxal. Å ena sidan ett behov av att stå utanför dessa maktcentra, att vara sig själv nog och inte korrumpas av mer eller mindre ytliga lojalitetsband. Å andra sidan en ganska snar upphøjelse till BLM-redaktör (1962, tillsammans med Daniel Hjorth) som innebar en stark maktposition i den litterära tyckarelliten. 60-talet är för Lars Gustafsson på många sätt lysande år, ett höllat författarskap parallellt med en karriär på Bonniers (och dessutom familjebildning – romanerna skriver han om nätterna). Till detta ett något oväntat internationellt genombrott, visserligen välförtjänt men ändå något slumpartat genom den tyske poeten Hans-Magnus Enzensbergers försorg.

Samtidigt framgår en djup bitterhet över att inte ha blivit rättvist mottagen i alla läger. Flera litanior över svensk småskurenhet följer efter varandra med en ilska över att vissa verk inte kritiserats för sina inomlitterära kvaliteter. Istället har man i allt för stor utsträckning tagit hänsyn till personen Lars Gustafsson, som den maktfaktor han uppenbarligen själv var under 60- och 70-talet.

Problemet är egentligen inte om Lars Gustafsson har fel när han framställer Sverige som en kulturell ankdamm. Många av hans argument kan man uppleva som både intelligenta och roande i sin träffsäkerhet (med Olof Lagercrantz och Karl Vennberg som huvudmål för kritiken). Men under detta framskyntar en tydligt upplevd kränkning över att inte på ett rättvist sätt ha blivit mottagen, att inte ha blivit sedd på det sätt han själv vill se sig i sin roll som författare och poet. Man får en känsla av att hans egna ambitioner på den kulturella scenen, där han själv medger att han ofta trampat på många ömma tår, också har motverkat det han innerst inne önskat, nämligen att de mest genuina sidorna av honom ska bli tagna på allvar och accepterade bortom estetiskt tyckande och maktpolitik. (Intressant är att han i förordet till sina samlade dikter 1950–1980, *Ur bild i bild*, beskriver hur Karl Vennberg faktiskt läste hans tidigaste verk

på ett mycket uppskattande sätt, och med en djup förståelse. Lars Gustafsson konstaterar, med ett halvt erkännande, att Vennberg hör till den typ av fiender, vars fiendskap man måste ta på lika djupt allvar som en vänskap...)

Allt tydligare framstår den internationella scenen, med imponerande snabba framgångar vad gäller översättningar och kritiskt mottagande, som en tillflyktsort. Engagemanget i Svenska PEN-klubben bidrar till att vidga vyerna, Lars Gustafsson blir en accepterad medlem både av det litterära jet-setet och av det internationella kongressfolk som han med en så lysande ironi skildrar, dessa political pilgrims som levde på att försöka skapa intellektuella världsupinioner, vare sig man stöddes av CIA eller KGB. Här fanns obegränsade möjligheter för författare att få betalda semesterar på olika kongresspalats världen runt, och dessutom känna sig viktig på köpet.

Men var står Lars Gustafsson egentligen själv? Återigen uppstår denna osäkerhet hos läsaren, där entydigheten i fördömandet av vissa meningsmotståndare på den kulturella och politiska scenen hemma i Sverige eller utomlands står i bjärt kontrast mot den flexibilitet och nyfikenhet som uppenbarligen fanns hos den unge författaren. Det är i högsta grad spännande att ta del av hans imponerande internatio-

nella erfarenheter och kontaktnät, illustrerade med några bitvis lysande skrönor. Men Lars Gustafsson själv förblir oåtkomlig; läsarens funderingar om människan bakom verket kvarstår.

Porträtten av vissa manliga förebilder utmärks ofta av en påtaglig värme och empati; lärarna, filosoferna, författarna och inte minst svärfadern i första äktenskapet, den djupt originelle diplomaten Joen Lagerberg. Men kvinnorna förblir gåtor. Den nuvarande amerikanska frun flimrar förbi, en vacker och intelligent jurist mitt i karriären. Moster Svea, 84 år gammal, bor i en gammal inpyrd lägenhet på Hagagatan i Stockholm, en symbol över en socialdemokratisk väljarkategori som känner sig sviken och förråd av en arbetarklass hon en gång tillhörde. Men var finns mamman? Nämnd inledningsvis i en bisats försvinner hon bort i minnets labyrinter. Här släpper inte Lars Gustafsson in läsaren, inte i denna bok, och knappast i någon framtida del heller. Vill man ta del av djupare och mer sårbara sidor får man, via svärgenomträngliga omskrivningar, läsa hans poesi, exempelvis *Kärleksförklaring till en sefardisk dam*, den diktsamling som kom ut 1970 och som han själv ser som sin viktigaste.

Mattias Klawitter

Tidskriftsöversikt

Bohuslän 1995. Bohusläns hembygdsförening och Bohusläns museums årsbok 1994. Mimi Håkansson skriver om den Düsseldorfskolan närstående konstnären Marcus Larsson (1825–1864). – Karl Evert Karlsson minns 1950- och 1960-talens bohuslänska idrott.

Elbogen. Malmö fornminnesförenings årskrift 1994. Hans Ersgård skriver om Malmös borgmästare 1670–1691, Lars Persson Törnschiär (c.a 1640–1691). Törnschiär, som var bördig från Småland, var en av de allra första svenskfödda ämbetsmännen som verkade i Malmö efter Roskildefreden och kom att leda försvenskningsarbetet i staden under en känslig övergångsperiod. Han representerade även Malmö vid flera riksdagar.

Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1994. Torsten Södergren skriver om kyrkoherden Casten Rönnow (död 1697). – Valter Håkansson berättar om den egensinnige lantmätaren Anton Anderson Brandberg (1763–1847), som vägrade avlägga tro- och huldhet till Karl XIII efter statskuppen 1809. – Christer Högfeldt skriver om skeppsbyggaren Viggo Frandsen (1851–1913). – Nils Emil Lindquist redovisar några nya fakta om den i Ryssland verksamme operasångaren och fabrikören Carl Hagman (1864–1921). – Eric Håge berättar om juristen och riksdagsmannen Axel Westman, urstockholmaren som blev halmstadsbo till liv och själ. – Hans Mayer återger olika personers minnen av diakonihemsföreståndarinnan Amanda Lund (1864–1937). – Nils Roth, själv ägare till en av de få kvarvarande Eibermotorcyklarna, berättar om den föga kände motorcykelkonstruktören Nils Eiber (1899–1938). – Sven Jönsson berättar minnen från barn- och ungdomstiden i Övraby socken från 1920- och 30-talen, medan Gunnar Dahmén minns Halmstads läroverk på 1920-talet.

Gamla Hvitfeldtares årsbok 1994. Femte och sista delen av läroverksadjunkten Verner Enbloms skolminnen från 1880-talet återges. – Skolminnen meddelas av biskop em. Bertil Gärtner, Stig Hedberg och Lars Erik Södergren. – C. G. Ekstedt minns sin tingsjämsgöring i Askims, Västra och Östra Hisings samt Sävédals domsaga 1929–1932.

Genos 1994. Christina Backman lämnar en översikt över gifta, ogifta och ingifta i släkten Backman under 450 år. – Christer von Warnstedt återger personnotiserna i krigsmanshusräkenskaperna för Finland 1670. – Anne Majaniemi skriver om kyrkoherden i Viitasaari Mattias Strannius (1600–1735). – Torsten Berglund och Leif Olofsson gör rättelser och tillägg till Erik Elfströms och Georg Luthers artikel i föregående årgång om den till Finland 1763 från Skedvi i Dalarna utvandrade urmarksläkten Elfström. – Gerhard Enckell lämnar en översikt över den från assessorn i Åbo Johan Gabrielsson (död 1714) härstammade finländska släkten Warnstedt, utdöd på manssidan kring 1800. – Jarl Poussar skriver om den nyländska släkten Isthmenius (Istman), som härstammade från skrivaren Nils Henriksson (död 1687) i Lojo, och som försvinner ur källorna kring 1700-talets mitt. – Åke Backström lämnar en översikt över ätten von Mickwitz första finska gren (helt utdöd 1949), den livländska ätten von Heidekens finska gren (helt utdöd 1973), samt ätten Ekestubbes icke immatrikulerade gren. Den immatrikulerade grenen Ekestubbe (nr 285) utdog slutgiltigt 1957. Om man emellertid räknar ättlingarna till häradshövdingen i Pikis och Halikko nedredels härads domsaga Gustav Fredrik Ekestubbe (1803–1858), som på dödsbädden äktade sin hushållerska Helena Sofia Öman (1828–1901) och därmed legitimerade deras gemensamma barn (som dock aldrig inskrevs på

Finlands riddarhus), dog släkten ut först 1981. – Leo Nyholm redogör för två från Österbotten härstammade släkter: Josander/Jusander (utdöd 1960) samt Granberg. Den senare antas vara en gren av släkten Sursill. – Olav Rundt ger en översikt över assessorn vid Åbo hovrätt Mårten Schillings (1615/20–1672) släktförhållanden. – Georg Luther kompletterar släkten Salovius stamtavla, och Lena Törnblom ger en översikt över församlingar i Johans hertigdöme 1556–1562.

Jämten 1995. Olle Andersson skriver om fotografen Nils Thomassons (död 1975) bilder av samerna i Jämtland och Härjedalen. – Olle Berndtsson minns Jamtlisomrar på 1950-talet. – Lars Hammarin porträtterar några kloka gubbar och gummor i 1800-talets Jämtland.

Karolinska Förbundets årbok 1993. Arne Jansson skriver – på basis av dennes dagbok – om Johan Rosenhane (1611–1661), hovmästare åt Karl X Gustav, landshövding i Viborg och Östergötland, riksråd och hovrättsråd i Svea hovrätt.

Kulturen 1995 ägnas bokkulturen i Lund. – Eva Lis Bjurman skildrar bokhandlaren Christian Wilhelm Kyhl Gleerups (1800–1871) första tid i Lund på 1820-talet och hans giftermål med köpmansdottern Anna Catharina Stäck (1808–1875).

Kyrkohistorisk årsskrift 1994 ägnas kvinnornas kyrkohistoria. – Solveig Widén meddelar vissa biografiska uppgifter om prästfruar på 1700-talet, medan Tulikki Koivunen-Bylund skildrar diakonissornas tidiga historia.

Militärhistorisk Tidskrift 1994. Björn Westerbeek Dahl skriver om hur den danske ingenjören Carl Henrich von der Osten levererade underlaget till planscherna av slaget vid Nyborg 1659 i det under Erik Dahlberghs ledning illustrerade Pufendorfverket om Karl X Gustavs krig.

Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1994. Bibliotekarien och musikkforskaren Einar Sundströms (1885–1968) minnen från sin tjänstgöring vid KB 1912–1950 återges i re-

daktion av Åke Lilliestam. Anteckningarna innehåller porträtt av tjugo manliga kolleger. Särskilt ingående granskas bibliotekscheferna E. W. Dahlgren och Isac Collijn. – Birgitte Mral skriver om en översättare under det tidiga 1800-talet, Herman Anders Kullberg (1772–1834).

Sankt Eriks årsbok 1994 ägnas yppighet och armod i 1700-talets Stockholm. – Björn Hallerdt skriver om Ostindiefarare och skeppsbroadel. Särskilt uppmärksamhet ägnas Claes Grill (1705–1767) och Herman Petersen (1713–1765). – Jan Erik Westman skildrar bryggarkungen Abraham Lorentzon Westmans (1753–1802) liv. Westman är främst ihågkommen som löjtnant i Stockholms borgargarde, riksdagsman och glödande anhängare till Gustav III. Senare var han aktiv i oppositionen mot den reuterholmska regimen ("ryss-Westman"). – Vinskänken Henrik Ekströms (1768–1846) levnadsminnen publiceras.

Scandia 1994. Michael Roberts skriver om Erik Gustav Geijer och England.

Släkt och hävd 1994. Pontus Möller klyver den adliga ätten Bohm (nr 540) i två delar – Sten Möller lämnar upplysningar om östgötasläkten Nelson. – Christopher von Warnstedt fortsätter sin redovisning från föregående årgång av officerare och högre stabstjänante vid Norra Skånska kavalleriregementet 1658–1709. – Nils Hård af Segerstad skriver om den småländska militärsläkten Rode. – Lars Ryd skriver om kyrkoherden Erik Rosenius (1667–1738), stamfader till de adliga ätterna von Rosenstein, Rosenblad, von Rosén och Munck af Rosenskiöld. – Sven Wallerstedt fastslår nytt dödsår (1706) för ätten von Rothsteins äldste kände stamfader, rådmannen i Alingsås, Simon Rothstein, samt för släkten ytterligare någon generation tillbaka. – Torsten Burgman meddelar upplysningar om släkten Burgman från Umeå. – Bertil I. W. Kjelldorff redovisar de tidigaste kända generationerna av vallonsläkterna Hero/Herou – Klas Lithner fäster uppmärksamhet på två sydsvenska släkter, vars medlemmar varit åklagare i generationer: släkterna Kinberg och Sandberg.

Släktforskarnas årbok 1995 har bl.a. Ångermanland som tema. – Carl Szabad presenterar en Nordingråprost från 1300-talet, Nicolaus Torstani (Nils Torstensson), sedemera dekan i Uppsala (död 1377). – Thord Bylund gör utredningar om släkterna Häggdahl från Häggånger och borgarsläkten Kiöhn från Köja i Ullånger. – Bo Lindwall skildrar tre resandesläkter i 1800-talets Ångermanland: Byström, Sjöquist och Hallin. – Pontus Möller skriver om riddarhusätten Lemnie nr 117, som aldrig existerat, och om den verkliga ätten Lemnius nr 90, som härstammade från Erik XIV:s och Johan III:s livmedikus nederländaren Wilhelm Lemnius (1530–1573).

Swedish American Genealogist 1994. Thomas Braninger redovisar svenskar upptagna i folkräkningen i Dickinson County, Kansas 1880. – James E. Erickson och C. Eldred Erickson redovisar upplysningar om Karl A. Liljeberg (1881–1953) från Grythyttan, utvandrad 1886, samt en förteckning över medlemmar i Scandinavian Methodist Church, St. Paul 1853–1860. – Nils William Olsson redogör för svenska dödsfall i New York 1820–1849. – Svenska medborgarskapsansökningar i San Fransisco 1851–1880 redovisas av Nils William Olsson. – Stamtavlor meddelas för Christina Nilsson Turnblad (1861–1929) från Offerdal, Jämtland, utvandrad 1876, och för Janice

Eileen Beckström, född 1927, barnbarn till Carl Ludvig Bäckström (1839–1909), från Karlskoga, utvandrad 1876. – Den pensionerade medicinprofessorn Charles H Henricks har undersökt livslängd och dödsorsaker bland 149 av sina förfäder från Halland och Skåne, födda 1620–1857. – En förteckning över tidskriftens innehåll åren 1981–1994 meddelas.

Värmland förr och nu 1994 ägnas värmländskt musikliv. – Mats Berglund, Ingvar Karlsson och Lennart Johansson behandlar olika aspekter av gruppen Sven Ingvars karriär. – Lennart Hedvall skriver om kompositören till sångspelet "Värmlänningarna" Fredrik August Dahlgren (1816–1895) och hans medarbetare Andreas Randel (1806–1864), samt försöker utreda en eventuell personhistorisk bakgrund till skådespelet. – Birgitta Eriksson undersöker de notsamlingar som samlats på Burgsviks och Kolsätters herrgårdar av Lovisa Regina Schagerström (1801–1847) och Anna Christina Wennersten (1808–?) och deras efterkommande. – Hans Bernskiöld skriver om sångaren och väckelsepredikanten Nils Frykman (1842–1911), verksam i Värmland och USA. – Dan Olsson publicerar en längre artikel om tonsättaren Gösta Geijer (1857–1914), sysslingsbarn till Erik Gustav Geijer.

Meddelande angående Personhistoriska Samfundets årsmöte 1995

Personhistoriska samfundets årsmöte 1995 ägde rum i Bernadottebiblioteket tisdagen den 30 maj 1995. På revisorernas förslag beviljades styrelsen ansvarsfrihet för 1995 års förvaltning.

Årsmötet biföll enhälligt styrelsens förslag om ändring av samfundets stadgar (§ 3, 4 och 7) av innebörd att befattningen som sekreterare, tillika redaktör för samfundets publikationer, ersattes av en sekreterar- och en redaktörsbefattning (ändringen stadfästes senare vid ett extra sammanträde med samfundets ledamöter den 15 juni i Riksarkivet).

Till samfundets ordförande omvaldes riksarkivarien Erik Norberg. Till styrelseledamöter omvaldes fil.dr. Björn Asker, docent Göran Dahlbäck, fil.dr. Ulla Johansson, f. Riddarhusgenealogen Pontus Möller och fil.dr. Björn Gäfvert. Till nya ledamöter av styrelsen efter f. överbibliotekarien Åke Lilliestam och fil.dr. Barbro Schaffer, vilka undanbett sig omval, valdes fil.dr. Britta Lövgren, fil.dr. Solfrid Söderlind och fil.dr. Gunnar Åselius.

Som tredje medlem i redaktionsutskottet för Personhistorisk Tidskrift, vari samfundets ordförande och redaktören är självskrivna, omvaldes Göran Dahlbäck.

Till revisorer omvaldes kanslichefen Björn Bergman och fil.lic Göran Wendel. Till revisorssuppleant omvaldes fil.lic. Lars-Olof Skoglund.

Efter årsmötet visades Bernadottebiblioteket av bibliotekarie Antoinette Ramsay.

Vid styrelsens konstituerande sammanträde samma dag valdes Britta Lövgren till samfundets sekreterare. Björn Gäfvert omvaldes till dess skattmästare. Gunnar Åselius valdes till redaktör för samfundets publikationer.

Förkortningslista

HT	Historisk Tidskrift
KB	Kungl. biblioteket
KVA	Kungl. Vetenskapsakademien
LUB	Lunds Universitetsbibliotek
PHT	Personhistorisk Tidskrift
RA	Riksarkivet
SBL	Svenskt Biografisk Lexikon
SJH	Scandinavian Journal of History
SRP	Svenska Riksrådets protokoll
UB	Universitetsbibliotek
UUB	UppsalaUniversitetsbibliotek

Personregister

- Acrelius, Israel, präst, 148
Adrup, Anders, red., 174
Ahlgren, Stig, red., 178
Ahlin, Lars, förf., 162
Ahlmark, Per, förf., 175, 177
Ahlstrand, J A, bibliotekarie, 159
Ahlström, Carolina, hushållerska, 100f., 104
—, Selma, hushållerska, 100f., 104
Alexander, grek. konung, 121f.
Algot Brynolfsson, se Algotsönernas ätt
Algotsönernas ätt
—, Algot Brynolfsson, lagman, 126
—, Brynolf Algotsson, biskop, 125
—, Folke Algotsson, riddare, 126
—, Karl Algotsson, riddare, 126
—, Nils Algotsson, kanik, 126
—, Peter Algotsson, kansler, 126
Alströmer, Adine, friherrinna, 123
Alving, Barbro, journalist, 165
Aminoff, Alexander, 135
—, Carl Johan, dragon, 134
—, Carolina, 135
Anckarström, Jacob Johan, kungamördare, 108
Anckarsvärd, Carl Henrik, politiker, 143
Anders i Kylösa, t.f. härads hövding, 129
Andersson, Arne, idrottsman, 160
Andersson, Fanny, 170
Andersson, Ingrid, se Brusewitz
Andersson, Kaj, red., 169
Armfelt, Gustav Mauritz, militär, hovman, 139
Aulén, Gustaf, prof., biskop, 164f.
Backman, finl. släkt, 183
Baer, Josef, bankir, 96
—, Max, prokurist, 97ff.
Barck, Carl Johan, 135
—, Carolina, 135
Beckman, Ernst, förf., riksdagsman, 149
Beckström, Janice Eileen, 185
Benedicks, Carl, 88, 92
Bengt Jönsson, se Oxenstierna
Berg, G. A., prof., 181
Bergengren, Hinke, förf., agitator, 157
Berger, Vilhelm, 150
Bergfält, Mårten, dragon, 57
Bergmann, Gustaf, österr. prof., 181
Bergström, Axel, statsråd, 153
Bergström, Villy, ekonom, 179
Berndtsson, Olle, boktryckare, 184
Bernstein, Eduard, ty. förf., riksdagsman, 157
Berzelius, Jöns Jacob, prof., 170
Beskow, Natanael, red., 164, 166
Bielke, Axel Eriksson, riksråd, 129
—, Birgitta Bengtsdotter (Lillie), 129
—, Margareta Erikdotter (Krummedige), 129
—, Sten Bengtsson, riksråd, lagman, 129
—, Sten Turesson, riksråd, lagman, 129
—, Ture Eriksson, riksråd, 129
—, Ture Stensson, riksråd, lagman, 129
—, Ture Turesson, marsk, lagman, 129
Birger jarl, 125
Birgitta Bengtsdotter (Lillie), se Bielke
Birgitta Birgersdotter, se Ulvåsaätten
Björk, Leif, 158
Björkquist, Manfred, biskop, 164, 166f.
Björling, Jussi, sångare, 150
Blomberg, Harry, förf., 167
Bohm, släkt, 184
Bonde), Karl Knutsson, se Karl Knutsson
Bonnier, Albert Jr, förläggare, 173, 179
—, Kaj, förläggare, 173
—, Lukas, förläggare, 179
—, Tor, förläggare, 172f.
Borgnis, Franz, bankir, 91
Bourdon, Sebastian, fra. konstnär, 121
Brandeberg, Anton Anderson, lantmätare, 183
Brandell, Ulf, red., 173

- Branting, Emma (Emerentia), 145f.
 —, Gabriel, prof., 146
 —, Hjalmar, statsminister, 145f, 157f., 163
 Bredberg, Hedda, se Brusewitz,
 Bring, Ragnar, prof., 165
 Brusewitz, Hedda, 170
 —, Ingrid, 171
 —, Maria, lärarinna, 170
 —, Per Emil, förste byråsekr., 170
 Brynolf Algotsson, se Algotsönernas ätt
 Bucharin, Nikolaj, ry. politiker, 163
 Buchman, Frank, am. präst, 165ff.
 Burgman, släkt, 184
 Byström, släkt, 185
 Bäckström, Carl Ludvig, 185
- Calmann, Täubschen, se Heinemann
 Cantzler, Carl, grosshandlare, konstnär, 92
 —, Carl Henrik, grosshandlare, 92
 —, Henrik, grosshandlare, vicekonsul, 92
 Carleson, Carl Natanael, chefred., 157f.
 Carleson, Lilian, 158
 Carlstedt, Gunnar, docent, 162
 Casanova, Giacomo Girolamo, äventyrare, 105ff
 —, Teresa, 115f.
 Cassel, Peter, lantbrukare, skribent., 148f.
 Cornubæ, 125
 Creutz, Gustaf Philip, diplomat, 136
 Crusenstolpe, Magnus Jacob, publicist, 90, 95f.
- Dahlgren, Charles, am. amiral, 151f.
 —, Erik Wilhelm, riksbibliotekarie, 184
 —, Fredrik August, ämbetsman, kompositör, 158, 185
 —, Lotten, förf., 159
 —, Swante, bibliofil, 150
 Dahlström, Carl August, civilingenjör, 102
 —, Cath, bagargesällänka, 101
 Dahmén, Gunnar, hovpredikant, 183
 Dalström, Anna Maria Katarina (Kata), agitator, 158
 Danckwart, familj, 92
 David Bengtsson, se Oxenstierna
 Davidson, Henrik, bankir, 98f., 103
 Davis, Jefferson, konf. president, 144
 De Geer, Lars, frih., bruksdisponent, statsråd, 170f.
 —, Louis, statsminister, 142f.
- Dehlgren, Sten, chefred., 172, 175
 Descartes, Renée, fra. filosof, 120
 Dickson, Oscar, finansman, 91, 93
 Diktonius, Elmer, förf., 167
 Djurklou, Gabriel, frih., 146ff.
 Eiber, Nils, konstruktör, 183,
 Eidem, Erling, ärkebiskop, 164, 167
 Ekestubbe, släkt 183
 —, Gustav Fredrik, finl. häradshövding, 183
 —, Helena Sofia, 183
 Ekstedt, C G, advokat, 183
 Ekström, Henrik, vinskänk, 184
 Ekström, Ulrika Fredrika, se Steдингk
 Elfström, finl. släkt, 183
 Enander, Johan, red., 149, 151
 Enblom, Verner, lärverksadjunkt, 183
 Engberg, Arthur, riksdagsman, ecklesiastikminister, 158, 179
 Engelbrekt Engelbrektsson, rikshövitstman, 128
 Enquist, Per-Olov, förf., 181
 Enzenberger, Hans-Magnus, ty. förf., 181
 Ericsson, John, uppfinnare, 145, 151
 Ericsson, Lars Magnus, uppfinnare, 141
 Erik av Pommern, konung, 128
 Erik den helige, konung, 127
 Erik menved. da. konung, 127
 Erland Björnsson (Bååt)
 Essen, Jürgen von, finl. affärsman, 163
- Feif, Casten, frih., president, 133
 Fenger, J J, konsul, 89f.
 Filip IV, spa. konung, 121
 Filip Katerinsson, riddare, 127
 Fischer, Jacob, grosshandlare, 100
 Fjellstedt, Peter, missionär, 161
 Folke Algotsson, se Algotsönernas ätt
 Frandsen, Viggo, skeppsbyggare, 183
 Fredebern, Johan skrivare, 128
 Fredrika, drottning, 123
 Frykman, Nils, sångare, predikant, 185
 Frænckel, David, 156
 —, Josef, ty. butiksägare, 85, 156
 —, Karolina, 85, 103, 156
 —, Louis, finansman, 103, 156f.
 —, Moritz, 156
- Garbo, Greta, skådespelerska, 150
 Geijer, Erik Gustav, prof., förf., 184f.
 —, Gösta, kompositör, 185

- Georgii, Carl af, rikshärold, 146
 —, Emma (Emerentia) af, se Branting
 —, Evert af, kapten, 146
 Gerentz, Sven, chefred., 179f.
 Gerhardsen, Einar, no. statsminister, 171
 Giertz, Bo, biskop, 166
 Glader, Gustav Adolf, am. soldat, 145
 Gleerup, Anna Catharina, 184
 —, Christian Wilhelm Kyhl, bokhandlare, 184
 Granberg, finl. släkt, 184
 Grant, Ulysses, am. general, 145
 Grill, Claes, köpman, 184
 Gripenstedt, Johan August, finansminister, 141ff., 154
 —, Johan Theodor, riksdagsman, 143
 Gustafsson, Lars, prof., förf., 180
 Gustav I, konung, 140
 Gustav II Adolf, konung, 130, 134, 140
 Gustav III, konung, 106ff., 136
 Gustav VI Adolf, konung, 150
 Gyldén, Hugo, prof., 146
 Gyllenhammar, Pehr G, industriman, 141
 Gyllenstierna, Johan, generalguvernör
 Gärtner, Bertil, biskop, 183
 Göranson, K F, metallurg, 92
 Göring, Hermann von, ty. riksmarskalk, 171
 Hagander, Astrid, journalist, 178
 Hagman, Carl, operasångare, fabrikkör, 183
 Hallenborg, Magnus, ryttmästare, 91
 Hallin, släkt, 185
 Hamilton, Henning, greve, politiker, 142
 Hansemann, Adolph von, ty. bankir, 93, 103
 Hansson, Per Albin, statsminister, 141, 158, 174
 Harok i Fiskaby, 125
 Hasselberg, Gudmar, lektor, 172
 Hedberg, Stig, jurist, 183
 Hedenius, Ingemar, prof., 181
 Hedin, Adolf, politiker, 143
 —, Sven, upptäcksresande, 141
 Hedvig Elisabeth Charlotta, 123
 Heideken, von, finl. släkt, 183
 Heilborn, Helge, verkst. dir., 173
 Heinemann, Carl von, bankir, generalkonsul, 1ff., 156
 —, Fredrika, se Hirsch
 —, Fredrika Carolina, 101ff.
 —, Karolina, se Frænckel
 —, Salomon, 85, 88, 184
 —, Täubschen, 85
 Hemming Nilsson, ärkebiskop, 129
 Henrik, biskop, 125
 Hernelius, Allan, chefred., riksdagsman, 180
 Hero/Herou, släkt, 184
 Hildebrand, Karl Gustav, red., prof., 164, 166f.
 Hirdman, Yvonne, prof., 169
 Hirsch, David, 85
 —, Fredrika, 85
 —, Ida, se Philippsthal
 Hjorth, Daniel, red., 181
 Holm, Johan, stadsmäklare, 90, 94
 Horn, Bengt, riksråd, 127
 Håkan Finnsson, no. storman, 125
 Hägg, Gunder, idrottsman, 160
 Häggdahl, släkt, 185
 Höglund, Zeth, partiordf., borgarråd, 157
 Höjer, Axel, läkare, 168f.
 —, Signe, sjuksköterska, politiker, 168f.
 Ifvarsson, Carl, politiker, 142
 Ingeborg, prinsessa, 126
 Ingegerd Nilsson, se Skatman
 Isaac Collijn, riksbibliotekarie, 184
 Isthernius, finl. släkt, 183
 Jansson, Erik, predikant, 148
 Johan Gabrielsson, assessor, 183
 Johann Friedrich von Medem, ty. furste, 113
 —, Luise Dorotea, 113
 Johansson, Alf, prof., 168
 Johansson, Nils August, gruvarbetare, läkare, 151
 Johnson, Amandus, prof., 150
 Jolin, Severin, prof., 159
 Jonsson, Jonas, biskop, 162
 Josander/Jusander, finl. släkt, 184
 Joseph Karl Emanuel von Waldstein-Wartenberg, böhm. greve, 105f., 108, 111
 Järte, Otto, ämbetsman, publicist, 158
 Jönsson, Sven, förman, 183
 Jösse Finnsson (hjorthorn), 129
 —, Ingegerd, se Lars Björnsson (en bjälke)
 Kalling, Bengt, greve, konservator, 171
 Kalm, Pehr, prof., 148
 Karl Algotsson, se Algotsonernas ätt
 Karl döve, jarl, 127

- Karl Friedrich von König, ty. greve, 111
 Karl Joseph av Clary und Aldringen, ty. prins, 108f., 118
 Karl Joseph de Ligne, furste, ty. fältherre, skriftställare, 108
 Karl Knutsson (Bonde), kung, 127f.
 Karl Mattsson (Hälbonäsätten), 129
 Karl XI, konung, 140
 Karl XII, konung, 122, 133f., 140
 Karl XIII, konung, 183
 Karl XIV Johan, konung, 127, 135
 Karl XV, konung, 143, 148
 Karleby, Nils, red., 163
 Karlsson, Karl Evert, idrottsledare, 183
 Katarina II, ry. kejsarinna, 115
 Kautsky, Karl, ty-tjeck. förf., red., 157
 Kellgren, Henrik, förf., 138f.
 Kerfstedt, Johannes, präst, 162
 Key, Ellen, förf., 141, 158
 Kihlberg, Leif, red., 172ff.
 Kilander, Svenbjörn, doc., 153
 Kinberg, släkt, 184
 Kiöhn, släkt, 185
 Kleen, Willy, överste, 170
 Knut Eriksson, konung, 125
 Knut Filipsson, riddare, 127
 Korff, Luise Rrotea, se Johann Friedrich von Medem
 Kristiern Nilsson, se Vasa
 Kristina, drottning, 119ff.
 Krummedige, se Bielke
 Kullberg, Anders, översättare, 184
- Lagerberg, Joen, ambassadör, 182
 Lagerbjelke, Gustaf, greve, politiker, 142
 Lagercrantz, Olof, red., 173, 175ff., 181
 Landberg, Georg, rektor, 162
 Lange, Halvard, utrikesminister, 171
 Lars Björnsson (en bjälke), 129
 —, Ingegerd Larsdotter, 129
 Lars i Bärby, t.f. häradshövding, 129
 Lars Jonsson (tre människoben i trekant), 129
 — Peter, 129
 Larsson, Marcus, konstnär, 183
 Larsson, Sven Erik, red., 173, 177
 Lemnie, släkt, 185
 Lemnius, släkt, 185
 —, Wilhelm, livmedikus, 185
 Leopold, Carl Gustav, förf., 138
 Lewenhaupt, Adam, hovman, 91
 Liedbeck, Jakob, läkare, 146
 Liljeberg, Karl A., 185
 Liljefors, Bruno, förf., 160
 Liljegren, Olof, am. soldat, 145
- Liljencreutz, familj, 8
 Lillie, se Bielke
 Liljencreutz, familj, 92
 Lincoln, Abraham, am. president, 144f.
 Lind, Martin, biskop, 164
 Lindberg, Folke, prof., 173
 Lindberger, Anton, red., 173
 Lindbergh, Charles Jr, flygare, 151
 Lindell, Fredrika Albertina, bagargesällänka, 101ff.
 Linderholm, Emanuel, prof., 165
 Lindhagen, Albert, riksdagsman, 149
 — Carl, borgmästare, riksdagsman, 149, 163
 Lindström, Rickard, riksdagsman, 163
 Ling, Pehr Henrik, prof., 146
 Linné, Carl von, biolog, 151
 Linnell, Olof, am. soldat, 145
 Ljungquist, Ivar, red., 172ff.
 Lorentzon, Abraham, bryggare, 184
 Lovisa, drottning, 148
 Ludvig XIV, fra. konung, 119
 Lund, Amanda, diakonihemföreståndarinna, 183
 Lundbergh, Charles, bagare, 150
 Lundell, J A, prof., 147
 Lundquist, Artur, förf., 176, 181
 Lundström, Carl Frans, 89f.
 Lundström, Vilhelm, prof., riksdagsman, 149
 Lybecker, Ludvig, musiklärare, 144
- Magnus Eriksson, konung, 129
 Magnus ladulås, konung, 126f.
 Magnus Nilsson, riddare, 129
 Magnusson, Gerhard, chefred., 158
 Malmberg, Bertil, förf., 167
 Malmborg, Oscar, officer, 145
 Mannheimer, Theodor, bankir, 97
 Marc-Wogau, Konrad, prof., 181
 Margareta Eriksdotter (Krummedige), se Bielke
 Martineau, Ulrica Antoinette, se Peyron
 Martinsson, Harry, förf., 167
 —, Moa, förf., 167
 Mattson, Hans, am. politiker, officer, 144
 Mcleod, Andries, prof., 181
 Merck Hamburg, Ernst von, frih., 91
 Meyer, Jean, musiker, 146
 Michaelson, Gottlieb, generalkonsul, 89, 92
 Michels, Robert, ty. prof., 158
 Mickwitz, von, finl. släkt, 183
 Milles, Carl, skulptör, 150
 Moberg, Vilhelm, förf., 167

- Montevecchio, Pompeo di, it. greve, 112
- Montgomery, [Magdalena Sofia] Malla, se Silfverstolpe
- Müllern, Gustaf von, frih., ämbetsman, 133
- Myrdal, Alva, ambassadör, 168
- , Gunnar, prof., statsråd, 168
- Månsson, Fabian, red., riksdagsman, 163
- Möller,, Gustav, socialminister, 163, 168
- , Johan, se Stohlbrand
- , syjungfru, 88
- , ångbåtsstäderska, 88
- Napoleon I, fra. kejsare, 135
- Nelson, släkt, 184
- Nicolaus Torstani, dekan, 185
- Nikolaj I, ry. tsar, 135
- Nils Algotsson, se Algotsönernas ätt
- Nils Henriksson, skrivare, 183
- Nils Jonsson, riksråd, 129
- Nils Torstensson, se Nicolaus Torstani
- Nilsson, August, red., riksdagsman, 158
- Norberg, Dag, prof, universitetsrektor, 170
- , Otto, domprost, 170
- Nordberg, Albert, kontraktsprost, 132
- Nordell, Bengt, red., 174
- Nordenskiöld, Carl Fredrik, diplomat, förf., 137ff.
- Nordenskiöld, Erik Adolf, upptäcksresande, 159
- Noréen, Adolf, prof., 147
- Norrman, Gustaf, rektor, 162
- North, Douglass C., am. ekonom, 142
- Nyberg, H S, prof., 162
- Nyblom, Elsa, chefred., 179
- Nycop, Carl-Adam, chefred., 179
- Nygren, Anders, prof., 164f.
- Nyvall, David, sv.amerikan, 148
- Olof Andersson (skäkta), riddare, 129
- Olsson, Jan Olof (Jolo), journalist, förf., 173
- Olsson, Johan, fabrikör, kommunalpolitiker, 101, 104
- Osten, Carl Heinrich von der, da. ingenjör, 184
- Oxenstierna, Axel, rikskansler, 130
- , Bengt Jönsson, ärkebiskop, 130
- , David Bengtsson, 130
- Palm, August, skraddare, agitator, 149
- Palm, Gustaf, sv-am., 150
- Palmgren, J G, grosshandlare, 89
- Parkman, Allan, rektor, 162
- Pehrsson, Petrus (Per), präst, riksdagsman, 166
- Persson, Johan, 150
- Persson, Lennart ("Bomben"), red., 180
- Peter Jonsson (tre människoben i trekant), se Lars Jonsson
- Petersen, Herman, 184
- Peterson-Berger, Wilhelm, kompositör, 172
- Petré, Thore, brukspatron, 155
- Pettersson, Catharina, barnmorska, 101
- Pettersson, Nils, riksdagsman, 155
- Peyron, Anna, hovdam, 123
- , Claes, diplomat, 139
- , Fredrik Ulric, 123
- , Ulrica Antoinette, hovdam, 123
- Philippsthal, Isidor, ty. fabrikör, 85
- , Ida, 85
- Platen, Astrid von, se Hagander
- , Carl-Henrik von, ambassadör, 178
- , Suzanne, 178
- Randel, Andreas, 185
- Recke, Georg Peter Magnus von der, 113
- , Elisa [Charlotta Elisabeth Konstantia], ty. förf., 110ff.
- Reuterholm, Gustav Adolf, frih., politiker, 139
- Rhedin, Ivar, präst, red., 166
- Richthofen, von, Emil, ty. diplomat, 99
- Rode, släkt, 184
- Rodhe, Edvard, biskop, 164
- Roggersdorff, Cäcilie von, grevinnan, 116
- Roosevelt, Franklin D., am. president, 150
- Rosen, Eric von, greve, godsägare, upptäcksresande, 171
- Rosén, von, släkt, 137, 184
- Rosenblad, von, släkt, 137, 184
- Rosenhane, Johan, riksråd, landshövding, 184
- Rosenius, Carl Olov, predikant, 162
- , Erik, kyrkoherde, 137, 184
- Rosenskiöld, Munck af, 184
- Rosenstein, von, släkt, 137, 184
- , Nils (Rosén) von, ämbetsman, filosof, 138
- Rothstein, släkt, 184
- , Simon, rådmän, 184
- Runestam, Arvid, biskop, 166f.
- Rydquist, J E, filolog, 147

- Ryle, Gilbert, eng. prof., 181
 Rönnow, Casten, kyrkoherde, 183
- Salovius, finl. släkt, 184
 Sandberg, släkt, 184
 Sandburg, Carl, am. förf., 151f.
 Schagerström, Lovisa Regina, 185
 Scharp, A M, grosshandlaränka, 101
 Schilling, Märten, hovrättsassessor, 184
 Schröder, Wilhelm von, österr. ekonom, 133f.
 Schöning, Carl Johan, hovrättsråd, 103
 Sherman, William, am. general, 144f.
 Sibbern, Georg, no. statsråd, 99
 Silfvercrantz, Johan, ämbetsman, 133
 Silfversparre, officer, 145
 Silfverstolpe, [Magdalena Sofia] Malla, förf., 124
 Sjöquist, släkt, 185
 Skarstedt, Ernst, journalist, 149f.
 Skatman, Ingevald, 129
 —, Ingrid Nilsson, 129
 —, Nils, häradshövding, 129
 Skoglund, lärare, 181
 Skogsbergh, E A, predikant, 151
 Skoog, A L, predikant, 151
 Snoilsky, Carl, skald, 159
 Sohlman, Harald, chefred., 146
 —, Hulda, änkefru, 146
 Sparre, Carl, frih., 136
 —, Erik, greve, politiker, 142, 153, 155
 Sprengtport, Magnus Wilhelm, officer, 106
 Sprengtporten, [Georg] Göran Magnus, frih., 105ff.
 —, Jakob Magnus, officer, 106
 —, Johan Wilhelm, officer, 106
 Stadener, Sam, biskop, ecklesiastikminister, 166
 Staël von Holstein, C. L., officer, 145
 Stang, Fredrik, no. statsminister, 99
 Stedingk, Curt von, fältmarskalk, 135f.
 —, Ulrika Fredrika von, 136
 —, Victor von, amiral, 135
 Steffen, Gustav, prof., riksdagsman, 158
 Sten Bengtsson, se Bielke
 Sten Turesson, se Bielke
 Stenström, Thure, prof., 162
 Stjernblad, Jules, politiker, 142
 Stohlbrand, Johan, am. general, 144f.
 Stolpe, Sven, förf., 167
- Strannius, mattias, kyrkoherde, 183
 Strindberg, August, förf., 148
 Ström, Fredrik, chefred., riksdagsman, 157
 Ståhlbrand, Johan, se Stohlbrand
 Stäck, Anna Catharina, se Gleerup
 Sundbeck, Carl, präst, förf., 149
 Sundbärg, Gustav, prof., 148
 Sundström, Einar, bibliotekarie, 184
 Sursill, finl. släkt, 184
 Sverker d.ä., konung, 125
 Swedenborg, Emanuel, religionsstiftare, 138f.
 Swenson, Carl A, sv-am. förf., 149
 Swenson, S M, sv-am., 150
 Swenson, S M, sv.amerikan, 144
 Södergren, Lars Erik, skoldirektör, idrottsledare, 183
- Tegnér, Elof, universitetsbibliotekarie, 159
 —, Torsten, sportjournalist, 159
 Thomas Simonsson, biskop, 128
 Thysell, Samuel (Sam), präst, 166
 Tingdahl, Gunnar, lektor, 170
 Tingsten, Herbert, chefred., 164, 172ff., 180
 Tocqueville, Alexis, fra. förf., 143
 Torbacke, Jarl, prof., 173
 Torstendahl, Rolf, prof., 152f.
 Tottie, Charles, generalkonsul, 146
 —, Henry, biskop, 146
 —, Thomas, universitetsbibliotekarie, 159
 Tunberger, Karl-Azel ("Lacke"), 180
 Tunström, Göran, förf., 162
 Ture Eriksson, se Bielke
 Ture Stensson, se Bielke
 Ture Turesson, se Bielke
 Turnblad, Christina Nilsson, 185,
 —, Swan, tidningsman, 151
 Tyrgils Knutsson, marsk, 126f.
 —, Birgitta, 127
 Törnschiär, Lars Persson, borgmästare, 183
- Uggla, C V M, officer, 145
 Ulfhild, drottning, 125
 Ulvåsaätten,
 —, Birgitta Birgersdotter, helgon, 120, 126f.
 Undén, Östen, prof., utrikesminister, 171, 176
 Unonius, Gustaf, förf., 148
- Valdemar Magnusson, konung, 127
 Vasa,, Kristiern Nilsson, riksråd drots, 129
 —, Margareta Eriksdotter (Krummedige), se Bielke

- Vegesack, Ernst von, am. överste, 145
 Vennberg, Karl, förf., 176, 181
 Vogel, ty. resebankir, 103f.
 —, Robert W., am. historiker, 142
 Vult von Steijern, Fredrik, chefred., 127, 172
 Wadström, Carl Bernhard, ämbetsman, filantrop, 138
 Waldenström, P P, lektor, predikant, 149
 Wall, Rudolf, chefred., 155f.
 Wallenberg, André Oscar, finansman, riksdagsman, 6, 154ff.
 —, Knut A., finansman, utrikesminister, 90, 154
 Warberg, Adolf, officer 145
 Wennerberg, Gunnar, poet, statsråd, 150
 Wennersten, Anna Christina, 185
 Westin, Jacob, garvarålderman, 101
 Wickman, Johannes, red., 173, 175
 Willers, Uno, riksbibliotekarie, 159
 Wollmer, Lars, domkyrkokomminister, 166
 Wærn, Carl Fredrik, industriman, politiker, 142
 Wägner, Elin, förf., 169
 Zweigberk, Otto von, chefred. 172
 Ysander, Torsten, biskop, 167
 Åbom, J F, arkitekt, 101
 Åhren, Uno, arkitekt, 168f.
 Åkerman, Fredrik, president, 11
 Öman, Helena Sofia, se Ekestubbe

PERSONHISTORISK
TIDSKRIFT

NITTIOFÖRSTA ÅRGÅNGEN
1995
STOCKHOLM

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET
GENOM BJÖRN ASKER OCH GUNNAR ÅSELIUS

MEDEL TILL UTGIVNINGEN HAR ANSLAGITS AV
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA
FORSKNINGSRÅDET
OCH KUNGL. PATRIOTISKA SÄLLSKAPET

INNEHÅLL

Matrikel över ledamöter av kungl patriotiska sällskapet 1816–1950 av <i>Björn Asker</i>	1
Carl von Heinemann. En under emancipationstiden invandrad jude av <i>Sven Fritz</i>	85
Giacomo Casanova und Göran Sprengtporten av <i>Hans Bernd Spies</i>	105
Kristina-symposium i Wenner-Gren Center av <i>Jonas Nordin</i>	119
”Fru Peyron” och ”Malla Silfverstolpe”. Till frågan om gifta kvinnors efternamn i början av 1800-talet, av <i>Hans Gillingstam</i>	123
Recensioner	
Nydala kloster. C. Gejrot rec. av <i>H. Gillingstam</i>	125
Brynolf av Skara, K. E. Tysk (red.) rec. av <i>A. Winroth</i>	125
Språkvetenskaplig festskrift med personhistoriska inslag. B. Erby (red.) rec. av <i>H. Gillingstam</i>	126
Birgittas Uppenbarelser genom 650 år. C-G. Undhagen m.fl. (red.) rec. av <i>A. Winroth</i>	127
Fredebern och Engelbrekt. H. Schück rec. av <i>A. Winroth</i>	127
Simtuna och Torstuna härad i Uppland under medeltiden. O. Ferm m.fl. rec. av <i>H. Gillingstam</i>	128
1600-talsforskningar. G. Utterström rec. av <i>H. Gillingstam</i>	130
Karl XII:s skattesystem. Å. Karlsson rec. av <i>J. Nordin</i>	133
Dragonminnen från Nyland. C. J. Aminoff rec. av <i>U. Söderberg</i>	134
En krigare och diplomat. C. H. von Platen rec. av <i>U. Söderberg</i>	135
En riddare av den sorgliga skepnaden? J. Christensson rec. av <i>O. Bergquist</i>	137
Svenska knektar. Lars Ericson rec. av <i>A. Guillemot</i>	140
En bortglömd segrare. P. T. Olsson rec. av <i>T. Nilsson</i>	141
Svenskar i amerikanska inbördeskriget. A. Åberg rec. av <i>U. Beijbom</i>	143
Hjalmar Brantings mor. N. C. Jönsson & P. Lindblom rec. av <i>Å. Lilliestam</i>	145
En lärd ädling från förra århundradet. L. Sellberg rec. av <i>H. Schück</i>	146
Ett kluvet folk. A. Barton rec. av <i>U. Beijbom</i>	148
Från Calmare Nyckel till Vasaloppet. A. H. Winquist rec. av <i>U. Beijbom</i>	150
Första kammaren byggde landet .T. Nilsson rec. av <i>B. Asker</i>	152
A. O. Wallenberg för tredje eller fjärde och sista (?) gången. G. B. Nilsson rec. av <i>G. Nilzén</i>	153
En klassisk finansman. S. Fritz rec. av <i>T. Nilsson</i>	156
Vägen åt vänster. K. Björk rec. av <i>Å. Lilliestam</i>	157
En riksbibliotekarie. E. W. Dahlgren rec. av <i>Å. Lilliestam</i>	158
Proffs och amatörer i den idrottshistoriska forskningen. Jan Lindroth (red.) rec. av <i>T. Nilsson</i>	159
Från missionsskola till humanistisk läroanstalt. A. Palmquist rec. av <i>L. Viper</i>	161
Fallna adliga i Finlands krig. H. Modeen (red.) rec. av <i>G. Åselius</i>	162
Bucharin och Norden. A. Kan rec. av <i>R. Karlbom</i>	163
Den svenska kyrkligheten och den tyska nationalsocialismen. L. Gunnarsson rec. av <i>L. Viper</i>	163
Oxfordgrupprörelsen – ett politiskt alternativ? A. Jarlert rec. av <i>L. Gunnarsson</i>	165
En av välfärdsstatens kvinnliga pionjärer. B. Åkerman rec. av <i>B. Lövgren</i>	168
Från Gunnar Brusewitz ungdom. G. Brusewitz. rec. av <i>W. Odelberg</i>	169
Östen Undén inför det kalla kriget. Erik Noréen rec. av <i>W. M. Carlgren</i>	171
Nytt bidrag till Dagens Nyheter mångsidigt belysta historia. A. W. Johansson rec. av <i>J. Torbacke</i>	172
”Buster” von Platens memoarer. G. V. Platen rec. av <i>U. Brandell</i>	178
En texansk professors minnesfragment. L. Gustafsson rec. av <i>M. Klawitter</i>	180
Tidskriftsöversikt.....	183
Meddelande angående personhistoriska samfundets årsmöte 1995.....	186
Förkortningslista.....	187
Personregister	188

